

Godina XXXIV/2015

Broj 1

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski, Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

Časopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

<i>Editor-in-chief</i>	• Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Editor</i>	• Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>International Editorial Consultants</i>	• Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
• Professor Marc Cools, University of Bruxelles
• Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
• Professor Aida A. Hozic, University of Florida
• Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Science
• Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
<i>Editorial Board</i>	• Professor Goran Ilić, University of Belgrade
• Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
• Professor Goran Knežević, University of Belgrade
• Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
• Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
• Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Secretary of the Editorial Board</i>	• Ana Batrićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Managing Editor</i>	• Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Computer Design</i>	• Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXIV / broj 1 / 2015

S A D R Ź A J

Sonja Banjac i Sonja Milojević EXPLORING ASSOCIATION BETWEEN ATTACHMENT, EMPATHY AND SOCIAL COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN	7
Olivera Pavićević i Aleksandra Bulatović MORALNE OSNOVE DRUŠTVENOG PORETKA I KRIMINALA	23
Nenad Vujić i Ivana Stevanović PRAVOSUĐE PO MERI DETETA PRE, ZA VREME I PO OKONČANJU SUDSKIH POSTUPAKA U SMERNICAMA KOMITETA MINISTARA SAVETA EVROPE O PRAVOSUĐU PO MERI DETETA	43
Ivana Stepanović CONTROL OF THE PRIVATE LIFE AND CRIME PREVENTION IN SERBIA	77
Nemanja Vogronić i Vesna Gojković POVEZANOST NARCIZMA SA SAMOPOŠTOVANJEM I SOCIJALNO POŽELJNIM ODGOVARANJEM	93
Dragan Jovašević POKUŠAJ KRIVIČNOG DELA	109
Vera Stanković, Ana Batrićević i Vladan Joldžić PRAVNI OKVIRI ZA REGULISANJE EKOLOŠKOG TURIZMA U ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM PODRUČJIMA	123
Vladan Joldžić MEĐUNARODNI MATERIJALNO PRAVNI OSNOVI KRIVIČNO PRAVNE ZAŠTITE PRAVA NA INFORMACIJE O STANJU ŽIVOTNE SREDINE	141

Milica Kolaković-Bojović EFIKASNOST POSTUPAKA ZA RATNE ZLOČINE U REPUBLICI SRBIJI	155
Zoran Stevanović i Jasmina Igrački PRIMENA PREVENTIVNIH PROGRAMA U RADU SA MALOLETNIM PRESTUPNICIMA	169
Ljeposava Ilijić i Marija Maljković POSTINSTITUCIONALNI TRETMAN OSUĐENIKA	181
Miroslav Ivanović DROGA, UMETNOST, KRIMINAL	193
Ana Batrićević ZLOSTAVLJANJE KUĆNOG LJUBIMCA I PORODIČNO NASILJE : FENOMENOLOGIJA, ODNOSI I DRŽAVNA REAKCIJA	203
Ivana D. Petrović PRIMENA AKTUARSKE METODE U KAZNENO-IZVRŠNOM PRAVU KRALJEVINE ŠVEDSKE	225

EXPLORING ASSOCIATION BETWEEN ATTACHMENT, EMPATHY AND SOCIAL COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN*¹

Sonja Banjac*

Institute of psychology, Belgrade

Sonja Milojević*

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Present study explores the association between attachment and empathy cognitive component with social competence in peer relationships of children aged 8 to 13 years. Child version of attachment dimensions assessment (ECR-RC), emotion recognition test (RMET) and social competence peer assessment (Guess Who) were filled in by 285 students. The results demonstrate that prosocial competences are attributed to children with higher empathy levels and secure attachment, while children characterized as bullies had more negative model of others and lower emotion recognition ability. Predictive power of investigated phenomena was identified only in older group of children. The recommendations for educational practice were given.

KEY WORDS: Attachment / cognitive component of empathy / social competences / age / educational implications

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

¹ Correspondence concerning this article should be addressed to sonja.banjac@f.bg.ac.rs

* E-mail: sonja.banjac@f.bg.ac.rs

* E-mail: milojevic.sonja@gmail.com

INTRODUCTION

The aim of this study is to investigate whether and how the attachment style and empathy as ability are associated with social competence represented by the role in the peer relations in the primary school children. The attachment is behavioral system that provides survival in situations of stress and danger (Bowlby, 1969). The parents' adequate, accurate and sensitive reactions become the base for internalized feelings of safety, comfort, possibility for exploration of inner and out world, and developing of the Internal working models of self and others (henceforth IWMs and IWMO) in infants that represent the guidelines for the action in relationship with others (Bowlby, 1973). Positive IWMs indicate that child perceives him/herself as understandable, self-worth and as someone who deserve to be loved. That is an important base for children's representation of self, self-esteem, positive self-evaluation and efficacy which is reflected in their interpersonal relationships trough ought life.

The positive IWMO is related to perception of important others and the whole world as safe, predictable and reachable. It enables child to share his/her needs and mental states with others, to develop close relationships and rely on them and ability to think of others feelings and needs without fear of encountering destructive contents about him/her in others' minds. However, the lack of parental responsiveness and warmth leads to development of negative working models – perceiving self as inadequate, unlovable, difficult to understand and be around, and the others as inaccessible, unpredictable, hostile and/or even danger. During development, described internal models tend to become more stable and complex and can be mentally manipulated, which enables simple short-term forecasting, and reflections on the current, past and future relationships (Bretherton & Munholland, 2008).

The other phenomena of interest in this study is empathy that is usually defined as “our ability to identify what someone else is thinking and feeling, and to respond to their thoughts and feelings with an appropriate emotion” (Baron-Cohen, 2011). Experiencing empathic relationship in early parent-infant interactions, child will have the opportunity to develop the sense of reciprocity and to learn how to receive and give care, which shape his/her way of interaction with others. The same warm, supportive climate in early relations with parents is precisely the one that creates secure attachment (Laible, Carlo, & Roesch, 2004). Differences in empathy could be affected by attachment security trough emotion regulation, the ability to manage one's own emotion in order to deal with

the situations in productive way. Secure children have better emotion regulation ability that allows them to handle their own emotions and to focus on others (Panfile & Laible, 2012).

If both described psychological phenomena, attachment and empathy, are developed sufficiently well, they can be related to positive socio-emotional outcomes. Secure persons, those having positive Internal working models, are found to feel less stress, loneliness and to have better academic achievement (Moore & Leung, 2002); to be more accepted by peers, have closer and much reliable relationships and higher self-esteem (Allen, Moore, Kuperminc, & Bell, 1998; Sroufe, Egeland, Carlson, & Collins, 2005); to have more frequently positive feelings in everyday interaction with people (Mikulincer & Shaver, 2007). Higher capacity to empathize is associated with positive social behaviors (pro-social, assertive, consideration for others), self-concept and ability to analyze the causes of negative emotions (Garaigordobil, 2009) and in caregivers with less stressful and less threatening perception of parenthood, less depression, and higher life satisfaction (Lee, Brennan & Daly, 2001).

On the other hand, attachment and empathy impairments are found to be connected with problems in developing and maintaining relationships with others. Thus, more insecure attachment style (Milojevic, Taubner & Dimitrijevic, in preparation) and lower empathy (Milojevic & Dimitrijevic, 2014) are specific characteristics of incarcerated juvenile offenders, especially those who did the violent crimes. Previous studies have found that people with some of the personality disorders that usually have great impact on personal relationships, such as border-line or antisocial, also have more insecure attachment and lower empathy (Baron-Cohen, 2011).

There have been a number of studies connecting attachment with various aspects of school adjustment. One of those aspects is also relationships with peers. It is argued that children's social competence demonstrated in peer relations is influenced by emotional functioning components such as emotion perception, ability to express and regulate their own emotions and to sympathize and empathize and emotional intelligence (Hubbart & Coie, 1994; Mavroveli, Petrides, Sangareau, & Furnham, 2009). Meta analysis conducted by Schneider, Atkinson and Tardif (2001) exploring studies that identified relations between attachment in relation to parents and peer relations, revealed that the effect size was small to moderate when attachment to mother was observed, while these sizes were higher in middle childhood and adolescence and there was no gender and cultural differences. Children with insecure attachment perceived that they have

less friends in comparison to those with secure who are in general more socially competent, according to their teachers and peers (Bergin & Bergin, 2009). Research results indicate that pro-social children show greater levels of empathic awareness in comparison to those that demonstrate aggressive behavior, or are victims of it (Warden & MacKinnon, 2003). It is worth noting that in described study dispositional affective self-reported empathy was measured. Different approach is measuring empathy as ability using tests of emotion knowledge or recognition instead of questionnaires that determine affective aspect of empathy. Although there is a number of research that have demonstrated that social status is associated with emotion understanding (e.g. see Hubbard & Coie, 1994 for review), there are still research that did not identified relation between performance based measure of empathy and acceptance by peer group (Gleason, Jensen-Campbell, & Ickes, 2009).

Rationale

The main goal of this study was to explore whether peer-perceived behaviors and group rolls could be associated with attachment style to both mother and father and capacity to empathize. Unlike some previous studies, we were interested in cognitive aspect of empathy, in other words we wanted to test whether and how ability to recognize emotions can influence peer relations.

In addition to that, the aim was to investigate possible age difference in interrelations of these phenomena. Results from this study can have valuable practical implications for prevention programs that deal with improving peer relations in school aged children.

It is also worth mentioning that present study is a part of the validation process of Serbian translation of some important psychological instruments for children.

Based on previous studies we hypothesized that:

1. Children with lower levels of attachment anxiety and avoidance in relation with both parents will have better peer-rated general social competence, more pro-social and less antisocial nominations. (H1)
2. Children with better emotion recognition ability will have better peer-rated general social competence, more pro-social and less antisocial nominations. (H2)

3. Attachment dimensions will be more predictive of peer relations at older age due to higher stability of internal working models. (H3)

PRESENT STUDY

Sample and procedure

The sample of this study consisted of 285 children aged 8 to 13 ($M = 10.52$, $SD = 1.25$). All students were from four state schools in Belgrade. The sample was divided into two age groups with respect to developmental differences – 8 to 10 year olds (137) and 11 to 13 year olds (148). All schools' headmasters and psychologists received a letter explaining the aims and rationale of the study. Informed consent was obtained from parents, guardians or school psychologist. All participants were given oral and written instructions explaining the procedure for all instruments and they filled out the questionnaires individually. Testing session lasted approximately 45 minutes.

Instruments

The Experiences in Close Relationships Scale-Revised child version

Self-report questionnaire ECR-RC (Brenning, Soenens, Braet, & Bosmans, 2011) was used for assessing two dimensions of attachment, anxiety and avoidance. Dimension anxiety refers to negative Internal working model of self and avoidance to negative Inter working model of others. Therefore higher scores on dimensions anxiety suggest that child has more negative perception of him/herself, while higher scores on dimension avoidance indicate more negative perception of others. In this study we specifically used child version of this instrument that is modified for middle school children and early adolescents by simplification of the adult version of the instrument (Fraley, Waller, & Brennan, 2000). The test has two parallel forms for both parents that each consists of 36 items that participants rate on seven point Likert scale. ECR-RC has reached satisfactory level of reliability in present study for both dimensions in relation with mother (anxiety $\alpha = .803$; avoidance $\alpha = .875$) and father (anxiety $\alpha = .848$; avoidance $\alpha = .866$).

Reading the Mind in the Eyes test – revised version

Reading the Mind in the Eyes test (henceforth RMET) (Baron-Cohen, Wheelwright, Hill, Raste, & Plumb, 2001) was used to measure cognitive component of empathy. The test consists of 28 photographs of human eyes and the task is to choose one word that best describes feelings or mental states of persons in the picture between four given. The decision to use this instrument was reached since there was Serbian translation available and it was being validated in the time this study was conducted. However, results later obtained showed that the translation did not have satisfactory reliability (Cronbach's alpha was .558 and .624) (Milojević & Dimitrijević, 2014). Similar results were found for the Italian translation ($\alpha=.605$ and $\alpha=.677$) while test-retest reliability was satisfactory (Hünefeldt, Laghi, Ortu, & Belardinelli, 2013; Vellante, Baron-Cohen, Melis, Marrone, Petretto, Masala, & Preti, 2012). Nevertheless, RMET is widely used test and one of few that tests ability and does not rely on self reports. RMET in present study showed low reliability in the whole sample ($\alpha=.488$) as well as in younger and older age group (respectively $\alpha=.534$ and $\alpha=.443$).

Guess who peer assessment technique

Guess who is a peer assessment technique that is based on unlimited nomination and proportions scores (Coie & Dodge, 1988). In this study we used three prosocial behavioral descriptions ("is sympathetic", "co-operates" and "is leader") and one antisocial ("is bully"). Children were asked to nominate all classmates who are portrayed by these descriptions². Obtained rates were later standardized for class. Global social score of social competence was counted by summing up all nominations for pro-social descriptions and subtracting nominations for antisocial description for each participant.

RESULTS

We will first look into interrelations of investigated variables and then focus on predictive power of attachment and cognitive aspect of empathy for

² The descriptions can be found in Mavroveli et al., 2009.

peer relations. We will also try to see whether identified relations between variables differ between two age groups.

Descriptive statistics and mutual correlations of all investigated variables are presented in table 1.

Table 1. ECR-RC, RMET and Guess Who descriptives and mutual correlations

	M(SD)	Range	2	3	4	5	6	6.1	6.2	6.3	6.4
1. Anxiety mother	2.13(1.05)	0-6.17	0.60**	0.60**	0.25**	-0.23**	-0.12*	-0.22*	-0.15*	-0.16**	0.06
2. Avoidance mother	1.89 (1.03)	0-6.5		0.28**	0.47**	-0.24**	-0.16**	-0.19**	0.19**	-0.14**	0.55
3. Anxiety father	2.29(1.05)	0-5.94			0.51**	-0.17**	-0.16**	-0.17**	0.13	-0.15**	-0.005
4. Avoidance father	2.32(1.09)	0-6.27				-0.19**	-0.09	-0.09	0.07	-0.06	-0.02
5. RMET	19.02(3.1)	2-26					0.22**	0.22**	-0.17**	0.14**	0.06
6. Global social competence	0.28(2.67)	-8.81-5.2						0.8**	-0.76**	0.76**	0.42**
6.1 Sympathetic	0.08(0.99)	-3.04-2.97							-0.64**	0.49**	0.06
6.2 Bully	-0.09 (0.93)	-1.33-4.58								-0.51	0.04
6.3 Co-operative	0.64 (0.96)	-2.47-2.05									0.1
6.4 Leader	2.13(1.05)	0-6.17									

Note - **p<.01; *p<.05

Reviewing data presented in the first table it can be observed that all attachment dimensions showed significant negative correlation with emotion recognition task (RMET). Most of correlations between dimensions of attachment and scores on emotion recognition task with aspects of social competence were significant and in expected directions. The only unexpected result was that children with higher level of anxiety in relation with mother also had fewer nominations for being bully.

We also wanted to investigate whether knowing about child's attachment and ability to recognize emotions can predict social behavior. Therefore multiple regressions were performed with attachment dimensions and emotion recognition as predictors and peer nominations as criteria. The results of this analyses are presented in table 2 for the whole sample, ie. in table 3 for two age groups.

Table 2. Multiple regression analysis predicting peer rated social competence from ECR-RC and RMET

Peer nominations	Model	AnM β(t)	AvM β(t)	AnF β(t)	AvF β(t)	RMET β(t)
1. Global social competence	F(5,277)=5.02** ΔR ² =0.66	0.13(1.32)	-0.19(-2.17)*	0.21(-2.39)*	0.11(1.4)	0.19(3.22)**
2. Sympathetic	F(5,277)=6.19** ΔR ² =0.84	0.2(2.07)*	-0.26(-2.98)*	-0.26(-2.93)*	0.15(1.85)	0.2(3.34)**
3. Bully	F(5,277)=3.8* ΔR ² =0.047	-0.07(-0.75)	0.22(2.47)*	0.15(1.67)	-0.12(-1.45)	-0.13(-2.1)*
4. Co-operative	F(5,277)=2.86* ΔR ² =0.03	0.01(0.09)	-0.11(-1.27)	-0.15(-1.7)	0.09(1.1)	0.11(1.85)
5. Leader	F(5,277)=0.8 ΔR ² =0.004	0.06(0.66)	0.06(0.69)	-0.02(0.23)	-0.04(-0.51)	0.08(1.37)

Note - **p<.01; *p<.05; AnM – anxiety mother, AvM – avoidance mother, AnF – anxiety father, AvF – avoidance father

Examining data presented in the second table we can observe that model including attachment dimensions and cognitive aspect of empathy can explain 6,6% of variance in peer rated global social competence. Best positive predictors of peer evaluation of general social skills are anxiety in relation with father and ability to perceive and understand emotions, while avoidance in relation with mother was significant negative predictor. Similar model accounted for 8,4% of variance for nomination "is sympathetic", while anxiety in relation with mother emerged as significant positive predictor in addition to emotion perception ability, while father anxiety became significant negative predictor next to mother avoidance. Model for nomination "bully", that explained 4,7% of variance, was somewhat different than previous models, however, in expected manner comprising of avoidance in relation with mother as positive and emotion recognition as negative predictor. Furthermore, 3,2% of variance of nomination "is cooperative" was accounted by Regression model that included attachment dimensions and emotion recognition ability, even though none of them had proved to be significant predictor. There was no significant regression model for nomination "is leader".

Same model was tested separately in group of eight to ten and eleven to thirteen year olds. This data is presented in table3. It is worth mentioning that the only significant differences between this age groups emerged on variables anxiety in relation with mother ($F(1,282)=13.32$, $p<0.001$) and avoidance in relation with father ($F(1,282)=11.96$, $p=0.001$) with younger age group scoring higher on both scales.

Table 3. Multiple regression analysis predicting peer rated social competence from ECR-RC and RMET with respect to age

	8-10						11-13					
	Model	AnM $\beta(t)$	AvM $\beta(t)$	AnF $\beta(t)$	AvF $\beta(t)$	RMET $\beta(t)$	Model	AnM $\beta(t)$	AvM $\beta(t)$	AnF $\beta(t)$	AvF $\beta(t)$	RMET $\beta(t)$
1. Global social competence	$F(5,131)=1.5$ $\Delta R^2=0.02$	0.15(1.1)	-0.13(-1.09)	-0.24(-1.85)	0.14(1.29)	0.14(1.53)	$F(5,140)=4.24^{**}$ $\Delta R^2=0.1$	0.1(0.74)	-0.24(-1.79)	-0.21(-1.64)	0.11(0.84)	0.26(3.25) **
2. Sympathetic	$F(5,131)=2.45^*$ $\Delta R^2=0.05$	0.19(1.42)	-0.17(-1.44)	-0.28(-2.16)*	0.13(1.25)	0.18(2.06)*	$F(5,140)=3.94^{**}$ $\Delta R^2=0.09$	0.214(1.6)	-0.35(-2.61)	-0.26(-2.1)*	0.19(1.49)	0.23(2.79)*
3. Bully	$F(5,131)=1.8$ $\Delta R^2=0.29$	-0.17(-1.25)	0.16(1.36)	0.15(1.14)	-0.07(-0.65)	-0.2(-2.18)*	$F(5,140)=2.59^*$ $\Delta R^2=0.52$	0.03(0.18)	0.25(1.18)	0.13(1.03)	-0.13(-1.01)	-0.07(-0.93)
4. Co-operative	$F(5,131)=0.85$ $\Delta R^2=-0.01$	-0.02(-0.15)	-0.06(-0.51)	-0.11(-0.85)	0.01(0.12)	0.05(0.57)	$F(5,140)=2.5^*$ $\Delta R^2=0.05$	0.08(0.58)	-0.21(-1.52)	-0.24(-1.87)	0.21(1.6)	0.18(2.22)*
5. Leader	$F(5,131)=1.07$ $\Delta R^2=0.003$	0.06(0.45)	0.05(0.39)	-0.11(-0.82)	0.16(1.43)	-0.06(-0.69)	$F(5,140)=2.47^*$ $\Delta R^2=0.05$	0.002(0.02)	0.12(0.88)	0.05(0.36)	-0.21(-1.56)	0.23(2.73)*

Note - ** $p<0.01$; * $p<0.05$; AnM – anxiety mother, AvM – avoidance mother, AnF – anxiety father, AvF – avoidance father

Data presented in third table suggest that predictive power of attachment and emotion recognition ability changes with age. The only descriptive category that had significant regression model in both age groups was "sympathetic", with father anxiety being negative and emotion recognition ability positive significant predictor in both groups, while mother avoidance was significant predictor only in group of older children. Regression models for all other nominations, including the rate of general social competence were only significant in group of 11 to 13 year olds, with emotion recognition as only significant predictor.

DISCUSSION

Consistent with first two hypotheses data has shown low but significant associations between dimensions of attachment and empathy on one side and peer rates of social behavior on other.

Week correlations between attachment dimensions and peer assessment of social competence are compatible with findings of previous similar studies (Schneider, Atkinson and Tardif, 2001). One possible explanation of the obtained correlation value could be the fact that we investigated general relations in the classroom. In closer relationships, that are more intimate and that include stronger emotions and trust, attachment needs and behavior are possibly more activated. Therefore, it could be expected that IWM would be strongly connected with roles that children take in close peer relationships. It is worth noting that avoidance dimension in the relationship with father did not have significant association with neither of peer nominations, nor global score of social competence. This finding could be related with previous studies that associate negative IWM of father with more serious antisocial behavior, such as murder or rape (Milojevic, Taubner & Dimitrijevic, in preparation).

It is also noteworthy that both attachment dimensions in relation with both parents were significantly associated with emotion recognition and all correlations were in expected direction. This suggests that children who have more negative image of themselves and/or others are weaker in emotion recognition in comparison to their peers who have more positive IWMs and IWMo. These results, that are theoretically anticipated and in line with previous research (Panfile & Laible, 2012, Laible, Carlo, & Roesch, 2004) provide certain reasons to rely on RMET, which was called into question due to its low reliability.

The regression model on the whole sample indicated that social competence in general, as seen by peers, is connected with positive IWM of mother and IWM of self in relationship with father and with higher cognitive aspect of empathy, hence supporting the first two hypotheses. This suggests that the child's experience in early relations with parents – mother's predictability, availability and security that allowed curiosity and courage to explore the world and relationships with other people in addition to father's sensitive responsiveness and acceptance – led to construction of positive self image. This, along with developed ability of those children to accurately recognize and understand other people's emotions could be jointly connected with greater number of positive peer relations (Bergin & Bergin, 2009, Warden & MacKinnon, 2003). The same explanation could be offered for children who had more nominations for being sympathetic, especially since the model for this nomination was very similar. The only, somewhat surprising difference was anxiety in relation with mother that emerged as significant positive predictor. This positive connection could maybe be understood in terms that children who feel special vulnerability and fear of abandonment due to the feeling that they are not good enough have higher motivation and invest more effort to understand and satisfy other people emotions and needs.

In contrast, children whose results indicated higher avoidance in relation with mother and lower emotion recognition ability were more often nominated by their peers for being bullies. These findings are in line with theoretical assumption that the expectations of other person being threatening, dangerous, unpredictable prevents or distorts the experience of inner world (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008; Bowlby, 1980). The children assessed as bullies can misinterpret other people's fear or sorrow as anger or aggression directed towards them and therefore react violently. This finding can suggest that it is not only question about adequate reaction to other people's emotions (Warden & MacKinnon, 2003) but also inability to recognize them correctly.

The regression models for nominations cooperative and leader did not reached significance. This could imply that these two aspects of social competence are beyond the phenomena we explored, but also that children at tested age have problems operationalizing these roles, specifically they can use various criteria (e.g. grades, physical strength, beauty etc.) and it is not certain from obtained data whether they evaluate these roles positively or negatively. The second assumption can be supported by the fact that the regression models are significant in the group of older children and that children who were nominated had higher scores

on the emotion perception test. These findings suggest that children identify as leaders and cooperative their peers who can understand the needs of others and recognize what is happening in certain relationship.

The third hypothesis that was set with regard to age difference was partially confirmed. Namely, there were more regression models that reached significance in the older age group; this could indicate several possible explanations. First, it could be assumed that the youngest participants of this study were too young for self-report questionnaire, especially for seven point scale. In addition, some of the tests used in this study are still being piloted at this age and their age limit is still being tested. Furthermore, it could be assumed that these results illustrate theoretical expectation that internal working models become more stable during maturation (Bretherton & Munholland, 2008) because of which it is more difficult for very young children to verbalize and clearly differentiate potentially negative or painful aspects of relationship with parents. Another possibility is explanation we already mentioned, that tested social roles are still not fully comprehended by children at this age. This is further supported by the fact that all regression models were significant in the older group. The only social role that younger children seem to differentiate is sympathetic, which could be because of higher chance of encountering with this role in relations with others since it is socially acceptable and appreciated behavior and is highly emphasized and valued during upbringing. In contrast to that, children could be familiar with the concept of being leader and cooperative, but those are not terms that they frequently use, nor have they talked using those terms with others.

The results of this research, which are generally in line with previous studies (such as Hubbard & Coie, 1994), indicate the importance of attachment style and cognitive aspect of empathy for peer relations and could provide us with some specific implications for educational practice and improvement of children's social functioning. Two major recommendations would concern the importance of working with children on developing their ability to correctly identify their own and other people's inner states, as well as developing emotion vocabulary, and also on inclusion of parents in this process. First task could be conducted through programs that include roll plays and group discussions about presented emotions and possible resolutions. Those interventions might help children who have weakly developed cognitive component of empathy to develop the sense of different perspectives and to learn concrete steps and social strategies that might help them in ambiguity situations.

On the other hand parents should be educated about how important their relationship with child could be, especially which impact it has in their child's later interactions with others. In addition to this theoretical knowledge, parents should be offered with some practical skills of how to help their children to develop the empathy. This could be also a fruitful ground for psychologists to mediate and work both with parents and with children on their relationship's problems and, indirectly, on their attachment behaviors. This recommendation becomes more important having in mind that studies showed that short treatments aimed at increasing of parental sensitivity are more effective than long programs and deep psychotherapy (Prior & Glaser, 2006).

Presented study, however, has certain limitations. Foremost, the reader should bear in mind that the results presented here are basing on correlation; therefore no conclusions about causality can be made. RMET did not achieve satisfactory level of reliability, despite the fact that it has previously been used in numerous studies. For that reason we cannot be certain that it only measures cognitive aspect of empathy, and further verification is advised.

ACKNOWLEDGMENTS

This study was funded by the Ministry of Education and Science, Republic of Serbia, Project Nos. 179018 and 47011. We would like to express gratitude to the management and staff of the primary schools in Serbia that participated in the study. We have special appreciation for scholars who volunteered to participate in the research.

LITERATURA

- (1) Allen, J. P., Moore, C., Kuperminc, G., & Bell, K. (1998). Attachment and adolescent psychosocial functioning. *Child development*, 69(5), 1406-1419.
- (2) Baron-Cohen, S. (2011). *Zero degrees of empathy: A new theory of human cruelty*. Penguin UK.
- (3) Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Hill, J., Raste, Y., & Plumb, I. (2001). The "Reading the Mind in the Eyes" test revised version: A study with normal adults, and adults with Asperger syndrome or high-functioning autism. *Journal of child psychology and psychiatry*, 42(2), 241-251.

- (4) Bergin, C., & Bergin, D. (2009). Attachment in the classroom. *Educational Psychology Review*, 21 (2), 141-170.
- (5) Bernstein, D. P., Stein, J. A., Newcomb, M. D., Walker, E., Pogge, D., Ahluvalia, T., ... & Zule, W. (2003). Development and validation of a brief screening version of the Childhood Trauma Questionnaire. *Child abuse & neglect*, 27(2), 169-190.
- (6) Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Attachment* (Vol. 1). New York: Basic Books
- (7) Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation: Anxiety and anger* (Vol. 2). New York: Basic Books
- (8) Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression* (Vol. 3). New York: Basic Books.
- (9) Brenning, K., Soenens, B., Braet, C., & Bosmans, G. (2011). An adaptation of the Experiences in Close Relationships Scale-Revised for use with children and adolescents. *Journal of Social and Personal Relationships*, 28(8), 1048–1072.
- (10) Bretherton, I., & Munholland, K.A. (2008). Internal Working models in Attachment relationships. Elaborating a central construct in Attachment Theory. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 102-31. New York: The Guilford Press
- (11) Coie, J. D., & Dodge, K. A. (1988). Multiple resources of data on social behaviour and social status in the school: Across-agecomparison. *Child Development*, 59,815–829.
- (12) Fraley, R.C., Waller, N.G., & Brennan, K.A. (2000). An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 350-365.
- (13) Garaigordobil, M. (2009). A comparative analysis of empathy in childhood and adolescence: Gender differences and associated socio-emotional variables. *International Journal of Psychology and psychological therapy*, 9(2), 217-235.
- (14) Gleason, K. A., Jensen-Campbell, L. A., & Ickes, W. (2009). The role of empathic accuracy in adolescents' peer relations and adjustment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(8), 997-1011.
- (15) Hubbard, J. A., & Coie, J. D. (1994). Emotional correlates of social competence in children's peer relationships. *Merrill-Palmer Quarterly*, 40, 1-20.
- (16) Hünefeldt, T., Laghi, F., Ortu, F., & Belardinelli, M. O. (2013). The relationship between 'theory of mind' and attachment-related

- anxiety and avoidance in Italian adolescents. *Journal of adolescence*, 36(3), 613-621.
- (17) Laible, D. J., Carlo, G., & Roesch, S. C. (2004). Pathways to self-esteem in late adolescence: The role of parent and peer attachment, empathy, and social behaviours. *Journal of adolescence*, 27(6), 703-716.
 - (18) Lee, H. S., Brennan, P. F., & Daly, B. J. (2001). Relationship of empathy to appraisal, depression, life satisfaction, and physical health in informal caregivers of older adults. *Research in nursing & health*, 24(1), 44-56.
 - (19) Mavroveli, S., Petrides, K. V., Sangareau, Y., & Furnham, A. (2009). Exploring the relationships between trait emotional intelligence and objective socio-emotional outcomes in childhood. *British Journal of Educational Psychology*, 79(2), 259-272.
 - (20) Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). Boosting attachment security to promote mental health, prosocial values, and inter-group tolerance. *Psychological Inquiry*, 18(3), 139-156.
 - (21) Milojević, S., & Dimitrijevic, A. (2014). Empathic capacity of delinquent convicted minors. *Psihologija*, 47(1).
 - (22) Milojevic, S., Taubner, S., & Dimitrijevic, A. (in preparation). Self-reported attachment to parents in convicted male juvenile delinquents from Serbia
 - (23) Moore, S., & Leung, C. (2002). Young people's romantic attachment styles and their associations with well-being. *Journal of Adolescence*, 25(2), 243-255.
 - (24) Panfile, T. M., & Laible, D. J. (2012). Attachment security and child's empathy: The mediating role of emotion regulation. *Merrill-Palmer Quarterly*, 58(1), 1-21.
 - (25) Prior, V. & Glaser, D. (2006). *Understanding Attachment and Attachment Disorders. Theory, Evidence and Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
 - (26) Schneider, B. H., Atkinson, L., & Tardif, C. (2001). Child-parent attachment and children's peer relations: A quantitative review. *Developmental psychology*, 37(1), 86.
 - (27) Sroufe, L. A., Egeland, B., Carlson, E., & Collins, W. A. (2005). Placing early attachment experiences in developmental context. *Attachment from infancy to adulthood: The major longitudinal studies*, 48-70.
 - (28) Vellante, M., Baron-Cohen, S., Melis, M., Marrone, M., Petretto, D. R., Masala, C., & Preti, A. (2013). The "Reading the Mind in the Eyes" test:

systematic review of psychometric properties and a validation study in Italy. *Cognitive neuropsychiatry*, 18(4), 326-354.

- (29) Warden, D., & Mackinnon, S. (2003). Prosocial children, bullies and victims: An investigation of their sociometric status, empathy and social problem-solving strategies. *British Journal of Developmental Psychology*, 21(3), 367-385.

UTVRĐIVANJE ODNOSA VEZANOSTI I EMPATIJE SA SOCIJALNOM KOMPETENCIJOM MEĐU DECOM RANOG ŠKOLSKOG UZRASTA

Ovo istraživanje se bavi povezanošću vezanosti i kognitivne komponente empatije sa socijalnim kompetencama u vršnjačkim odnosima dece uzrasta od 8 do 13 godina. Dečju verziju upitnika za procenu dimenzija vezanosti (ECR-RC), test sposobnosti prepoznavanja lica (RMET) i vršnjačke procene socijalnih kompetenci (Guess who) popunilo je 285 učenika. Rezultati pokazuju da su prosocijalne kompetence pripisivane deci s višom empatijom i sigurnijom vezanošću, dok su kao nasilnici okarakterisana deca s negativnijim modelom drugog i nižom sposobnošću prepoznavanja osećanja. Međutim, prediktivna moć procenjivanih fenomena zavisila je od uzrasta, te je dobijena tek među starijom decom. Na kraju su date smernice za obrazovnu praksu.

KLJUČNE REČI: Vezanost / kognitivna komponenta empatije / socijalne kompetence / uzrast / obrazovne implikacije

MORALNE OSNOVE DRUŠTVENOG PORETKA I KRIMINAL*

Olivera Pavićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Aleksandra Bulatović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Odnos legaliteta i legitimiteta bi trebalo da kao svoj finalni ishod ima povećavanje inkluzivnosti društvene interakcije i moralni progres. Namera autorki ovog rada je da prikažu određene aspekte odnosa legaliteta i legitimiteta koji imaju pravno-filozofski i širi društveno teorijski značaj, kao i da naznače najznačajnije tačke u kojima se ovi uvidi razmimoilaze sa razumevanjem društvene stvarnosti u okvirima moralnih temelja. U društvenoj praksi se slabljenje konvergencije legaliteta i legitimiteta manifestuje na različite načine, a usko je povezano sa fenomenom kriminala i njegove političke i društvene percepcije.

Autorke u radu izlažu nekoliko ključnih problema koji stoje na putu procesa dekriminalizacije srpskog društva sagledavajući ih, u jednoj perspektivi, kao nedostatak kapaciteta prevazilaženja političkog koncepta prijatelj-neprijatelj na širokom društvenom nivou, a u drugoj, kao istrajnost u političkoj manipulaciji fenomenom kriminala i odustvo stabilnog institucionalnog balansa. Polazeći od razumevanja uloge kriminološke teorije i kao traganja za odgovorom na pitanje "šta sve proizvodi surovost", kao antipod solidarnosti koja predstavlja vezivo zajednice, autorke u radu daju argumente u prilog zabrinutosti zbog moralnog cinizma i apatije kao preovlađujućeg emocionalnog stanja savremenog

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: oliverapavicevic@mts.rs

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs

srpskog društva fokusirajući njegov potencijal transmutacije u nekontrolisano nasilje.

KLJUČNE REČI: Kriminal / moral / društveni poredak / solidarnost / nasilje

VREDNOSTI, MORAL I PRAVNI POREDAK

Društveni poredak predstavlja celovitost društvene organizacije koja uključuje niz elemenata iz sfere ciljno racionalnog delovanja pojedinaca: političku organizaciju, moral, običaje, pravne i ekonomske aspekte itd. Društveni poredak nastaje funkcionalnim povezivanjem pojedinaca i društvenih grupa, pa je društveni život ljudi satkan iz široke mreže raznovrsnih društvenih odnosa u kojoj osim solidarnosti i međusobne saradnje postoje i napetosti i sukobi, kako između pojedinaca unutar grupa tako i između društvenih grupa. Te napetosti i sukobi, koje generišu različite potrebe i interesi pojedinaca i društvenih grupa, jedan su od glavnih uzroka strukturalnih promena u društvu. Da bi jedna društvena zajednica opstala, potrebno je da postoje određena pravila, principi, standardi i norme koji regulišu međusobne odnose među ljudima. Vrednosti se određuju kao relativno trajna i stabilna uverenja koja služe kao vodeći princip u životu pojedinca (Rokeach, 1973: 5). Kao društveni standardi delovanja i ponašanja, vrednosti određuju ljudske potrebe i interese, a preko njih, posredno, vrednosti određuju i sadržaje i forme društvenih odnosa. Vrednosti opisuju ideje koje ocenjujemo kao najveće dragocenosti, ono što osećamo da nam je važno i značajno da imamo, postignemo ili dostignemo. Zbog toga vrednosti često imaju i emotivnu ili afektivnu komponentu.

Moral se formira u korelaciji sa vrednostima, a funkcioniše kao regulator međuljudskih odnosa: čoveka prema društvu, drugim ljudima i sebi samom. Kao oblik društvene svesti, moral podrazumeva skup nepisanih pravila, navika i običaja koji utvrđuju međuljudske odnose i prosuđuju šta je dobro, a šta zlo. Moralne norme postoje od samog početka organizacije društvenog života i ljudi ih se pridržavaju bez obzira na sankcije. Moral se manifestuje u vrednosnom procenjivanju ljudskih postupaka i htenja kao vrednih i nevrednih, odn. onog što se odobrava, želi, preporučuje, nalaže, i onog što se ne odobrava, osuđuje, zabranjuje. Moral je vrednosni kriterijum koji se primenjuje na radnje i prakse.

Moralno verovanje, stavovi i osećanja čine celinu moralnog iskustva. Sam termin "moral" ima dve dimenzije značenja od kojih su obe nužno njegov

sastavni deo. Jednu dimenziju predstavlja njegova vrednosna specifičnost kojom se ustanovljuje domen njegove moguće primene i demarkaciona linija vrednosti. Drugu dimenziju čini to da je moral vrsta prakse, deo naše vrednosne stvarnosti, da je on jedna činjenica u oblasti društvene prakse. Moralna praksa ne može da se oslanja samo na moralne norme, već zahteva i adekvatne ljudske stavove i sklonosti koji motivišu ljude da se ponašaju u skladu s tim normama. Moral je jedna socijalna činjenica (Babić, 2008: 35).

Regulisanje društvenih odnosa među ljudima je u temeljima morala i prava, a oba služe gotovo istoj svrsi: ostvarivanju pravičnog i funkcionalnog društvenog života. Međutim, u ispunjavanju svoje funkcije, moral i pravo se koriste različitim sredstvima.

Pravni poredak se određuje kao jedinstvo pravnih normi i ljudskog ponašanja po tim normama koje se ostvaruju shodno utvrđenom načelu zakonitosti i odgovarajućim društvenih i pravnih vrednostima. Nasuprot moralu, pravo je sistem heteronomnih normi koje su zasnovane na autoritativnom propisivanju pre nego na dobrovoljnom prihvatanju, a ono postaje delotvorno obično putem formalne prinude, umesto neformalnog društvenog pritiska. Ova činjenica, takođe, pojačava razlog zbog koga su pravne norme uglavnom zainteresovane za ponašanje ljudi, a ne za njihova ubeđenja i osobine (Hart, 1961: 163). Pravna norma je interpretativna shema koja omogućava razumevanje i predviđanje ljudskih ponašanja s obzirom na pravo. Legalitet normi obezbeđuje nam, da sledeći norme, učestvujemo u onom što ima karakter poznatog, standardnog. Legitimitet podrazumeva svojevrsnu metaforu: legitimno delanje je iskorak u nepoznato, jer pati od nedostataka celine referentnih tačaka koje daje legalitet.

Stepenu razvoja društva odgovara stepen razvoja razumevanja društvenih činjenica, moralnog opravdanja (legitimacije) i pravnih normi (regulacije). Ukoliko razvoj tih dimenzija nije međusobno usklađen društvu predstoje krize, sukobi i promene kako u organizacijskom i praktičnom, tako i u teorijskom smislu. Kada je jaz između legaliteta i legitimiteta velik, generiše se institucionalna anomija i kriminalitet, pa u tom slučaju možemo govoriti o nemogućnosti filozofskog opravdanja društvene stvarnosti.

INSTITUCIONALNA ANOMIJA I KRIMINALITET

Gubitak poverenja u ljude, opadanje empatije i solidarnosti su faktori koji presudno utiču na povećanje političke pasivnosti i apatije. Moralni cinizam se definiše kao "verovanje da su ljudi mnogo gori nego što se pretvaraju da jesu i, da služe kao inferiorni uzori jedni drugima" (Stark, 1987: 896). Kolaps

moralne društvene kontrole dovodi do vakuma koji potencijalno privlači državnu i političku represiju. Tako se, moralni cinizam pojavljuje i kao odgovor na represiju političke zajednice. U potrazi za uzrokom ovakvog stanja, uvidi koje daje teorija institucionalna anomije ukazuju na posledice "institucionalne neravnoteže moći" koja ima različite tipove alternativne konfiguracije ispoljavanja (Messner, Rosenfeld, 2004). Prema ovim autorima, postoje različita pravila igre koja izražavaju razlike u institucionalnom balansu na osnovu koga se mogu predvideti različite vrste kriminala (Messner and Rosenfeld, 2001: 26). Na osnovu različitih dominantnih kulturnih institucija, kao rezultat specifičnih uslova koje one stvaraju postoje različiti oblici institucionalne neravnoteže koji, pak, proizvode različite tipove krivičnih dela (Messner, Rosenfeld, 2007). Institucionalna anomija može da predstavlja dominaciju ekonomije, civilnih institucija ili države, pri čemu, ona nije nijedan od ovih tipova, po sebi, već predstavlja institucionalnu neravnotežu kao takvu (Messner, Rosenfeld, 2001).

Postoje društva u kojima dominiraju civilne institucije, kao što su sistemi srodstva, etničke frakcije ili religije. Institucionalna neravnoteža moći u ovakvim društvima može dovesti do neke vrste ekstremnog moralnog opreza ili hipermoralizma. Članovi ovakvih društvenih zajednica razvijaju jak osećaj obaveze prema onima sa kojima dele društvene, etničke ili verske identitete. U ovim društvima se favorizuje grupna i partikularna zaštita časti, lojalnost i hipermoralizam u ime koga se čini kriminal (kršenje ljudskih i građanskih prava). "Drugi" postaje neprijatelj ili žrtva, zločin je ekvivalentan činu koji može, ali i ne mora biti osuđen po zakonu kodifikovanom represalijama ličnih sloboda, zločinima mržnje, kršenjem ljudskih prava, etničkim čišćenjem i dr. Ovo kulturno uređenje podstiče zločine u ime odbrane moralnog poretka shvaćenog u užem i veoma partikularnom smislu (Messner, Rosenfeld, 2001: 156).

Pored građanskog disbalansa, kada država preuzima široku ulogu u regulisanju svakodnevnog života možemo govoriti o pojavi institucionalnog disbalansa u društvenoj praksi. U ovim društvima su smanjene mogućnosti ostvarivanja individualnog osećanja direktne moralne odgovornosti. Političke institucije i ideološke norme prodiru u druge institucionalne entitete, a dominacija države se manifestuje kao demonstracija moći i devalvacija civilnog sektora. Briga za dobrobit drugih je atrofirana. Preterana dominacija države dovodi do raširene korupcije i srodnih oblika manipulacije ličnim odnosima u ostvarivanju nepoštene prednosti (Messner, Rosenfeld, 2004: 96). Korupcija postaje preovlađujući oblik kriminaliteta u socijalnom kolektivu. Manifestacija anomije se, u ovom slučaju, može okarakterisati kao moralni cinizam na različitim nivoima, a posledice korupcije u sferi politike kao

"utučeno i otuđeno građanstvo" (Jacobs, 2002: 83). U društvima u kojim dominira država, preovlađuje moralni cinizam, a povlačenje je karakteristika ponašanja atomiziranih, nepoverljivih, u građanskom smislu, neodgovornih pripadnika ovog kulturnog etosa. Solidarnost, empatija i altruizam su na niskom nivou, i odnose se na uzak socijalni krug kvalifikujući se kao ekskluzivni društveni kapital), a osećanja nepoverenja i neprijateljstva postaju najupečatljivija svojstva pri društvenim transakcijama. Dominacija ekonomije i tržišta predstavlja treći vid institucionalne neravnoteže koji je karakterističan za razvijena kapitalistička društva. Oslanjajući se na Mertonovu teoriju anomije, Mesner i Rosenfeld su izneli shvatanje po kome dominacija ekonomije u društvu i kulturi stvara nesklad između kolektivno akcentovanih ciljeva i dostupnih normativnih načina da se oni postignu. Istovremeno se traži orijentisanje ponašanja prema prospektu bogaćenja dok se efikasne mogućnosti institucionalno uskraćuju (Merton, 1938: 679; Messner, Rosenfeld, 2007). Ovaj kulturni etos se manifestuje kao prepoznatljiv skup vrednosti i obaveza u ostvarivanju željenih orijentacija, kao što su: individualizam, univerzalizam i "fetišizam novca" (Messner, 2003). Dominantno tržište kao karakteristika razvijenih zapadnih društava dovodi do visokog nivoa individualističkog predatorskog kriminala.

Dominacija tržišta ima širi društveni uticaj na kontekstualizaciju normativnih orijentacija i percepcija (ne)pravde. Ona se odnosi na tipove ponašanja u okviru "kognitivnog pejzaža" koji reprezentuje strukturno prilagođavanje moralnom poretku tržišta i ekonomije (Karsted, Farrell, 2006: 1012). Anomija zakona se konceptualizuje kao ekološka struktura normativnih orijentacija koja podrazumeva suštinsko poimanje pravde. Individualna moralnost je pod ogromnim uticajem strukturnih i normativnih karakteristika tržišta.

Dominantni kulturni etos ne mora da bude samo nesklad između ciljeva i sredstava, već se pre može sagledati kao nesklad jaz između državne regulacije strukturnih nivoa i personalne i direktne odgovornosti građana (Messner, Rosenfeld, 2004). U tom smislu, zaključujemo da su socijalno nepoverenje, moralni cinizam i apatija posledica različitih tipova institucionalne neravnoteže koja odlikuje srpsko društvo u kontinuitetu, pri se čemu sva tri tipa institucionalne neravnoteže mešaju i bore za dominaciju. Rezultat je uvećavanje apatije, cinizma i besa kao moralnih osećanja građana koji se nalaze u ekvilibrijumu različito definisanih kulturnih etosa koji ne dozvoljavaju uspostavljanje poverenja, solidarnosti i građanske dobre volje kao prekretnicu i izlazak iz začaranog kruga loše vlasti i lošeg podaništva.

ULOGA MORALNOSTI I DRUŠTVENOG KONTEKSTA U FORMIRANJU SPREMNOSTI ZA KRIMINAL

Kooperativnost, kao pozitivni oblik grupne interakcije unutar jedne složene zajednice, s porastom krize, ustupa mesto nesporazumima koji vremenom eskaliraju u otvorene društvene konflikte. Kada je mržnja dominantno osećanje, sužava se prostor za kritičko promišljanje situacije i mogućnost da one koji su proglašeni za neprijatelja sagledamo kao pontencijalne prijatelje. Osećanje neprijateljstva praćeno je latentnim ili manifestnim nasiljem kojim se brani lični i moralni integritet formiran u odnosu na definisanog neprijatelja. Osuda koja proglašava nekoga za neprijatelja na individualnom nivou, predstavlja mehanizam koji usmerava narasli kapacitet straha, nezadovoljstva i bola ka drugom subjektu. Na društvenom nivou doktrina neprijatelja ima psihološki smisao u borbi za samoodržanjem (Kolakovski, 2005). Stvari su relativno jasne—nasilje je opravdano jer nas objekat naše mržnje ugrožava. Moralno osećanje nam govori da je sve u redu, nema stida, krivice i neprijatnosti jer postoji prećutna saglasnost da je ispravno mrzeti, da se na taj način branimo od nedostatka odgovornosti i krivice za sopstvenu sudbinu.

U političkoj teoriji Karl Šmita (Carl Schmitt) čuvenoj po distinkciji prijatelj/neprijatelj, pojam javnog neprijatelja (public enemy) se smatra osnovom političkog identiteta—ono što smo mi definisano je onim protiv čega smo. Za Šmita, važna stvar nije samo imati prijatelje u političkom smislu, još važnije je da odluka o tome ko su ti prijatelji zavisi od političke volje i moći, odn. suverene sile (kao što je država). Shodno tome od nje će zavisiti odluka ko su prijatelji, a ko neprijatelji, čak i među prijateljima.

Novi politički ciljevi mogu doneti zaokret u percepciji političkog neprijatelja. Međutim, ljudi i dalje trpe neumanjeni pritisak izrazito nepovoljnih društveno-ekonomskih okolnosti. Kada politička elita, uslovno rečeno, ukine tradicionalne neprijatelje (najčešće označene u nacionalističkom ključu), negativna osećanja koja su bila ka njima usmerena na individualnom i kolektivnom nivou dobijaju novu formu.

Postoji isprepletena, ali ne i ekvivalentna veza između morala i kriminala. Ako se kriminalitet definiše pravnim kodovima koji sadrže moralne zahteve, moral i zakonitost se ne podudarju. Sporna pitanja odnosa legaliteta i moralnosti se pojavljuju u svakodnevnom životu na različite načine. Formalna koncepcija kriminalne ideologije transmisiju razume kao najvažniji moralni aspekt dela. U njoj se pretpostavlja da pred svakim pojedincem stoji kategorična moralna dužnost da poštuje zakon. (Jareborg, 2009: 441). Međutim, pravda u

krivičnom postupku nije isto što i suštinska pravda jer se odnos pravnog i moralnog poretka razlikuje u poimanju pravde, a težnja ka njihovom usaglašavanju je veći problem dobre vladavine. Ne postoji ubedljiv argument za postojanje kategorične moralne dužnosti koja je u potpunosti usaglašena sa krivičnim zakonom. Moralna dužnost može da se prilagodi krivičnom zakonu i pristojnom pravnom poretku, ali to nije dovoljno. Prihvatanje moralnog autoriteta i legitimiteta demokratske države ne znači odbacivanje obaveze odgovornosti spram prosuđivanja zakona koji se krše sa moralnim standardima pojedinca. Robert Dal (*Robert Dhal*) odgovorno delanje sagledava i u odbijanju pojedinca da poštuje neki zakon, iako je donet u demokratskom postupku (Dal, 2004). Formalna koncepcija prava govori o pravnoj, a ne moralnoj dužnosti. Obrnuto posmatrano, ono što je moralno pogrešno ne mora po krivičnom zakonu da bude i pravno pogrešno kada nije u pitanju transgresija vrednosti koje su oličene kroz pravne norme, što relativizuje kategoričnu moralnu dužnost poštovanja zakona.

Moralnost kodirana zakonom povezana je sa politikom vlade koja neretko sprovodi mere koji nisu u skladu sa emocionalnim doživljajem pravde, posebno među marginalizovanim slojevima. Moralno osećanje koje čini osnov moralnog suda daje prekršiocima normi i zakona moralni argument kojima se opravdava selektivno poštovanje zakona. Svakodnevne emocije podrazumevaju reakcije na različite vidove kriminaliteta koje su nijansirane prema individualnom iskustvu, lokalnim običajima i različitim karakteristikama pojedinaca i grupa (Jackson, 2004).

Stav o emocijama kao iracionalnim i pristrasnim sa štetnim uticajem na adekvatne moralne sudove dominirao je teorijskim diskursom, govoreći u istorijskom kontekstu. Poslednjih godina taj stav se menja u prilog mišljenja da postoji značajan uticaj emocija na komunikativnu i informativnu sadržinu moralnih sudova. Emocije i moral se dovode u blisku vezu, te se smatra da su moral i moralno rasuđivanje u određenoj meri emocionalni akti i afektivni stavovi. U tom smislu se odnos prema kriminalu ili činjenju kriminala povezuje sa specifičnim emocionalno uslovljenim rezonovanjem i afektivnom razmenom koja postoji među akterima. Norme svakodnevnog društvenog delovanja, kao i njihovo kršenje, uključuju afektivne komponente koje stvaraju recipročni relacioni smisao afektivnih tokova i stavova. Njihova veza omogućuje shodnu analizu emocija i antisocijalnog ponašanja i kriminala (Cromby, 2010).

Medijska prezentacija kriminaliteta dovodi do promena u njegovoj socijalnoj i emocionalnoj percepciji. Mediji koji prenose "spektakle patnje" kod difuznog i najšireg skupa gledalaca izazivaju jake emocionalne reakcije, kao

što su bes, tuga i saosećanje. Društveni pokreti, a posebno političke partije, pokušavaju da konvertuju ta osećanja apsorbujući ih za ostvarivanje svojih programa, zadataka i ciljeva. Takva moralna osećanja nisu više deo direktnih interakcija između pojedinaca, ona nemaju uzajamnost i trajanje, postaju prolazna i promenljiva. Objekti saosećanja, besa i straha se brzo menjaju. Medijski podstaknuta negativna emocionalizacija javnog mnjenja dovodi do plodnog tla za političku i ideološku manipulaciju koja srazbu građanstva usmerava ka uspostavljanju politički osmišljenog neprijatelja. Politička manipulacija fenomenom kriminala koja je predmet analize u ovom radu odnosi se na vezu između partikularnih (partijskih) interesa i medijske prezentacije kriminaliteta (prevashodno počinjenih od strane pripadnika ekonomske i političke elite). Snažan izvor novog populizma se zasniva na borbenoj i herojskoj odlučnosti političkih aktera da se svojim autoritetom i voljom suprotstave kriminalu počinjenom od strane privilegovanih članova društva. Oni nude sigurnost i zaštitu zalažući svoj politički i moralni ugled u toj nameri.

Demokratizacija društva podrazumeva kretanje u potpuno suprotnom smeru: razvijanje autonomnih institucija koje će na duge staze smanjivati mogućnost kriminalizacije važnih društvenih procesa. U srpskom društvu i dalje nema snage za takav poredak stvari i kada bi tu činjenicu komentarisali iz ugla političke teorije Karla Šmita, mogla bi se uočiti večita simpatija za iracionalno i mitsko koja odbija ideju parlamentarne demokratije i vladavinu normativnih institucija. Sa ovog gledišta, građanski ideal miroljubivog sporazumevanja pri kome svi treba da nađu svoju korist i da naprave dobar posao, postaje ništa drugo do kukavički intelektualizam, izdaja mita i liberalna depolitizacija (Dostanić, 2011: 239).

Temeljan rad na promeni društvenog i političkog ambijenta podrazumeva organizovanje političkih debata, diskusije o pitanjima društvene etike, javne usluge koje promovišu moralne vrednosti, ukazivanje na opake posledice kriminaliteta i korupcije kao zajedničkog problema u kome svi učestvuju, i za koje je odgovorno celokupno društvo (od vrha do dna i obrnuto) isključuje manir svaljivanja krivice na ugledne članove društva, pojedince "uhvaćene na delu" o čijem procesuiranju odlučuje harizmatični pojedinac na vlasti.

KRIMINAL KAO POLITIČKO PITANJE U SRBIJI

Društveno delovanje je temelj društvenog života ljudi i bazični element društvene strukture. Bez društvenog delovanja ljudi ne bi mogli nastati niti postojati, kao ni ostali elementi iz kojih je sastavljena društvena struktura. Srbija je društvo koje karakteriše visok stepen nepoverenja ljudi prema

drugima i prema društvu uopšte (Čičkarević, 2003). Socijalne biografije mladih u Srbiji formiraju se unutar veoma nepovoljnog strukturalnog konteksta, uz minimalnu sistemsku podršku institucionalnih mehanizama države i veliku podršku neformalnih mreža, a odlikuju ih atomizovane prakse (Tomanović, S. i dr., 2012: 273). Preovlađujuće socijalno-psihološke reakcije postkonfliktnog društva savremene Srbije osciluju između apatije i cinizma na jednoj strani, i pojačanog brutalnog i nepredvidljivog nasilja u bliskom porodičnom i susedskom okruženju sa druge strane. Pitanje: U ime čega činim nasilje?, zamenjeno je pitanjem: U ime čega da ne činim nasilje? Odgovor se sve češće traži u sferi kriminala.

Devedesetih godina prošlog veka u Srbiji je nastao neksus politike i kriminala. Ova sprega nije bila, niti je to danas, pitanje faktičke povezanosti kriminala i politike, već se kriminal pojavljuje kao paradigma koja determiniše politički život i njegove aktere, ali i celokupni politički i društveni ambijent.

Pošto je moral društva povezan sa običajima, navikama koje društvo ili grupa prihvata kao ispravne ili pogrešne, i sa pravnim propisima koji dodatno donose pravne zabrane i kazne, njegov karakter je relativan—moral nije isti u svim društvenim grupama i istorijskim periodima. U vreme ratova na teritoriji bivše Jugoslavije, intenzivna i sveobuhvatna kriminalizacija društva je u većini bivših republika, obeležena mitom o kriminalcima–herojima. To je priča o čvrstim i hrabrim momcima koji kriminalnu prošlost zamenjuju srčanim angažmanom u odbrani nacije. Ta dužnost ih, sa jedne strane, u etičkom smislu pročišćava, a sa druge opravdava sva sredstva, pa i sam kriminalni čin, ukoliko je počinjen u ime ostvarenja višeg cilja definisanog kao odbrana i opstanak nacije. Rascep između stvarnosti u kojoj je jedino postojala kriminalizovana privredna aktivnost oslonjenja na malverzacije, šverc i ratno profiterstvo i ideološkog refleksa te stvarnosti u vidu narativa o kriminalcima kao ratnim herojima i podvižnicima spremnih na sve, poprimio je novu formu u periodu koji sledi.

Težnja da se relacija kriminal–politička vlast rasplete nakon okončanja ratne krize devedesetih osujećena je novom političkom ulogom kriminala u društvenom životu Srbije. Politizacija kriminalaca je zamenjena kriminalizacijom političara. Zloćudan kontinuitet rascepa između realnog prisustva kriminala i ideološko–političke manipulacije fenomenom kriminala nastavlja se u vidu mnoštva političko–kriminalnih afera čija je suštinska svrha politička diskvalifikacija konkurenata.

Uznemirenost koju izaziva neukroćeni kriminal u Srbiji se velikim delom odnosi na delovanje političke klase. Srbija spada u države u kojima se dugotrajno i neraskidivo prožimaju politički, poslovni i kriminalni interesi, te je neosporna činjenica da put ozdravljenja srpskog društva podrazumeva distanciranje od

kriminala u sferi društvenih elita. Ekskluzivne distribucione koalicije i dalje imaju neproporcionalnu organizacionu moć da manipulacijom kolektiviziraju svoje ciljeve i uske interese, pri čemu zaustavljaju promene i menjaju direkciju socijalne evolucije. Kriminalitet elita i sveobuhvatna korupcija umanjuju značenje vladavine prava, pa čak i percepcija korumpiranih političara i institucija podrija temelj poverenja koji je od ključnog značaja za demokratiju (Morris, 2009). Društveno nepoverenje stvara strah i neizvesnost i potrebu za zaštitom i sigurnošću koja društvo stalno vraća u hijerarhiju struktuiranu na relaciji gazda–klijent.

U slučajevima promena ekonomskih i političkih režima, istraživanja su pokazala da se u praksi novih demokratskih društava mogu razdvojiti efekti demokratije (stanje) i efekti demokratizacije (proces) koji ne podrazumevaju automatsko smanjivanje korupcije. Korupcija se može povećavati u periodu demokratizacije ili u najboljem slučaju, ona može ostati nepromenjena pre nego što počne da opada u budućnosti. Prema analizama jedan od uzroka ove pojave proizlazi iz demokratizacije političkog sistema kao procesa koji sam po sebi proizvodi novu korupciju, jer se sprovodi preko širokog spektra različitih mehanizama. To znači da demokratizacija, po svojoj prirodi, podrazumeva stanje brzih promena, mnoštvo različitih političkih pravila i praksi i manje predvidivo institucionalno okruženje. Nejasna pravila, nedefinisane linije ovlašćenja, provizorijumi i mehanizmi koji nisu u potpunosti odgovorni za svoj rad predstavljaju deo novonastalog ambijenta. Osim toga, demokratizacija stvara nova pravila za institucije i nove načine sticanja i ostvarivanja moći i bogatstva što predstavlja i izvor novih mogućnosti za korupciju. Slučajevi nove korupcije prate neoliberalni eho ekonomskih reformi i u sadejstvu sa ekonomskom krizom mogu uticati na povećanje diskrecionih ovlašćenja koje otvaraju vrata za korupcijsku dobit (Morris, 2009). U ovom smislu, institucionalna ranjivost predstavlja, kako uzrok visokog stepena neregularnosti, tako i široku mogućnost da se iz tog institucionalnog previranja izdvoje pojedinačni slučajevi kršenja zakona prema diskrecionoj volji vladajućih političkih subjekata.

Veoma značajan faktor u borbi protiv kriminaliteta predstavlja potreba za promenom u simboličkom značenju kriminala i njegovom pomeranju na margine kognitivnog pejzaža celokupnog društva. Međutim, način na koji se problem kriminaliteta danas tretira u Srbiji deluje potpuno suprotno ovom zahtevu. Kriminal nastavlja da crpe neku vrstu društvenog ugleda uz veliku pomoć medijske prezentacije koja deluje po principu senzacionalizma, uredničke neodgovornosti i političke instruisanosti. Time se degradiraju pokušaji da se kriminal smesti u stvarne okvire društvene opasnosti, da se on razdvoji od političkih razračunavanja, i na kraju, da se označi kao nešto što

se ne isplati. Kontradiktorna poruka koja decenijama zbunjuje građanstvo, a posebno mlade generacije, sadržana je u prećutnoj konstataciji da je kriminal jedino što donosi finansijski uspeh, da sankcije ne zavise od ustanovljenih i usaglašenih moralnih i normativnih kriterijuma koji vladaju na širem društvenom nivou, već da su stvar partikularno shvaćene pravde koja se rukovodi interesima grupe koja ima moć da ih kreira, sprovodi, ali i krši.

Vladine akcije poput krivičnog gonjenja mogu se sagledati kao ceremonijalni i ritualni performans koji određuje sadržaj javnog morala i simbolizuje javnu afirmaciju socijalnih ideala i normi (Ramirez, 2013: 867). Vrlo je važno društveno značenje u izboru onoga ko se kažnjava i koja ideja se ispoljava u odluci o kažnjavanju. To značenje može sugerisati da se samo sitan kriminalitet ne isplati, a da je kriminalitet pripadnika privilegovanih društvenih mreža praktično izvan zakona. Afirmacija krupnog kriminaliteta rezultira u visoko-profilisanom marketingu kriminalne profitabilnosti, što podstiče moralni rizik i cinizam. Međutim, rešenost da se kriminal kao isplativa delatnost ospori i zaustavi mora biti motivisana socijalnim, a ne političkim ciljevima, i to, prevashodno, kroz uspostavljanje kohezivnog krivično-pravnog sistema koji neće poznavati diskrecione odluke o kažnjavanju i time pozitivno oblikovati društvo putem zakonodavnih normi. Javni interes kao suština demokratskog ideala podrazumeva pravednu vladavinu zakona primenljivog na sve podjednako.

Konflikti koji potiču iz različitih sfera života često prelaze u politički domen (Schmitt, 1996: 36). Hiperpolitizacija gotovo sve čini potencijalno političkim, pri čemu postoji opasnost da se politika trivijalizuje i svede na domen izborne kampanje. Već duže vreme uočljiva je paradoksalna pojava da vladajuće političke strukture u Srbiji, kriminal i borbu protiv kriminala u svojim redovima motivišu i prilagođavaju dnevno-političkim potrebama koje služe podizanju sopstvenog političkog ugleda. Političke kampanje koje imaju na meti problem kriminalizovanih privrednih i političkih struktura baziraju se na politički inspirisanom izboru pojedinaca koji će biti označeni kao najveće društvene "štetočine". Između ostalog, njihova funkcija je kanalisanje socijalnog nezadovoljstva širokih društvenih slojeva koji trpe ponovni nalet očaja i bespomoćnosti. Efekti se postižu neprekidnim usmeravanjem pažnje javnosti na potencijalne krivce u redovima političke elite (najčešće, one koja više nije na vlasti), što za posledicu ima izjednačavanje političkih aktivnosti i njenih motiva sa kriminalnim aktivnostima i njenim motivima. Građani se obeshrabruju i navode na apatični zaključak da je politika, zapravo, vid antisocijalne aktivnosti.

Naraslo nepoverenje, nesigurnost i beznadežnost rezultiraju odustajanjem od mogućnosti da građanin odlučuje, ne samo više o svojoj sudbini, već i

pretpostavkama njene propasti. Na nivou cele društvene zajednice se nastavlja odbojnost prema poštovanju pravnih i zakonskih normi. Osetljivi balans postizanja legitimiteta političke vlasti se oslanja na populizam koji umiruje podozrenje i strah. Povlačenje nacionalističkog diskursa iz političkog života zahteva novi populistički ključ koji će dati razloge za poslušnost. Nerazrešive protivurečnosti srpskog društva koje se kreće u zatvorenom krugu nesklada između legitimiteta i legaliteta iznedrile su stanje u kome je legalitet *defacto* deo političke manipulacije kojom se postiže legitimitet. Pravni poredak ostaje na margini ovih političkih štimovanja sistema u uslovima kriminalizovane privrede, dok istovremeno ideološki zaokreti koji imaju za cilj razrešavanje političke krize izvan nacionalističkog obrasca izazivaju stanje potpune konfuzije i destrukcije koja se širi po svim segmentima društva, i to ovog puta, unutar njega.

Medijska hiper-prezentacija kriminalnih afera u političkoj i privrednoj praksi zbunjuje i zamagľuje izuzetno kompleksnu i komplikovanu vezu između formalnih i neformalnih struktura i mreža postautoritarnog i postkonfliktnog društva koja se više zapľiće nego raspliće u mukotrpnom procesu strukturnih promena.

Stav javnosti o kriminalu, ma šta on podrazumevao, i odgovor na pitanje šta činiti sa njim, jeste problematični socijalni konstrukt. On se mora posmatrati kao kompleksan set interakcija između medija, snaga reda i zakona, lobija koji vrše pritisak i političara koji pokušavaju da se odnose kao dobre demokrate (Leishman, Mason, 2003). Politička kultura koja opstaje na stalnom, pojednostavljenom međusobnom prebacivanju krivice putem manipulativnih akcija medijskih urednika i političara mora se menjati u pravcu kritičkog javnog mnjenja koje će razumeti i druge sile koje deluju u političkom životu i društvu.

Smena političke vlasti u Srbiji, gotovo da podrazumeva neizostavno pozivanje na krivičnu odgovornost i pompezna hapšenja bivših najviših političkih i privrednih rukovodilaca usled različitih oblika umešanosti u kriminalne aktivnosti i povezanosti sa kriminalnim podzemljem. Javnost je prezasićena stalnim razotkrivanjem kriminalne pozadine svojih, do skoro, najuglednijih građana uz neumitan utisak da je, sa obe strane, pretežno reč o ostvarivanju partikularnog političkog ili ličnog cilja. Obrnuti efekat politički motivisanog procesuiranja kriminalnih aktivnosti partijskih protivnika, istovremeno daje mogućnost počinocima kriminalnih dela da sebe stave u položaj žrtve političkog progona i njime manipulišu pred javnošću, osporavajući stvarnu krivicu. Autentičnost motiva onih koji traže pravdu se time dovodi u pitanje, a scenario hajke na političare–kriminalce dobija groteskne razmere. Ogromna šteta u pokušaju da se usklade normativni i

moralni poredak srpskog društva potiče od povezanosti kriminala i političkog marketinga.

U javnom prostoru se razvio spektar različitih moralnih osećanja prema tajkunima–kriminalcima koji se kreće od prikrivenog divljenja i strahopoštovanja do mržnje i želje za njihovim javnim kažnjavanjem. Politička manipulacija ovim podgrejanim interesovanjem javnosti jeste da se na ovaj način, zapravo, skrivaju činjenice realnog života, gotovo po istom obrascu, po kojem je građen narativ o kriminalcu nacionalnom heroju koji je danas zamenjen figurom kriminalca tajkuna. Navodna ili stvarna rešenost da se zaista razotkrije kriminalna pozadina najmoćnijih društvenih aktera postaje politički kapital. Politički legitimitet se stiže ispunjavanjem popularnih zahteva od kojih je najaktuelniji hapšenje i procesuiranje pojedinaca iz privrednog i političkog vrha koji su nelegalno došli do bogatstva ili ga uvećali tokom svojih mandata. Napuštanje politike popustljivosti prema kriminalu i kazni ima karakteristike populizma. Populizam se zasniva na snažnoj harizmi lidera koji se direktno obraća narodu (Canovan, 1999). Međutim, populizmom motivisani politički cilj se značajno približava nedemokratskim kriterijumima kakav poznaju totalitarni režimi. On održava nedemokratske i nepredvidljive neformalne društvene tokove, koje karakteriše nepouzdanost, neizvesnost i proizvoljnost. Pravda ostaje pitanje partikularnog interesa, a potreba za pravdom se na opšte–društvenom planu zadovoljava politički motivisanom voljom vlastodržca da proizvoljno odabira političke i privredne aktere koji će snositi konsekvence navodne ili stvarne krivične odgovornosti. To je neprekidno udaljavanje od neophodne temeljne reforme privrednog i pravosudnog sistema kao osnovne pretpostavke suzbijanja kriminala.

Nivo i oblici kriminaliteta u demokratskom društvu ne treba da zavise od volje najistaknutijih pojedinaca izvršne vlasti i njihove namere da se "pošteno obračunaju ili ne obračunaju sa njima". Osvetoljubivo, selektivno i diskriminatorno gonjenje je u suprotnosti sa parničnim postupkom (Ramirez, 2010: 379–380). Svaki identifikovani uticaj doktrine sile smanjuje diskreciju i nezavisnost tužilaštva čime se otvaraju klizna vrata kroz koja cirkulišu poslovni lideri smenjujući partijski stečene upravljačke pozicije sa pozicijama lidera u privatnom biznisu, i to u relativno kratkom roku. Percepcija ispravnosti i pravičnosti zakona je od ključne važnosti za poštovanje zakona. Veza između socijalnog uticaja, socijalnog značenja, i zastrašivanja kriminala rezultira u činjenici da zakon može da oblikuje kako individualne percepcije vrednosti, verovanja i ponašanja ljudi prema načinu na koji se oni sprovode, tako i njihove odluke da se uključe u kriminal. Diskreciono primenjivanje zakona prenosi negativne poruke i dovodi do erozije legalno uređenog društva.

Kada je zakonodavac/vladar zamenjen po zakonu, neposlušnost više nije najprikladnija reč za stav povezan sa kriminalom: termin indiferencija (ili odbijanje) je mnogo prikladniji za ono što je o čemu se radi. Počinilac više ne remeti nečiji mir, već uznemirava "zakonski mir" (*Rechtsfrieden*). On se ponaša na antisocijalan način izrugivajući ili ne mareći o vrednostima i interesima društva. Na neki način, on se stavlja van pravne zajednice (*Rechtsgemeinschaft*) pokazujući neprijateljstvo ili ravnodušnost prema onome što čini miran zajednički život mogućim (Jareborg, 2009: 435). Iako je zakon ekspresija državne vlasti, ona u poslednjoj fazi, postaje veoma apstraktana, povlači se u pozadinu i poredak pravne norme stupa na scenu. Za razliku od primitivne kriminologije u kojoj faktor odbijanja poslušnosti vladaru definiše suštinu zločina, u formalnoj kriminologiji ravnodušnost ili neprijateljstvo prema pravnom poretku kao celini određuje karakter dela kao kriminalnog. Društvena kontrola putem kriminalizacije je veoma jeftina, a samim tim i često korišćena u praksi. Princip kriminalizacije kao poslednji zaklon zakonodavca zastareo je i predstavlja ostatke primitivne kriminalne ideologije.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U procesu sagledavanja objekta i sveta oko sebe, upravo vrednosti utiču na to koji će aspekt objekta biti najvažniji za naše razumevanje i naš stav prema objektu u celini. Vrednosne orijentacije su širi pojam od vrednosti, one označavaju opšti sistem važnih, ključnih vrednosti. Vrednosne orijentacije imaju funkciju provodnika iz sfere apstraktnog, individualnog mišljenja (vrednost), u polje praktičnog delovanja, aktivnosti, ponašanja, pa predstavljaju važan analitički alat, budući da nastaju kada vrednosti postanu kulturni i društveni standard koji rukovodi i usmerava ponašanje pojedinca i grupe. Vrednosne orijentacije nisu nekakvi nepromenljivi i savršeno celoviti sistemi vrednosti i uverenja. Vrednosti oblikuju složenu mrežu međuzavisnih smernica koje najpre moraju biti delotvorne. Ukoliko nas dovode do zadovoljavajućih rezultata, onda su adekvatne. No, ukoliko se naše tumačenje sveta i onoga kakav bi svet trebalo da bude (naše vrednosti) ne poklapaju sa realnošću, moguća su dva odgovora: društvena pobuna, pa i revolucija, ili povlačenje u sebe i korekcija sopstvenih vrednosti. Zato vrednosni sistemi jesu značajan analitički alat, budući da oslikavaju i trenutno stanje u društvu, ali i pravce u kom se društvo može menjati. Savremeni američki teoretičar Ričard Rorti (*Richard Rorty*) smatra da postoji i moralni progres i da se on upravo postiže kroz pojačavanje senzitivnosti i odgovornosti na raznovrsnost ljudi (Rorty, 1999: 81). Rorti smatra da se društvena solidarnost gradi postepeno, putem nečeg što bi se moglo nazvati

"generalizacija empatije". Empatija koju imamo prema nekom zavisi od toga koliko nam je poznat život te ličnosti, kao i od toga kakva je priroda same društvene veze s njom. Zbog toga je osećaj solidarnosti prirodno najjači među onim najbližim i onima koje najviše poznajemo. Širenjem empatije izvan okvira poznatog stvaraju se novi integracioni odnosi kao stub nastanka i razvoja širih društvenih zajednica. Ako pri promatranju nekog društvenog problema nastojimo da zanemarimo razlike i manjak društvenih veza sa onima koje percipiramo kao "druge" zarad sličnosti da budemo poniženi od strane institucija ili pojedinaca, na taj način generalizujemo empatiju. Ova vrsta generalizacije bi se ogledala u sposobnosti da naše tradicionalne (religijske, rasne, običajne i sl.) razlike sve više sagledavamo kao nevažne u odnosu na sličnosti u pogledu patnje—sposobnosti da ljude koji su veoma različiti od nas smatramo uključenim u ono "mi" (Rorty, 1995: 192).

Individualne i kolektivne emocije koje se mogu nazvati negativnim emocijama (moralno gađenje, osvetoljubiva osećanja, ogorčenost, malodušnost) čine vrednosne barometre društvenog morala koji služe kao legitimna osnova za pravo i pravne procedure. Promene u javnom i političkom diskursu o kriminalu uključuju proces emocionalizacije javnog diskursa o zločinu i zakonu. Mediji se na tom planu angažuju stvarajući izrazito emotivni odnos prema zločinu, te se kriminalna politika svodi na izražavanje kolektivnih osećanja straha i besa prema kriminalu. Politička elita primarno fokusira emocionalne potrebe javnosti, kako bi putem refleksije emocionalnog stanja publike zauzvrat pridobila biračko telo (Karsted, 2002: 303). U tom smislu, treba naglasiti da percepcija kriminala, nije isto što i faktičko stanje. Posebno kada su u pitanju kriminal elita i korupcija kao fenomeni postoji bitna razlika između percepcije i stvarnosti. Razlikovanje percepcije korupcije od učešća od korupciji ne znači da je percepcija nebitna, naprotiv, u politici je percepcija sve (Morris, 2009). Utisak o rasprostranjenosti korupcije i kriminala u rukovodećim strukturama može predstavljati važan činilac u sferi šire političke kulture koji će imati efekte na proces demokratiskih promena u političkom sistemu. Prenaglašena percepcija korupcije i kriminala u okviru sistema pojačavaće nepoverenje u sistem i komplikovati zadatak podrivanjem društvenog kapitala i vere u legitimitet sistema.

Individualne i kolektivne emocije su uslovljene socijalnim i moralnim vrednostima pravde i pravičnosti, a briga za njihovo ostvarenje univerzalna je u svim društvima (Schwartz, 1994; Schwartz, Sagiv, 1995). Kada su osnovna moralna načela povređena dolazi do kolektivnog iskustva koje je sačinjeno od besa, malodušnosti i povlačenja. Emocionalizacija javnog diskursa o kriminalu predstavlja deo šire promene u emocionalnoj kulturi i moralnoj

imaginaciji društva. Mediji se angažuju u stvaranju tzv. distancirane patnje koja podrazumeva saučešće prema žrtvama i moralno gađenje prema počinocima (Boltanski, 1999). Javno izražavanje kolektivnih osećanja straha i ljutnje prema kriminalu predstavljaju osnov kriminalne politike. Nacionalna i globalna publika postaju emocionalizovani visoko moralni posmatrači udaljenog spektakla i daleke patnje. Ipak, potrebna je određena doza nepristrasnosti, gotovo ravnodušnosti i "dobronamerne nezainteresovanosti" da bi moralno rasuđivanje i moralna obaveza bili autentični (Boltanski, 1999, Karsted, 2000).

Moralna intuicija predstavlja centralni pojam u teorijskom konstruisanju morala kao osnove društvenog poretka. Cilj morala je ostvarenje opšteg dobra. Teoretičari koji društveni poredak posmatraju u okvirima njegovih moralnih osnova procenjuju institucije spram njihove spremnosti na aktivno zalaganje u cilju dostizanja ovog moralnog progressa. Definisanje karakteristika javnog diskursa o kriminalu podrazumeva balansiran odnos javnog interesa, moralnih obaveza i samilosti. Posebno treba voditi računa o potencijalima za selektivni ili kvalitativni populizam koje masovni mediji danas imaju. U političkom smislu on predstavlja ograničavanje individualnih prava građana jer oni imaju uticaj samo sa kvantitativne tačke gledišta, kao pojedinci slede odluke većine. U totalitarnim režimima ljudi su zamišljeni kao kvalitet monolitnog entiteta koji izražava zajedničku volju. Izgubivši svoju moć delegiranja građani ne deluju, oni su samo pozvani da igraju ulogu naroda. Tako je narod samo pozorišna fikcija. Umberto Eko (Umberto Eco) smatra da televizija i internet mediji kvalitativnog populizma u našoj budućnosti kao emocionalnan odgovor odabrane grupe građana mogu biti predstavljeni i prihvaćeni kao glas naroda (Eco, 1995). Populizam i harizma vođe koja se zasniva na njegovoj volji da poštuje zakon predstavljaju opasnost po zakon i uvek podrazumevaju da je reč o neprijateljima prema kojima se odnosimo sa osećanjima, a ne sa pravnim argumentima.

Emocionalizacija percepcije i odnosa javnosti prema kriminalu političkih elita u Srbiji čini široku javnost "distanciranim visoko moralnim" posmatračem političko-kriminalnog spektakla čime se kompenzuje narasli zahtev za osvetničkom pravdom nezadovoljnih i instrumentalizuje u političko-partijskim borbama za vlast. Isključivo legalistička konsekvencija nije dovoljna za jačanje konvergencije moralnih osnova poretka i institucionalno-pravnog okvira od značaja za regulisanje negativnih dinamičkih procesa u društvu, uključujući i fenomenologiju kriminala. Nova normativna rešenja i institucionalni mehanizmi svakako su pokazatelj spremnosti da se ova konvergencija jača. Međutim, za pojedinca, one su tek orijentacija ili podsticaj. Kako je pojedinac proizvod društvene sredine koja diktira i lični

razvoj i razvoj zajednice, efektivne reforme moraju da prate stvarne društvene potrebe.

LITERATURA

- (1) Babić, J. (2008). Etika i moral, *Theoria*, 1(51): 35–48.
- (2) Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1): 2–16.
- (3) Čičkarić, L. (2003). Konstrukcija političkog identiteta u konetkstu globalizacije i tranzicije društva. *Sociološki pregled*, 37(1–2): 79–99.
- (4) Cromby, J., Brown, S., Gross, H., Locke, A., Patterson, A. (2010). Constructing Crime, Enacting Morality: Emotion, Crime and Anti-Social Behaviour in an Inner-City Community. *British Journal of Criminology*, 50(5): 873–895.
- (5) Dal, R. (1999). *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.
- (6) Eco, U. (1995). *Ur-Fascism*, The New York Review of Books.
- (7) Hart, H.L.A. (1961). *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- (8) Jackson, J. (2004). Experience and expression: social and cultural significance in the fear of crime. *British Journal of Criminology*, 44(6): 946–966.
- (9) Jakobs, J. (2002). Dilemmas of Corruption Control. In Stephen Kotkin and Andras Sajo (eds.). *Political Corruption in Transition: A Skeptic's Handbook*. New York: CEU Press, 81–90.
- (10) Jareborg, N. (2000). Crime Ideologies, *Scandinavian Studies in Law*, 40: 431–443.
- (11) Karsted, S. (2002). Emotions and Criminal Justice. *Theoretical Criminology*, 6(3): 299–317.
- (12) Karsted, S., Farrall, S. (2006). The Moral Economy of Everyday Life: Markets, Consumers and Citizens. *British Journal of Criminology*, 46(6): 1011–36.
- (13) Kolakovski, L. (2005). *Moji ispravni pogledi na sve*. Novi Sad: Futura.
- (14) Leishman, F., Mason, P. (2003). *Policing and the Media: facts, fictions and factions*. Cullompton: Willan Publishing.
- (15) Merton, R. (1938). *Social Teheory and Social Struktura*. New York: Free Press.
- (16) Messner, S., Rosenfeld, R. (2007). *Crime and American Dream*. Belmont, CA: Wadsworth/Thomson Learning.
- (17) Messner, S., Rosenfeld, R. (2004). Institutionalizing Criminological Theory. In: *Volume 13 of Advances in Criminological Theory*. Beyond Empiricism: Institutions and Intentions in the Study of Crime. McCord, J. (ed.), Piscataway, NJ: Transaction, 83–105.

- (18) Messner, S., Thome, H., Rosenfeld. R. (2008). Anomie, and Violent Crime: Clarifying and Elaborating–Anomie Theory, *International Journal on Conflict and Violence*, 2(2): 163–181.
- (19) Ramirez, M. (2013). Criminal Affirmance: Going Beyond the Deterrence Paradigm to Examine the Social Meaning of Declining Prosecution of Elite Crime. *Connecticut Law Rewiew*, 45(3): 865–931.
- (20) Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York, NY: Free Press.
- (21) Rorty, R. (1995). *Contingency, Irony, Solidarity*. New York: Cambridge University Press.
- (22) Rorty, R. (1999). *Philosophy and Social Hope*, London: Penguin Books.
- (23) Schmitt, C. (1985). *Political Theology*. Translated by George Schwab. Cambridge: MIT Press.
- (24) Schmitt, C. (1996). *The Concept of the Political*. trans. George Schwab. Chicago: University of Chicago Press.
- (25) Schwartz, S. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50: 19–45.
- (26) Schwartz, S., Sagiv, L. (1995). Identifying culture–specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross–Cultural Psychology*, 26: 92–116.
- (27) Stark, R. (1987). Deviant Places: A Theory of the Ecology of Crime. *Criminology* 25: 893–909.
- (28) Tomanović, S. i dr. (2012). *Mladi—naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

RELATION BETWEEN CRIME AND MORAL FOUNDATIONS OF SOCIAL ORDER

The ratio of legality and legitimacy should have as its final outcome enhancement of inclusiveness of social interactions as well as moral progress. The ambition of the authors was to illustrate in this paper certain aspects of the legality and legitimacy that have legal and theoretical broader social significance, as well as to highlight the most important aspects in which these insights disagree with the understanding of social reality in terms of moral foundations. In social practice, the weakening of the convergence of legality and legitimacy is manifested in different ways, and is closely related to the phenomenon of crime and its political and social perception. The authors underlined some key issues that stand in the way of the process of decriminalization of Serbian society by perceiving it, both, as a lack

of capacity to overcome "friend-enemy" political concept in a broad social context, and, endurance in political manipulation of the crime phenomenon and the absence of a stable institutional balance. Starting from the understanding of the function of criminological theory also as a search for the answer to the question "what creates cruelty?" as the antipode to solidarity being 'the social glue', the authors provide arguments in support of concerns over raising moral cynicism and apathy as the predominant emotional feature of contemporary Serbian society by focusing its potential for transmutation into uncontrolled violence.

KEYWORDS: Crime / moral / social order / solidarity / violence

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2015 / Vol. XXXIV / 1 / 43-76

Originalni naučni rad
UDK: 341.231.14-053.2
343.12-053.2
347.921-053.2

PRAVOSUĐE PO MERI DETETA PRE, ZA VREME I PO OKONČANJU SUDSKIH POSTUPAKA U SMERNICAMA KOMITETA MINISTARA SAVETA EVROPE O PRAVOSUĐU PO MERI DETETA*

Nenad Vujić*

Pravosudna akademija, Beograd

Ivana Stevanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Autori u radu analiziraju koncept "pravosuđa po meri deteta": pre, za vreme i po okončanju sudskih postupaka, na način kako to definišu Smernice Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta. Posmatrana i analizirana pitanja su od prevashodnog značaja za deo procesa pregovora Srbije vezano za otvaranje određenih pregovaračkih poglavlja, a imajući u vidu pitanja za promovisanje i zaštitu prava deteta koja su definisana Nacrtom Akcionog plana za Poglavlje 23 od strane Republike Srbije. Iz navedenog proizilazi i osnovni cilj ovog rada, prikaz i analiza novouspostavljenih evropskih standarda za unapređenje i zaštitu prava deteta u oblasti pravosuđa, posmatranih i kroz praksu Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu.

KLJUČNE REČI: pravosuđe po meri deteta / unapređenje / pravosudni sistem

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: nenad.vujic@pars.rs

* E-mail: ivanacpd@gmail.com

UVOD

"Pravosuđe po meri deteta" označava pravosudni sistem koji jemči poštovanje i delotvorno sprovođenje svih prava deteta na najvišem mogućem nivou, ... To je pre svega pravosuđe koje je dostupno, primereno uzrastu, efikasno, prilagođeno potrebama i pravima deteta i usredsređeno na te potrebe i prava, uz poštovanje prava deteta, uključujući pravo na postupak u skladu sa zakonom, pravo da učestvuje u postupku i da razume postupak, na poštovanje privatnog i porodičnog života i na integritet i dostojanstvo. Ostvarivanje "pravosuđa (pravde) po meri deteta" podrazumeva pravosuđe prilagođeno na način da bude primerenije detetu i efikasne postupke dostupne deci uz obezbeđenje neophodne nezavisne pravne reprezentacije. Na ovaj način se omogućava deci da, kada dođu u kontakt sa pravosudnim i upravnim sistemom, bilo kao svedoci, žrtve (oštećeni) ili kao učinioci krivičnih dela, tužioci i podnosioci pritužbi u građanskim, upravnim postupcima i postupcima pred nezavisnim organima, budu u mogućnosti da na adekvatan način zaštite svoja prava i interese.

Prilagođavanje pravosuđa da bude primerenije deci u Evropi deo je *Agende Evropske unije o pravima deteta*¹ i predstavlja jedan od najvažnijih standarda u oblasti prava deteta. Uvažavanje osnovnih načela "pravosuđa po meri deteta" podrazumeva primenu osnovnih principa - *Smernica Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta* (u daljem tekst: *Smernice*)²:

- *Principa participacije* (Pravo je svakog deteta da budu obavešteno o svojim pravima, da mu se ukaže na odgovarajuće puteve koji su mu obezbeđeni radi pristupa pravosuđu i da bude konsultovano i saslušano u postupcima u kojima učestvuje ili koji utiču na njega. Decu treba smatrati punim nosiocima prava i tako treba postupati prema njima).
- Uvažavanje *najboljih interesa* deteta (Prilikom procene najboljih interesa dece koja su u postupak uključena ili dece na koju to utiče, važno je uzeti u obzir: njihove stavove i mišljenja; sva druga prava deteta, kao što je pravo na dostojanstvo, slobodu i ravnopravno postupanje

¹ Agenda Evropske unije o pravima deteta usvojena od strane Evropske Komisije Evropske unije 52011DC0060 od 15. februara 2011. godine 52011DC0060, (52011DC0060, 15. februar 2011. god.).

² Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1.098. zasedanju zamenika ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011.

treba u svakom trenutku da budu poštovana; svi nadležni organi vlasti treba da usvoje sveobuhvatan pristup kako bi na odgovarajući način uzeli u obzir sve interese o kojima se tu radi, uključujući psihološko i fizičko blagostanje i pravne, socijalne i ekonomske interese deteta);

- Poštovanje njihovog dostojanstva (Prema deci treba postupati s pažnjom, osećajno, pravično i s poštovanjem sve dok traje postupak ili rasprava o predmetu, a posebnu pažnju treba posvećivati njihovom ličnom položaju, blagostanju i konkretnim potrebama, uz puno poštovanje njihovog fizičkog i psihičkog integriteta. Na taj način treba postupati prema deci bez obzira na to kako su došla u dodir sa sudskim ili vansudskim postupkom ili kakvom drugom intervencijom, i bez obzira na njihov pravni status i svojstvo u bilo kom postupku ili predmetu. Deca ne smeju biti podvrgnuta mučenju ili nečovečnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju;

- Zaštitu od diskriminacije (Prava deteta treba da se obezbeđuju bez ikakve diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože ili etničko poreklo, uzrast, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, socioekonomsko poreklo, status roditelja (jednog ili oba), veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje, rodni identitet ili drugi status);

- Vladavinu prava (Načelo vladavine prava treba da bude primenjeno na svu decu, u potpunosti, isto onako kao i na odrasle. Elementi valjanog (pravosudnog) postupka, kao što su načela zakonitosti i srazmernosti, pretpostavka nevinosti, pravo na pravično suđenje, pravo na pravni savet, pravo na pristup sudu i pravo na žalbu, treba da budu zajemčeni deci na isti način na koji su zajemčeni odraslima i ne smeju biti umanjeni ili uskraćeni pod izgovorom najboljih interesa deteta. To važi za sve sudske i vansudske i upravne postupke. Deca treba da imaju pravo pristupa odgovarajućim nezavisnim i delotvornim mehanizmima za ulaganje žalbe).

U Republici Srbiji poslednjih godina intezivirani su naponi na reformi sistema maloletničkog pravosuđa s ciljem njegovog daljeg unapređenja i usklađivanja sa novo-ustanovljenim evropskim standardima u ovoj oblasti. Republika Srbija nalazi se u središtu procesa realizacije sveobuhvatnih reformi unutar sistema pravosuđa i socijalne zaštite. Akcenat je prevashodno stavljen na Poglavlja 23 i 24 u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, odnosno prilagođavanje pravosuđa Republike Srbije osnovnim konceptima "pravosuđa po meri deteta". Na navedenom insistira i član 24. Povelje o

osnovnim pravima Evropske unije³ koji se posebno bavi pravima deteta i u kome se navodi da: "Deca imaju pravo na zaštitu i staranje koje je potrebno za njihovu dobrobit. Ona mogu slobodno iznositi svoje mišljenje. Njihova mišljenja se uzimaju u obzir u pitanjima koja se odnose na njih u skladu sa njihovim uzrastom i zrelošću. U svim merama koja se odnose na decu, javni organa ili privatne ustanove, prioritet moraju dati najboljim interesima deteta. Svako dete ima pravo na održavanje redovnih ličnih odnosa i direktnih kontakata sa oba svoja roditelja, osim ako je to u suprotnosti sa njegovim/njenim interesima." Na ovom mestu posebno ukazujemo i da je *Povelja o osnovnim pravima Evropske unije* deo *Lisabonskog ugovora*⁴ koji u članu 3. eksplicitno prepoznaje značaj promocije i ostvarivanja prava deteta kao jedan od osnovnih prioriteta unutrašnjih i spoljnjih poslova Evropske unije.⁵

Usvajanjem *Agende Evropske unije o pravima deteta* na nivou Evropske unije, kao što smo već istakli, usvojen je i novi koncept "pravosuđa po meri deteta" definisan *EU Smernicama za promociju i zaštitu prava deteta*. Na ovaj način uspostavljen je i odnos Evropske unije u odnosu na navedena pitanja i prema zemljama koje nisu članice EU i od velikog je značaja za proces pridruživanja zemalja kandidata. Imajući navedeno u vidu osnovni cilj ovoga rada je da analizira koncept "pravosuđa po meri deteta": pre, za vreme i po okončanju sudskih postupaka, na način kako to definišu *Smernice Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta*, odnosno ukaže na praksu Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu imajući u vidu osnovne elemente ovog koncepta, a u skladu sa *Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda* kojom su zajamčena, pre svega, građanska i politička prava.⁶ Navedeno je prevashodno značajno za deo procesa pregovora Srbije vezano za otvaranje određenih pregovaračkih poglavlja, a imajući u vidu pitanja za promovisanje i zaštitu prava deteta koja su definisana Nacrtom Akcionog plana za Poglavlje 23 od strane Republike Srbije.

³ *EU Charter of Fundamental Rights* (2000/C 364/01).

⁴ *Lisabonski ugovor* (2007/C 306/01).

⁵ Stevanović, I. (20014) *Deca koja čekaju*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 46-48.

⁶ Stevanović, I. (2014) *Moje pravo da budem zaštićen*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 18-21.

OPŠTI ELEMENTI PRAVOSUĐA PO MERI DETETA

Opšti elementi pravosuđa po meri deteta relevantni su za sve moguće aktere u sudskim postupcima i van njih i primenjuju se bez obzira na status deteta, kao što se primenjuju i na specifične grupe posebno ranjive dece. Da bi smo govorili o pravosuđu po meri deteta *Smernice* naglašavaju šta čini Opšte elemente pravosuđa po meri deteta. Njih čini niz pitanja od kojih su najznačajnija sledeća:

1. Pitanje informacija i saveta;
2. Pitanje zaštite privatnog i porodičnog života;
3. Pitanje bezbednosti (posebne preventivne mere)
4. Pitanje obuke stručnih lica;
5. Pitanje lišenja slobode.

1. Informacije i saveti

U svakom pojedinačnom predmetu, od trenutka prvog kontakta s pravosudnim sistemom pa dalje, svakim korakom na tom putu, detetu treba dati sve relevantne i potrebne informacije. Značajno je napomenuti da te informacije moraju biti prilagođene uzrastu deteta i njegovim saznavnim kapacitetima. Ovo prvo podjednako važi za decu kao žrtve, decu kao navodne učinioce krivičnih dela ili decu koja imaju status bilo kog učesnika u sporu ili lica koga se lično tiče taj predmet. Iako nije uvek praktično pružati informacije na samom početku učešća deteta u kontaktima s nadležnim organima vlasti, to bi trebalo učiniti što je pre moguće. Prilikom davanja informacija mora se voditi računa o najboljem interesu deteta zato što mogu iskrsnuti situacije u kojima deci ne treba davati informacije (onda kada je to u suprotnosti s njihovim najboljim interesima).

Deca treba da budu obaveštena o svojim pravima,⁷ ali isto tako treba da budu obaveštena o instrumentima koje mogu koristiti kako bi zaista ostvarila svoja prava ili kako bi, kada je to potrebno, odbranila ili zaštitila ta prava. Ova obaveštenja treba da se odnose ne samo na pravna pitanja i instrumente nego i institucije izvan pravosuđa kojima se mogu obratiti. To je

⁷ Konvencija o pravima deteta, "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90.

prvi uslov za zaštitu tih prava. *Smernice* daju detaljan, ali ne i iscrpan spisak informacija koja bi trebalo pružiti deci i njihovim roditeljima.

Deca se mogu suočiti s nedostatkom objektivnih i potpunih informacija. Roditelji ne dele uvek s njima sve informacije koje su u datom trenutku i za dati problem značajne, a i ono što iznesu deci može biti neobjektivno, obojeno predrasudama. U tom kontekstu, uloga advokata specijalizovanih za decu, institucija koji se bave zaštitom prava dece i pravnih službi namenjenih deci postaje posebno važna. *Smernice* naglašavaju pravo deteta da dobije informacije i savete na jeziku koji može da razume, koji je prilagođen njegovom uzrastu, zrelosti i sposobnostima.

Informacije o proceduralnom sistemu obuhvataju potrebu za detaljnim informacijama o tome kako će se odvijati ceo postupak, kakav će biti položaj i kakva će biti uloga deteta, na koji način će se odvijati ispitivanje, šta se očekuje, kada će do toga doći, kolika je važnost i koliki je mogući uticaj bilo kog svedočenja, kakve su posledice određenog čina itd. Deca treba da shvate šta se događa, kako će se stvari dalje razvijati ili kako bi mogle dalje da se razvijaju, koje opcije imaju pred sobom i kakve su posledice svake od tih opcija. Ona treba da budu informisana o mogućim alternativama u postupku. U nekim slučajevima može se pokazati pogodnijim pribegavanje posredovanju nego sudskoj intervenciji, dok u nekim drugim okolnostima obraćanje sudu može ponuditi više garancija detetu. Različite posledice takvog izbora treba jasno objasniti detetu da bi ono moglo da donese odluku na temelju dovoljne količine raspoloživih tačnih informacija, iako dete ne mora nužno biti subjekt odlučivanja u svakom takvom predmetu. Te informacije takođe mogu biti pružene kroz najrazličitije vrste materijala formulisano po meri deteta koji sadrži relevantne pravne informacije.

Smernice uvode obavezu da se i detetu i roditeljima pruže informacije o svim optužbama protiv deteta, da se to učini bez odlaganja i neposredno, kao i da se pruže informacije o pravima koja dete uživa u takvim slučajevima. Detetu takođe treba dati i informacije o odlukama tužioca, o relevantnim zbivanjima po završetku sudskog postupka i o tome na koji će način biti određen ishod samog predmeta. Takođe detetu treba dati informacije u vezi s mogućim žalbenim mehanizmima, raspoloživim sistemima pravne pomoći, pravnim zastupanjem, kao i sve ostale moguće savete na koje bi dete moglo imati pravo. Kada presuda bude izrečena, njeno obrazloženje treba da bude formulisano na način

koji dete može u potpunosti da shvati. To postaje još važnije kada je reč o deci s posebnim obrazovnim potrebama ili niskim nivoom pismenosti.⁸

U slučaju prekograničnih građanskopravnih ili porodičnopravnih sporova, zavisno od nivoa zrelosti i sposobnosti razumevanja, detetu treba pružiti stručne informacije u vezi s pristupom pravdi u raznim jurisdikcijama i o implikacijama koje takav postupak ima po njegov život. Deca su suočena s posebnim izazovima onda kada postoji porodična istorija sukoba i/ili zlostavljanja.

I u predmetima *V. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* i *T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, Sud je primetio da delotvorno učešće u sudnici podrazumeva da optuženi u celini gledano shvata prirodu sudskog postupka, uključujući razumevanje značaja svake kazne koja bi mogla biti izrečena. S tih razloga, maloletne optužene mora, u svakom slučaju, zastupati vešti advokati koji imaju iskustvo u radu s decom.⁹

U nekim zemljama-članicama Saveta Evrope deci i omladini su na raspolaganju privatne ili subvencionisane službe u kojima oni mogu dobiti informacije o dečjim pravima u celini, ili osnovne informacije o pravnim pitanjima karakterističnim za njihov neposredni predmet ili njihov položaj. U izvesnim zemljama-članicama, kao što su Belgija i Holandija, postoje "prodavnice dečjih prava",¹⁰ u kojima će decu uputiti na nekog advokata, pružiti im pomoć u ostvarivanju njihovih prava (na primer, napisće pismo sudiji kojim dete zahteva da se njegov glas čuje u datom predmetu) itd.

2. Zaštita privatnog i porodičnog života

Može se pokazati da su anonimnost i zaštita podataka o ličnosti u odnosu na medije masovnog informisanja neophodni za dete, kao što je to propisano i u više dokumenata.¹¹ U tom smislu, trebalo bi posebno ukazati na *Konvenciju*

⁸ Informacije će možda morati da budu prevedene na jezik koji dete razume (neki strani jezik ili će morati da budu ispisane Brajovom azbukom ili na neki drugi način) isto onako kao što je to slučaj i s punoletnim licima, a moraće da bude objašnjena i zvanična pravna terminologija da bi dete moglo u potpunosti da shvati značenje svakog pojma.

⁹ Evropski sud za ljudska prava (Veliko veće), presuda od 16. decembra 1999, *T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 24724/94, stav 88. i presuda od 16. decembra 1999, *V. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 24888/94, stav 90.

¹⁰ U Gentu i Brižu postoji "Kinderrechtswinkel", dok u većini gradova frankofone zajednice u Belgiji postoje "Service Droits des jeunes".

¹¹ Kao primer možemo navesti član 11.3 *Konvencije o borbi protiv trgovine ljudima* (CETS br. 197), koji se bavi privatnošću i zaštitom podataka o ličnosti uz istovremeno pozivanje država da

Saveta Evrope o zaštiti pojedinca u pogledu automatske obrade podataka o ličnosti (ETS br. 108.)¹², koja sadrži spisak zajednički prihvaćenih standarda pre svega u vezi s prikupljanjem i obradom podataka i kvalitetom tih podataka. Kao i kada je reč o Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava, i po navedenoj konvenciji deca uživaju sva prava, čak i ako se izričito ne govori o pravima dece. Pored toga, član 6. Konvencije predviđa posebne mehanizme zaštite kada je reč o osetljivim podacima, kao što su podaci o ličnosti u vezi s krivičnim optužbama. Druge kategorije podataka mogu se unutrašnjim pravom definisati kao osetljive ili ih javne vlasti mogu tretirati kao osetljive radi bolje zaštite privatnosti dece. Kao primer možemo navesti instrument¹³ u kome su navedene sledeće kategorije: disciplinski postupci, evidentiranje slučajeva nasilja, lečenje (medicinske intervencije) u školi, profesionalna orijentacija, specijalno obrazovanje za lica sa invaliditetom i socijalna pomoć đacima iz siromašnih porodica.

Mogući načini zaštite privatnosti u medijima između ostalog se odnose na prihvatanje anonimnosti ili pseudonima, korišćenje paravana ili prikrivanje glasova, izostavljanje iz svih dokumenata imena i drugih elemenata na osnovu kojih bi se moglo identifikovati dete, zabranu bilo kakvog vida snimanja (fotografskog, zvučnog ili video-zapisa) itd.

Iako načelo nedostupnosti informacija na osnovu kojih bi se ličnost mogla identifikovati u široj javnosti i medijima ostaje načelo, mogu postojati i slučajevi kada, u izuzetnim okolnostima, samo dete može imati koristi ako se predmet obelodani ili čak dobije širok publicitet, na primer, kada je reč o otmici deteta. Isto tako, za samo pitanje o kome je reč može biti – u nekim

uspostave regulatorne mehanizme za sredstva informisanja. Smernice Ujedinjenih nacija o pravosuđu u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela (ECOSOC Res 2005/20, 22. jul 2005.), stav X, 27, gde stoji: "Informacije koje se odnose na učešće deteta u pravosudnom procesu treba da budu zaštićene. To se može postići kroz čuvanje tajnosti i ograničavanje mogućnosti obelodanjivanja informacija na osnovu kojih bi se moglo identifikovati dete koje je žrtva ili svedok u pravosudnom postupku". Ovo je takođe opisano i u *Standardnim minimalnim pravilima Ujedinjenih nacija za maloletničko pravosuđe (Pekinska pravila, 1985, član 8)*: "Pravo na privatnost maloletnika biće poštovano u svim fazama (postupka) kako bi se izbegle štetne posledice po njega usled neodgovarajućeg publiciteta ili etiketiranja. U načelu, neće se objavljivati nikakve informacije na osnovu kojih se može identifikovati maloletni prestupnik."

¹² Ovaj instrument ima globalni značaj zato što je otvoren za pristupanje i zemljama koje nisu članice Savet Evrope, ukoliko njihova unutrašnja zakonodavstva ispunjavaju zahteve navedene Konvencije.

¹³ Mišljenje 2/2009 Radne grupe EU za zaštitu podataka o zaštiti podataka o ličnosti dece (Opšte smernice i specijalni slučaj koji predstavljaju škole).

slučajevima – korisno izlaganje javnosti kako bi se podstaklo zalaganje za valjano rešavanje problema ili za podizanje nivoa svesti o tom problemu. Međutim, mora se voditi računa o zaštiti podataka o ličnosti.

U predmetu *B. i P. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, Sud je odlučio da su postupci koji se vode radi određivanja mesta boravka dece posle razvoda ili razdvajanja roditelja predstavljaju najizrazitije primere predmeta u kojima isključenje javnosti i medija može biti opravdano radi zaštite privatnosti deteta i drugih stranaka u postupku i radi sprečavanja prejudiciranja interesa pravde.¹⁴

Sem toga, u predmetu *V. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* Sud je saopštio: "Iz ovoga sledi da je, s obzirom na to da je reč o mlađem maloletniku koji je optužen za teško krivično delo koje privlači visok nivo pažnje medija i veliki javni interes, potrebno organizovati ročište na takav način da se na najmanju moguću meru svede osećaj zastrašenosti i inhibiranosti maloletnog optuženika."¹⁵

3. Bezbednost (posebne preventivne mere)

Kada je reč o deci koja su žrtve krivičnih dela, ove smernice su inspirisane načelima *Smernica Ujedinjenih nacija za pravosuđe u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela*,¹⁶ i Konvencije o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, koja poziva na to da se bezbednost dece, njihovih porodica i svedoka koji svedoče u njihovo ime osigura od zastrašivanja, odmazde i ponovljene viktimizacije.¹⁷

Smernice podsećaju na to da deca, posebno ona ranjiva, treba da budu zaštićena od nanošenja štete, kakav god oblik to može da ima. Posebna provera zaposlenih u dečjim službama ili službama za zaštitu dece, kakva je preporučena *Smernicama*, već je uvedena u mnogim zemljama-članicama; to obuhvata proveru krivične evidencije i preduzimanje prethodnih mera u slučaju da je lice navodno već počinilo krivična dela protiv dece. Očigledno je da se prilikom preduzimanja takvih mera moraju poštovati pretpostavka nevinosti i nezavisnost pravosuđa. *Smernice*

¹⁴ Evropski sud za ljudska prava *B. i P. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 24. aprila 2001, br. 36337/97 i 35974/97, stav 38.

¹⁵ Evropski sud za ljudska prava (Veliko veće), presude od 16. decembra 1999, *V. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 24888/94, stav 87.

¹⁶ *Smernice Ujedinjenih nacija za pravosuđe u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela* (ECOSOC Res2005/20, 22. jula 2005).

¹⁷ Član 31, 1 f.

podsećaju na osnovno načelo po kome postoji posebna potreba za zaštitom onda kada je navodni počinitelj jedan od roditelja, neki drugi član porodice ili staratelj.

4. Obuka stručnih lica

Smernice posebnu pažnju posvećuju pitanju obuke iz oblasti komunikacionih veština, upotrebe jezika primerenog detetu i produbljivanja poznavanja dečje psihologije koja je neophodna za sva stručna lica koja rade s decom (policajce, advokate, sudije, posrednike, socijalne radnike i druge stručnjake). Međutim, samo malobrojni među njima stvarno poznaju dečja prava i procesna pitanja u tom kontekstu. Prava deteta mogu i treba da budu deo nastavnog plana i programa u školama i u posebnim oblastima višeg i visokog obrazovanja (pravo, psihologija, socijalni rad, policijska obuka itd.). To bi trebalo da obuhvati specifičnosti dečjih prava i zakonodavstva u čijem su težištu pitanja vezana za decu, kao što su porodično pravo, maloletničko pravosuđe, azilantsko i imigraciono pravo itd. Smernicama se podstiču zemlje-članice da organizuju konkretne kurseve za obuku.

5. Multidisciplinarni pristup

Tekst Smernica u celini podstiče zemlje-članice da osnaže interdisciplinarni pristup u radu s decom. U slučajevima u koje su uključena deca, sudije i druga stručna lica treba da koriste podršku i savete stručnjaka iz različitih oblasti kada donose odluke koje će neposredno ili posredno uticati na sadašnje ili buduće blagostanje deteta, na primer onda kada procenjuju najbolje interese deteta ili moguće štetne posledice postupka po dete itd.

Posebno je potreban multidisciplinarni pristup deci koja dođu u sukob sa zakonom. Postojeće i rastuće razumevanje dečje psihologije, potreba, ponašanja i razvoja nije uvek u dovoljnoj meri dostupno stručnjacima koji su uključeni u razne oblasti policijskih aktivnosti.

6. Lišenje slobode

Posebnu pažnju treba obratiti načinu na koji se postupa prema pritvorenoj deci, s obzirom na njima prirođenu ranjivost. Praktične mere za pritvaranje dece preporučene su u mnogim instrumentima Saveta Evrope, na primer u Preporuci CM/Rec(2008)11 o Evropskim pravilima za maloletne učinioce krivičnih dela koja podležu sankcijama ili merama, ili u standardima

Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT).¹⁸ Kao što je ukazano u prethodnom instrumentu, moraju se uložiti posebni naponi da bi se izbegao pritvor. Međunarodni organi koji se bave zaštitom dečjih prava veoma su kritički nastrojeni prema primeni pritvora i nastoje da pronađu načine da se on svede na najmanju meru.¹⁹ Međutim, pritvor u nekim slučajevima i dalje može biti neophodan, na primer radi toga da bi se izbegla opasnost od uticaja na svedoke, menjanja dokaznog materijala ili onda kada postoji opasnost od bekstva ili dogovora (sa ostalim optuženima) itd.

Pošto već postoje mnogobrojni standardi o pravima maloletnih lica lišenih slobode,²⁰ Smernice ih ne ponavljaju. Osnovno načelo jeste da ne treba ograničiti nijedno drugo ljudsko pravo deteta sem prava na slobodu, što je posledica lišenja slobode. Kako je jasno navedeno u smernicama br. 19. i 20, pravni lekovi koji podrazumevaju lišenje slobode, u kakvom god da je obliku ono primenjeno, treba u najvećoj mogućoj meri da budu izbegnuti i mogu predstavljati samo krajnju meru, koja se koristi za najkraći mogući rok i koja je ograničena na teške slučajeve.²¹ To je životno značajna pravna obaveza. Pored toga, opšte je poznato da pritvor ne smanjuje opasnost od povrata u izvršenju krivičnih dela.

Pitanja o tome da li deca treba da budu pritvorena s punoletnim licima nije nimalo novo. U nekim slučajevima, kao što su oni u kojima se radi o sasvim maloj deci, može biti u njihovom najboljem interesu da ne budu odvojena od pritvorenog roditelja, što važi i za slučajeve dece pritvorenih imigranata koja ne treba da budu odvojena od porodice. Nekoliko zemalja-članica Saveta Evrope veruje u to da u velikim retko naseljenim oblastima, izuzetno može biti u najboljem interesu deteta da bude pritvoreno u objektu za punoletna lica (čime se olakšavaju posete roditelja koji mogu stanovati i nekoliko stotina kilometara daleko, na

¹⁸ Standardi CPT (CPT/inf/E (2002) 1, Rev 2009 na veb-stranici <http://www.cpt.coe.int/en/docsstandards.htm>).

¹⁹ Vidi, na primer, Zaključne napomene za Belgiju: "Komitet preporučuje da država o kojoj je reč: [...] (c) [...] obezbedi, u skladu sa članom 37. Konvencije, da se lišenjem slobode pribegava samo kao krajnjoj meri, i to na najkraći mogući rok, da u potpunosti poštuje sve mehanizme koji jemče valjano sprovođenje postupka i da lica mlađa od 18 godina ne budu pritvorena s punoletnicima."

²⁰ Konvencija o pravima deteta, čl. 37. i 40.

²¹ Preporuka Komiteta ministara Rec(2008)11, stav 59.1.

primer). Međutim, u takvim slučajevima potrebna je izuzetna budnost zatvorske uprave da bi se sprečilo da odrasla lica zlostavljaju decu.

Međutim, Komitet Ujedinjenih nacija za prava deteta zauzeo je veoma jasan stav o tom pitanju, na osnovu člana 37.c, Konvencije o pravima deteta i preporuci Saveta Evrope CM/Rec(2008)11 takođe se navodi da maloletnici ne treba da budu pritvoreni u ustanovama za odrasle, već u ustanovama koje su posebno projektovane i organizovane za njih.

Na nekoliko mesta ukazuje se na to da se Smernice primenjuju na decu koja traže azil, kao i da posebnu pažnju treba posvetiti toj naročito ranjivoj grupi; maloletnici bez pratnje odraslih, svejedno da li jesu ili nisu azilanti, ne treba da budu lišeni slobode isključivo zbog toga što nemaju boravišni status (Smernica br. 22).

U predmetu *Guveč protiv Turske*, Sud je ponovo istakao svoje komentare o prekomerno dugim rokovima pritvora. Sud je izričito naveo sledeće: "Barem u tri presude koje se odnose na Tursku, ovaj sud je izrazio svoje sumnje i nedoumice u pogledu prakse pritvaranja dece i njihovog zadržavanja u istražnom pritvoru (vidi *Seldžuk protiv Turske*, br. 21768/02, stav 35, od 10. januara 2006; *Košti i ostali protiv Turske*, br. 74321/01, stav 30, 3. maj 2007; već pomenuti predmet *Nart protiv Turske*, stav 34) i ustanovio je da se tu radi o kršenju člana 5. stav 3. Konvencije i to u znatno kraćim periodima od onoga tokom koga je podnosilac predstavke u ovom predmetu bio pritvoren. Na primer, u predmetu *Seldžuk protiv Turske* podnosilac predstavke je u pritvoru proveo oko četiri meseca kada mu je bilo 16 godina, dok je podnosilac predstavke u predmetu *Nart protiv Turske* proveo 48 dana u pritvoru kada mu je bilo 17 godina. U ovom predmetu podnosilac predstavke je pritvoren u uzrastu od 15 godina i držan je u pritvoru tokom nešto više od četiri i po godine. U skladu sa predočenim činjenicama, Sud smatra da je dužina pritvora ovog podnosioca predstavke bila prekomerna i da je time prekršen član 5. stav 3. Konvencije."²²

PITANJE UZRASTA I PRAVOSUĐE PO MERI DETETA

Pitanje minimalnog uzrasta za krivičnu odgovornost veoma je složeno ali i važno pitanje. Taj uzrast se među zemljama-članicama Saveta Evrope kreće u širokom dijapazonu od svega osam godina do punoletstva. Tekst Smernice

²² Evropski sud za ljudska prava (Drugo odeljenje), presuda od 20. januara 2009, *Guveč protiv Turske*, br. 70337/01, st. 109–110.

br. 23. inspirisan je Preporukom CM/Rec(2008)11 Komiteta ministara zemljama-članicama o Evropskim pravilima za maloletne učinioce dela koja podležu sankcijama ili merama.²³ Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta ne propisuje uzrast, ali se u Opštem komentaru br. 10. o pravima dece u maloletničkom pravosuđu zemljama-članicama daje savet da minimalni uzrast ne odrede na preterano niskom nivou. Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za maloletničko pravosuđe sadrže sličnu poruku. Evropska mreža zaštitnika građana za prava deteta (*European Network of Children's Ombudspersons - ENOC*) zalaže se za to da se taj uzrast poveća na 18 godina i preporučuje razvoj i razradu inovativnih sistema koji bi se bavili svim počiniocima krivičnih dela mlađim od uzrasta punoletstva istinski se usredsređujući na njihovo (re)obrazovanje, reintegraciju i rehabilitaciju.

U celini gledano *Smernice* idu za tim da bi trebalo podsticati i primenjivati preventivni i reintegrativni pristup kada je reč o pitanjima maloletničkog pravosuđa. Krivičnopravni sistem ne treba automatski da se aktivira ukoliko deca počine neko lakše krivično delo, jer u takvoj situaciji veći uspeh može da se postigne konstruktivnijim i izrazitije obrazovnim i vaspitnim merama. Sem toga, zemlje-članice treba da reaguju na počinjena dela srazmerno, ali ne samo srazmerno okolnostima i težini počinjenog dela, već i srazmerno uzrastu, srazmerno manjoj subjektivnoj odgovornosti, srazmerno potrebama deteta i potrebama društva.

Smernice podsećaju na to da je u nekoliko zemalja-članica pažnja usredsređena na vansudsko rešavanje sporova, između ostalog i kroz porodično posredovanje, alternativne metode odlučivanja i restorativnu pravdu. Savet Evrope smatra da je to pozitivan razvoj događaja i zemlje-članice se na ovaj način podstiču da obezbede da deca imaju koristi od svih tih postupaka, pod uslovom da se takvi postupci ne koriste kao prepreka koja sprečava detinji pristup pravdi. Takva praksa već postoji u mnogim zemljama-članicama Saveta Evrope i može se odnositi na postupanje pre, za vreme i posle sudskog postupka. Posebno je relevantna upravo u oblasti maloletničkog pravosuđa. Ove smernice ne daju prioritet nekoj posebnoj vansudskoj alternativi, već treba da budu primenjivane i u okvirima svih takvih alternativa, posebno kada je reč o porodičnim sukobima koji nikada ne obuhvataju isključivo pravna pitanja. Zakoni u toj oblasti imaju izvesna ograničenja i, dugoročno gledano, mogu imati i štetne posledice.

²³ Poređenja radi, vidi napomenu br. 58.

Aranžmani koji se postignu kroz posredovanje pokazuju se kao rešenja koja se u praksi u većoj meri poštuju, zato što su svi učesnici u sporu tu aktivno umešani. I deca mogu biti u poziciji da u takvim aranžmanima imaju određenu ulogu. Obavezno upućivanje sukobljenih strana na usluge posredovanja, pre sudskog postupka, takođe je rešenje koje bi valjalo razmotriti: to ne znači da se ljudi primoravaju na posredovanje (što bi bilo suprotno celokupnoj ideji posredovanja), već da se svakome pruža prilika da bude svestan postojanje takve mogućnosti.

Iako postoji određena doza uverenja da decu treba držati podalje od sudova, kad god je i gde god je to moguće, sudski postupak nije nužno gori od vansudske alternative, dokle god se odvija u skladu sa načelima pravosuđa po meri deteta. Kao i sudski postupak, tako i alternative tom postupku mogu sadržati opasnosti po prava deteta, kao što je rizik od nižeg stepena poštovanja osnovnih načela kakvo predstavlja pretpostavka nevinosti ili pravo na odbranu uz pomoć advokata, itd. S tih razloga, prilikom svakog izbora rešenja treba pre svega sagledati ono što su izražene karakteristike datog sistema.

Smernice zahtevaju da se deci jemče odgovarajući nivoi mehanizama zaštite i u sudskom i u vansudskom postupku. Tekst Smernica podstiče pristup nacionalnim sudovima za decu kao nosioce prava, u skladu sa sudskom praksom Suda u Strazburu, kome deca mogu da pristupe ukoliko to žele. Međutim, takav pristup je uravnotežen i usklađen sa alternativama u sudskom postupku.

PRAVOSUĐE PO MERI DETETA ZA VREME SUDSKOG POSTUPKA

1. Pristup sudu i sudskom postupku

Iako se deca u pravnom smislu smatraju nosiocima prava, kako je to propisano *Smernicama*, ona često nisu u stanju da ih delotvorno ostvaruju. Parlamentarna skupština Saveta Evrope je 1990. godine u svojoj Preporuci 1121 (1990) o pravima dece posebno naglasila da "deca imaju prava koja mogu nezavisno da uživaju čak i u koliko su suočena sa protivljenjem odraslih."²⁴ Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta sadrži izvesno pravo inicijative za dete u smislu pokretanja postupka pred sudom u svome

²⁴ Preporuka 1121 (1990) o pravima deteta, stav 6.

članu 37.d, gde se navodi da dete može osporiti zakonitost svog lišenja slobode. Danas postoji snažna podrška za uspostavljanje žalbenog postupka na osnovu ove Konvencije.²⁵ Možemo se nadati da će ovo pružiti deci istu onu vrstu pravnih lekova za borbu protiv povrede njihovih prava kakvi postoje za punoletna lica shodno nekim drugim univerzalnim konvencijama za zaštitu ljudskih prava.

U istom kontekstu, *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* pruža "svakome" čija su ljudska prava povređena pravo na "delotvorni pravni lek pred nacionalnim vlastima".²⁶ Ova formulacija očigledno obuhvata i decu. Rezultat je to da deca mogu izneti svoj slučaj pred Sud, ali često nemaju pravo da pokrenu sudski postupak shodno domaćem zakonodavstvu.²⁷

S obzirom na činjenicu da je glavnina zakona o pravnoj nemogućnosti dece (da pokrenu postupak) doneta u svrhu zaštite dece, ipak je od presudnog značaja da se ovaj nedostatak pravnog kapaciteta ne koristi protiv njih onda kada su njihova prava povređena, ili kada niko drugi ne brani ta prava.

Smernice takođe preporučuju da zemlje-članice svojim unutrašnjim zakonodavstvom olakšaju, gde je to primereno, pristup sudu deci koja u dovoljnoj meri razumeju svoja prava. Takođe se preporučuje primena pravnih lekova za zaštitu tih prava, pošto dete prethodno dobije odgovarajući pravni savet.

Mora se posvetiti i pažnja čvrstoj vezi između pitanja pristupa pravdi, valjanog pravnog savetovanja (usluge advokata)²⁸ i prava na izražavanje mišljenja u sudskom postupku. Nije cilj ovih smernica da ohrabre decu da se obraćaju sudovima bez očiglednih razloga ili bez pravnog osnova. Podrazumeva se da deca, baš kao i odrasli, treba da imaju čvrst pravni osnov da bi pokrenula neki postupak pred sudom. Pristup sudu može biti

²⁵ Kampanja za uvođenje žalbenih mehanizama u smislu Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta.

²⁶ Član 13.

²⁷ Vidi izveštaj Sekretarijata Suda, navedeno delo, str. 5: "Na taj način deca se mogu obratiti Sudu čak i onda kada, shodno domaćem zakonodavstvu, nemaju pravo da pokrenu sudski postupak".

²⁸ Ovo služi i za to da bi se ubedilo dete da ne započne postupak onda kada, u suštini, nema pravnog osnova za taj postupak, niti ima izgleda za uspešno odvijanje postupka po onoga ko ga pokreće.

zasnovan na određenoj starosnoj granici i na predstavi o određenom stepenu rasuđivanja, zrelosti ili nivou razumevanja. I jedan i drugi sistem imaju i pozitivne i negativne strane. Jasna starosna granica ima prednost objektivnosti za svu decu i ona jemči pravnu sigurnost. Međutim, ako se deci omogući pristup sudu na osnovu individualnog nivoa rasuđivanja, time se daje mogućnost za prilagođavanje svakom pojedinačnom detetu, u zavisnosti od njegovog nivoa zrelosti. Taj sistem može sadržati određene rizike zbog širokog polja slobodne procene koje se prepušta sudiji koji u datom slučaju odlučuje. Treća mogućnost bila bi kombinacija oba navedena pristupa: utvrđivanje starosne granice uz mogućnost da dete koje još nije doseglo tu granicu to ospori.²⁹ To, međutim, može otvoriti dodatni problem da se teret dokazivanja sposobnosti rasuđivanja prebacuje na dete.

U ovim smernicama nema starosne granice, budući da se smatra da je ona isuviše rigidna i proizvoljna i da njene posledice mogu biti istinski nepravilne. Ona takođe ne može u potpunosti uzeti u obzir svu raznovrsnost sposobnosti i nivoa razumevanja među decom, vršnjacima. Sve se to može u velikoj meri razlikovati u zavisnosti od razvojnih sposobnosti svakog pojedinačnog deteta, njegovih životnih iskustava, kognitivnih sposobnosti i drugih veština. Neki petnaestogodišnjak može biti nezreliji od dvanaestogodišnjaka, a u isto vreme sasvim mala deca mogu biti dovoljno inteligentna da ocene i spoznaju sopstvenu situaciju, odnosno položaj. Sposobnost, zrelost i nivo razumevanja mnogo su reprezentativniji kada je reč o stvarnim kapacitetima nekog deteta nego što je reprezentativan njegov uzrast.

Uprkos tome što se priznaje da su sva deca, bez obzira na svoj uzrast ili (mentalni) kapacitet, nosioci prava, činjenica je da je uzrast u praksi veoma krupno pitanje, budući da sasvim mala deca, ili deca sa određenim invaliditetom nisu kadra da samostalno delotvorno zaštite svoja prava. Stoga zemlje-članice treba da osnuju mehanizme u kojima će odrasli koji su za to imenovani biti kadri da postupaju u ime deteta: to mogu biti roditelji, advokati ili kakve druge ustanove ili entiteti koji su, u skladu s unutrašnjim pravom, odgovorni za odbranu prava deteta. Ta lica ili ustanove ne treba da se uključe ili da budu priznati tek onda kada su postupci već u toku, već takođe treba da imaju ovlašćenje da aktivno pokreću postupke kad god je neko detinje pravo ugroženo ili kada postoji opasnost da bude ugroženo.

²⁹ Kao primer možemo navesti belgijsko zakonodavstvo koje ponekad koristi starosnu granicu, a ponekad nivo odnosno sposobnost rasuđivanja.

Smernica preporučuje se da zemlje-članice uklone sve prepreke za pristup dece sudu. Tu se navode primeri kao što su troškovi postupka i odsustvo advokata, ali se preporučuje da se uklone i ostale prepreke. Te prepreke mogu biti različite po svojoj prirodi. U slučaju mogućeg sukoba interesa između dece i njihovih roditelja, treba izbeći zahtev za roditeljski pristanak koji se inače postavlja. Treba razraditi takav sistem u kome neopravdano uskraćivanje roditeljskog pristanka ne može sprečiti dete da se obrati pravosudnim organima. Druge prepreke kada je reč o pristupu pravdi mogu biti finansijske ili psihološke prirode (vidi pitanje pravne pomoći). Procesni zahtevi treba da budu što je moguće više ograničeni.³⁰

U nekim slučajevima, dete ne može osporiti izvesne postupke ili odluke preduzete ili donete u njegovom detinjstvu, zbog određene traume koju je pretrpelo, kao što je to, na primer, slučaj u vezi sa seksualnim zlostavljanjem ili izuzetno konfliktnim porodičnim problemima.

U takvim slučajevima, preporuka je da se pristup sudu omogući onda kada dete dosegne uzrast punoletstva. Zato se podstiču zemlje-članice da preispitaju rokove zastarevanja u svom unutrašnjem pravu. Kao koristan podsticaj u tom smislu može poslužiti Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja (CETS br. 201).³¹

Rok zastarelosti i pravo na pristup sudu u odnosu na decu i stav Evropskog suda za ljudska prava

Pred Sud se postavilo pitanje proteka roka zastarelosti u odnosu na decu odnosno maloletnike. Deca, odnosno maloletnici, nisu u mogućnosti da pokreću samostalno postupke. Ako su prava deteta povređena ili ako postoji potreba za odbranom tih prava, a pravni zastupnik to ne čini u ime deteta, onda treba da postoji mogućnost da sudska vlast preispita taj predmet. Kada je reč o deci, pristup sudu može biti potreban i u onim slučajevima gde može da se javi sukob interesa između deteta i pravnog zastupnika. Sud je ovo pitanje definisao u predmetu :

³⁰ Preterano restriktivan ili čisto tehnički pristup pitanju zastupanja treba izbeći. Vidi *I. Berro-Lefevr (Berro-Lefèvre)*, navedeno delo, p. 71.

³¹ Član 33.

Stagno v. Belgium (Stanjo protiv Belgije)

"Kada je preminuo otac dvojici podnosilaca predstavke, koji su u to vreme bili maloletni, njima je, kao i nekolicini drugih naslednika, osiguravajuća kompanija isplatila određenu svotu novca kao korisnicima životnog osiguranja njihovog oca. Njihova majka, koja je po zakonu bila izvršilac imovine svoje dece, deponovala je taj novac na štedne račune, koji su ispražnjeni za manje od godinu dana. Kada su postali punoletni, podnosioci predstavke su svaki ponaosob tužili majku i osiguravajuću kompaniju. Kasnije su odustali od tužbenog zahteva prema majci, pošto su sklopili sporazum s njom. Podnosioci predstavke su se obratili Evropskom sudu za ljudska prava tvrdeći da je bilo povređeno njihovo pravo na pristup sudu, zbog toga što su ih, kako su naveli, belgijski sudovi lišili delotvornog pravnog leka pred sudom time što su odbacili njihovu tužbu kao zastarelu, zato što rok zastarevanja nije mirovao dok su oni bili maloletni, već je i tada tekao uprkos tome što oni u to vreme nisu mogli da povedu spor pred sudom.

Evropski sud za ljudska prava je stao na stanovište da je u tom slučaju bio prekršen član 6. stav 1. (pravo na pravično suđenje – pristup sudu) Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava, istakavši pre svega to da su belgijski sudovi, zastupanjem stanovišta da rok zastarevanja teče i u odnosu na maloletnike, na prvo mesto stavili interese osiguravajućih kompanija. Međutim, bilo je praktično nemoguće za podnosiocima predstavke da brane svoja imovinska prava od osiguravajuće kompanije pre no što postanu punoletni, a u vreme kada su postali punoletni, njihov tužbeni zahtev protiv osiguravajuće kompanije već je bio zastareo. Stroga primena zakonskog roka zastarevanja, a da se ne uzimaju u obzir specifične okolnosti datog predmeta, sprečila je na taj način podnosiocima predstavke da iskoriste pravni lek koji im je, u načelu, stajao na raspolaganju.

U predmetu *Stabings i ostali protiv Ujedinjenog Kraljevstva (Stubbings)*³² Sud je stao na stanovište da je "poslednjih godina došlo do razvoja svesti o problemima koji se otvaraju usled zlostavljanja dece i psihološkog dejstva koje to ima na žrtve, pa se postavlja pitanje da li je moguće da se rokovi zastarevanja za pokretanje postupaka u zemljama-članicama

³² Evropski sud za ljudska prava (veće), presuda od 22. oktobra 1996, *Stabings i ostali protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 22083/93; 22095/93, stav 56.
[http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/childjustice/MJU-28\(2007\)INFO1%20e.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/childjustice/MJU-28(2007)INFO1%20e.pdf).

Zbornik IKSI, 1/2015 – N. Vujić, I. Stevanović
„Pravosuđe po meri deteta pre, za vreme i po okončanju sudskih postupaka u
Smernicama Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta”,
(str. 43-76)

Saveta Evrope izmene kako bi se u bliskoj budućnosti uzela u obzir i ova grupa mogućih podnosilaca tužbi.”³³

2. Pravno zastupanje i odbrana³⁴

Kako bi deca imala pristup pravosuđu koje je istinski po meri deteta, zemlje-članice treba da im olakšaju pristup advokatu ili nekoj drugoj ustanovi ili entitetu koji je, prema unutrašnjem pravu, zadužen za odbranu prava dece, kako bi bila zastupljena i branjena u vlastito ime kad god postoji, ili bi mogao da postoji, sukob interesa između deteta i roditelja ili drugih strana u postupku. *Evropska konvencija o ostvarivanju prava deteta* (ETS br. 160)³⁵ propisuje sledeće: "Stranke će razmotriti mogućnost dodeljivanja deci dodatnih procesnih prava u odnosu na postupke pred sudskim organima koji ih se tiču, a pre svega [...] posebnog zastupnika, [...] advokata".³⁶ Smernice preporučuju da se deci omogući pristup besplatnoj pravnoj pomoći. To ne mora nužno zahtevati potpuno zaseban sistem pravne pomoći. Pravna pomoć može biti pružena na isti način na koji se pruža odraslima, ili pod nešto blažim uslovima, i može zavisiti od finansijskih prilika nosioca roditeljske odgovornosti ili samog deteta. U svakom slučaju, sistem pravne pomoći treba da bude delotvoran u praksi.

Preporučuje se sistem advokata koji su specijalizovani za odbranu dece i omladine, uz istovremeno poštovanje slobodnog izbora advokata od strane samog deteta. Važno je da se precizno razjasni uloga detinjeg advokata. Advokat ne mora uvek da ističe šta je to što on smatra najboljim interesima deteta (što mora da čini staratelj ili javni pravobranilac), ali je dužan da utvrdi i brani detetove stavove i mišljenja, kao i kada je reč o odraslom klijentu. Advokat treba da traži informisani pristanak deteta na najbolju strategiju koju je moguće koristiti. Ako se advokat ne slaže sa mišljenjem deteta, on treba da pokuša da ubedi dete, isto onako kao što bi činio sa svakim drugim klijentom.

³³ Stav 56.

³⁴ Vidi ChildONEurope, *Survey on the national systems of children's legal representation*, ("Pregled nacionalnih sistema pravnog zastupanja dece"), mart 2008. (www.childoneurope.org). U navedenom pregledu analizirano je nekoliko postojećih modela.

³⁵ ETS br. 160.

³⁶ Član 5, b.

3. Pravo deteta da se čuje njegov glas i da izrazi svoje stavove

Opšti komentar br. 12 Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta tumači pravo deteta da se čuje njegov glas, što je jedno od četiri rukovodna načela Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, koristeći formulaciju "će osigurati" što je pravni izraz koji ima posebnu snagu i ne ostavlja nikakav prostor za postupanje država-članica po njihovom vlastitom nahođenju.³⁷ Ovaj komentar dodatno razrađuje činjenicu da se samo na osnovu uzrasta ne može odrediti značaj detetovih stavova.³⁸ U svom Opštem komentaru br. 5, Komitet s pravom primećuje da je "ponašanje kojim se samo ostavlja utisak da se deca slušaju relativno spokojno i ne donosi izazove; ako se, međutim, dečijim stavovima zaista pripiše odgovarajuća težina, za to je potrebna stvarna promena."³⁹

Član 3. *Evropske konvencije o ostvarivanju prava deteta* (ETS br. 160) kombinuje pravo deteta da se čuje njegov glas sa njegovim pravom da bude informisano: u sudskim postupcima, deca treba da dobiju sve relevantne informacije, treba da budu konsultovana i da izraze svoja mišljenja kao i da budu obaveštena o mogućim posledicama počinjanja tim stavovima i o mogućim posledicama svake odluke.

U ovim smernicama pominju se takvi pojmovi kao što su "uzrast i zrelost" i "dovoljno razumevanje" što podrazumeva određeni nivo razumevanja, odnosno poimanja, ali ipak ne ide toliko daleko da od deteta zahteva celovito i sveobuhvatno znanje o svim aspektima pitanja o kome je reč.⁴⁰ Deca imaju pravo da svoje stavove iznose slobodno, bez ikakvog pritiska i bez manipulisanja.⁴¹

Smernice Ujedinjenih nacija o pravosuđu u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela koriste formulaciju "osetljivo za potrebe

³⁷ Opšti komentar br. 12. o pravu deteta da se čuje njegov glas (CRC/C/GC/12, 1. jul 2009.), stav 19.

³⁸ *Ibid.*, st. 28-31.

³⁹ Opšti komentar br. 5. o Opštim merama za sprovođenje u delo Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta (CRC/GC/2003/5), član 12.

⁴⁰ Više informacije moguće je naći u Pregledu CRIN: "Measuring maturity. Understanding children's 'evolving capacities', ("Merenje zrelosti. Razumevanje 'razvojnih kapaciteta' u dece"), 2009.

⁴¹ Opšti komentar br. 12. o pravu deteta da se čuje njegov glas (CRC/C/GC/12, 1. jul 2009.), stav 22.

deteta" i "pristup koji pravi balans u odnosu na detetovo pravo na zaštitu i istovremeno uzima u obzir individualne potrebe i stavove deteta".⁴²

Zahtevi treba da budu jasno formulisani kako bi se obezbedila pravna jednakost i jednakost pred zakonom sve dece. Bez obzira na uzrast, posebno onda kada samo dete pokrene inicijativu da se čuje njegov glas, treba pretpostaviti postojanje dovoljnog nivoa razumevanja. Ipak, uzrast i dalje ima važnu ulogu u "odobravanju" deci njihovog osnovnog prava da se čuje njihov glas u stvarima koje ih se neposredno tiču (Smernica br. 45). Međutim, mora se naglasiti da je u nekim okolnostima dužnost deteta da se njegov glas čuje (to jest, da iznese iskaz kao svedok).

Deca treba tačno da znaju kakve su moguće posledice koje bi mogle nastati u skladu sa njihovim iznesenim mišljenjem i kakve mogu biti posledice iskaza koji ona budu dala.⁴³ Sudija ne treba da odbije da sasluša dete a da zato ne navede valjane razloge, sem u slučaju da je to u najboljem interesu samog deteta. Deca treba da budu jasno obaveštena da ako ih sudija sasluša to ne znači da oni "pobeđuju" u sudskom postupku. Radi sticanja ili pridobijanja poverenja i poštovanja za datu presudu, detetov advokat treba da uloži poseban napor i objasni zbog čega mišljenje deteta nije prihvaćeno na taj način da je sprovedeno ili zbog čega je doneta određena odluka, isto onako kao što čini kada je reč o odraslim klijentima.

Sem toga, deca imaju pravo da izraze svoje stavove i mišljenja o svakom pitanju ili predmetu u koje su uključeni ili koje se njih neposredno tiče. Deca treba da budu u stanju da to učine bez obzira na svoj uzrast, i to u bezbednom okruženju, uz poštovanje njihove ličnosti. Deca treba da se osećaju lagodno kada razgovaraju sa sudijom i drugim zvaničnicima. To može zahtevati od sudije da izbegne izvesne formalnosti, kao što je nošenje perike li sudijske odore ili da ne sasluša dete u samoj sudnici; kao primer možemo navesti da bi moglo biti od koristi kada bi sudija saslušao dete u svojim odajama.

Važno je da dete može da govori slobodno i da ga niko ne remeti i ne prekida. To u praksi može da znači da nikom drugom ne treba dopustiti da bude prisutan u prostoriji (na primer, roditeljima ili navodnom počinocu krivičnog dela), kao i da se atmosfera ne remeti nepotrebnim

⁴² Smernice Ujedinjenih nacija o pravosuđu u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela (ECOSOC Res2005/20, 22. jula 2005).

⁴³ Evropska konvencija o ostvarivanju prava deteta, član 3c.

prekidima, nedoličnim ponašanjem ili prolaskom ljudi kroz prostoriju, odnosno njihovim ulaženjem u prostoriju i izlaženjem iz nje.

U zavisnosti od želja i interesa deteta, trebalo bi posvetiti posebnu pažnju i razmišljanje o tome ko će biti taj ko će saslušati dete, najverovatnije sam sudija ili imenovano stručno lice.⁴⁴ Nekoj deci će možda više odgovarati da ih sasluša "stručnjak" koji će potom svoje mišljenje preneti sudiji. Druga deca, međutim, jasno stavljaju do znanja da više vole da razgovaraju sa samim sudijom, jer je on taj koji će doneti odluku.

Iako je tačno da postoji opasnost da se decom manipulise kada izražavaju svoje stavove i kada se sluša njihov glas (može se dogoditi da njima tada manipulise jedan roditelj protiv drugoga) treba uložiti sve napore da se ne dozvoli da taj rizik podrije ovo temeljno pravo.

Komitete Ujedinjenih nacija za prava deteta upozorava protiv pristupa koji se svodi samo na ispraznu simboliku i neetičke prakse,⁴⁵ i navodi spisak osnovnih zahteva za delotvorno i sadržajno sprovođenje u delo prava deteta da se njegov glas čuje.⁴⁶ Postupci u kojima deca iznose svoje iskaze treba da budu transparentni i informativni, dobrovoljni, puni poštovanja, relevantni, organizovani po meri deteta, inkluzivni, treba da ih sprovode stručno obučena lica, treba da budu bezbedni i da vode računa o svim rizicima i, konačno, treba da budu takvi da se mogu odgovorno kontrolisati.

U jednom predmetu koji se odnosio na usvajanje između dve države, gde su italijanski usvojitelji usvojili rumunsku decu (predmet *Pini i ostali protiv Rumunije*), Sud je bio veoma jasan kada je reč o pravu dece da se čuje njihov glas i da njihovi stavovi budu ozbiljno uzeti u obzir: "Mora se naglasiti da su u ovom slučaju deca odbacila ideju da se pridruže svojim usvojiteljima u Italiji onog trenutka kada su došla u uzrast za koji se

⁴⁴ Komitet Ujedinjenih nacija za prava deteta preporučuje da se deca slušaju neposredno, u direktnom kontaktu. Opšti komentar br. 12. o pravu deteta da se njegov glas čuje (CRC/C/GC/12, 1. jul 2009.), stav 35.

⁴⁵ Opšti komentar br. 12. o pravu deteta da se čuje njegov glas (CRC/C/GC/12, 1. jula 2009.), stav 132: "Komitet apeluje na države-članice da izbegavaju pristupe koji se svode isključivo na ispraznu simboliku, koji ograničavaju dečje izražavanje stavova, ili koji dopuštaju deci da se njihov glas čuje ali ne pridaju odgovarajući značaj odnosno težinu njihovim stavovima. Komitet naglašava da manipulacija decom od strane odraslih, dovodenje dece u situacije u kojima im se govori šta mogu da kažu ili izlaganje dece opasnosti da im bude naneta šteta kroz učešće u postupku ne predstavljaju etičku praksu i ne mogu se tumačiti kao sprovođenje u delo člana 12."

⁴⁶ Opšti komentar br. 12. o pravu deteta da se njegov glas čuje (CRC/C/GC/12, 1. jul 2009.), stav 133-134.

može razumno pretpostaviti da su njihove ličnosti tada već u dovoljnoj meri formirane i da su stekli neophodnu zrelost za izražavanje svog mišljenja o okolini u kojoj žele da odrastaju”.⁴⁷ "Interesi dece imperativno su nalagali da njihova mišljenja o tom pitanju budu uzeta u obzir onog trenutka kada su deca dosegla potrebnu zrelost da ta mišljenja iskažu. Neprestano odbijanje dece, otkako su napunila deset godina, da putuju u Italiju i pridruže se svojim usvojiteljima u tom smislu ima određenu težinu.”⁴⁸

U predmetu *Hokanen protiv Finske (Hokkanen)* otac je tražio starateljstvo nad ćerkom koja je godinama živela sa babom i dedom. Dete nije želelo da živi sa ocem i Sud se saglasio da je "dete postalo u dovoljnoj meri zrelo da njegovi stavovi budu uzeti u obzir iz čega proizlazi da ne treba postupiti protivno njenim željama”.⁴⁹

4. Izbegavanje nepotrebnog odlaganja

Predmeti u koje su umešana deca treba da budu rešavani ekspeditivno, i može se razmotriti sistem utvrđivanja redosleda po kojima se predmeti uzimaju u ispitivanje prema prioritetu.⁵⁰ Treba imati na umu da deca imaju drugačiji doživljaj vremena u odnosu na onaj koji imaju odrasli kao i da je element vremena njima veoma važan: na primer, godina dana trajanja postupka u sporu koji se vodi oko starateljstva može izgledati znatno duže jednom desetogodišnjaku nego jednom odraslom licu. Sudovi bi trebalo da postupaju po pravilima koja će omogućiti da se uspostavi sistem prvenstva kada je reč o posebno teškim ili hitnim slučajevima, ili onda kada bi, u slučaju da se bez oklevanja ne preduzme neki korak, mogle biti nanete nepopravljive posledice.

Ostali primeri ovog načela mogu se naći u relevantnim instrumentima Saveta Evrope. Jedan od njih zahteva da države obezbede da se istrage i krivični postupci tretiraju kao prioritetni predmeti i da se rešavaju bez ikakvog neopravdanog odlaganja.⁵¹ To je takođe veoma važno da bi se

⁴⁷ Evropski sud za ljudska prava (Drugo odeljenje), presuda od 22. juna 2004, *Pini i ostali protiv Rumunije*, br. 78028/01 i 78030/01, stav 157.

⁴⁸ *Ibid*, stav 164.

⁴⁹ (Veće), Presuda od 23. septembra 1994, *Hokanen protiv Finske*, br. 19823/92; stav 61.

⁵⁰ Vidi, radi poređenja, član 41. Poslovnika Evropskog suda za ljudska prava. To je sistem koji bi trebalo češće koristiti po mišljenju I. Berro-Lefèvre, navedeno delo, p. 76.

⁵¹ Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, (CETS br. 201, član 30, stav 3).

žrtvama omogućilo da započnu svoj oporavak. Jedan drugi instrument izričito preporučuje da se "obezbedi da se maloletnički predmeti brže rešavaju, izbegavajući nepotrebna odlaganja i kašnjenja, kako bi se obezbedilo preduzimanje delotvornih vaspitnih mera."⁵²

Za poštovanje najboljih interesa deteta može biti potrebna fleksibilnost u ponašanju sudskih vlasti, prilikom sprovođenja određenih odluka, u skladu sa unutrašnjim pravom.

U dva predmeta protiv Nemačke, Sud je razmatrao element vremena i ustanovio da u predmetima u kojima se radi o odnosu između roditelja i deteta postoji dužnost da se ispolji posebna budnost i pažnja s obzirom na činjenicu da opasnost od protoka vremena može imati za posledicu de facto rešenje pitanja, čime može biti naneta ozbiljna šteta odnosu deteta sa jednim roditeljem.⁵³

U predmetu *Paulsen-Medalen i Svenson protiv Švedske (Paulsen-Medalen, Svenson)*, Sud je ustanovio da je prekršen član 6. stav 1. zbog toga što vlasti nisu postupale s potrebnom izuzetnom pažnjom i budnošću kada su odlučivale o sporu oko pristupa detetu.⁵⁴

Izbegavanje nepotrebnog odlaganja veoma je važno i u krivičnim predmetima. U predmetu *Boamar protiv Belgije (Bouamar)*, bila je potrebna izuzetno brza sudska kontrola odluke niže instance u slučaju koji se odnosio na pritvor maloletnika. Zaključeno je da se neopravdani protok vremena ne može smatrati kompatibilnim sa brzinom koju nalažu uslovi člana 5. stav 4. *Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava*.⁵⁵

5. Organizacija postupka, okruženje po meri deteta i jezik prilagođen detetu

Metodi rada koji su koncipirani tako da budu po meri deteta,⁵⁶ treba da omoguće deci da se osećaju bezbednom. Ako decu prati lice u koje oni

⁵² Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R(87)20 o društvenim reakcijama na maloletničku delinkvenciju, stav 4.

⁵³ Vidi Evropski sud za ljudska prava (Veliko veće), presuda od 13. jula 2000, *Elsholz protiv Nemačke (Elsholz)*, br. 25735/94, stav 49, kao i presudu od 8. jula 2003, *Zomerfeld protiv Nemačke (Sommerfeld)*, br. 31871/96, stav 63.

⁵⁴ Evropski sud za ljudska prava (veće), presuda od 19. februara 1998, *Paulsen-Medalen i Svenson protiv Švedske*, br. 16817/90, stav 42.

⁵⁵ Evropski sud za ljudska prava (veće), presuda od 29. februara 1988, *Boamar protiv Belgije*, br. 9106/80, stav 63.

⁵⁶ Vidi W. McCarney *International justice for children*, Savet Evrope, 2008, pp. 119-127.

mogu da imaju poverenja, osećaju se bezbednije i lagodnije tokom postupka. Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja (CETS br. 201)⁵⁷ propisuje da dete može biti u pratnji svog zakonitog zastupnika ili odraslog lica po vlastitom izboru, ali da to mora biti neko ko se smatra podobnim. Može se doneti obrazložena odluka protiv prisustva datog lica u pratnji.

Arhitektonsko okruženje može učiniti da se deca osećaju veoma nelagodno. Sudski službenici treba da upoznaju decu, između ostalog, sa okruženjem u sudu i da im kažu nešto o identitetu svakog zvaničnika sa kojim će deca biti u kontaktu (Smernica br. 55). Sudovi mogu delovati turobno ili zastrašujuće čak i odraslim licima (Smernica br. 62). Mada je to teško promeniti, barem kada je reč o postojećim sudskim objektima, postoje načini na koje se može poboljšati postupanje prema deci u tim zgradama u kojima se nalaze sudovi tako što će se sa decom raditi uz veće vođenje računa o njihovim potrebama i o stvarima na koja su ona posebno osetljiva.

U zgradama u kojima se nalaze sudovi mogu, kad god je to moguće, biti određene posebne prostorije za razgovore s decom i saslušanje dece, tako što će se uvek voditi računa o najboljim interesima deteta. Isto tako kada govorimo o sudskom okruženju po meri deteta to može značiti da službena lica ne nose perike ni sudijske odore ni neke druge uniforme. To se može primeniti u zavisnosti od detinjeg uzrasta ili funkcije zvaničnika o kome je reč. Shodno okolnostima i stavovima samog deteta može se ispostaviti da, na primer, uniforme detetu omogućavaju da jasno shvati da razgovara sa policajcem a ne sa socijalnim radnikom, što ima određeni značaj. To takođe može pojačati osećaj deteta da nadležne vlasti s pažnjom i ozbiljnošću tretiraju njegov slučaj. Ukratko rečeno, okruženje može biti relativno formalno, ali ponašanje zvaničnika treba da bude u manjoj meri formalno i treba, u svakom slučaju, da bude primereno detetu.

Što je još važnije, pravosuđe primereno detetu podrazumeva i da deca zaista shvate prirodu i obim odluka koje se donose kao i posledice tih odluka. Mada se sama presuda i njeno obrazloženje ne mogu uvek predložiti i objasniti formulacijama koje su po meri deteta, usled određenih zakonskih zahteva koji se postavljaju, sve te odluke treba ipak objasniti deci;

⁵⁷ Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, član 35, 1, f. (Konvencija je ratifikovana od strane Republike Srbije - "Službeni glasnik Republike Srbije - Međunarodni ugovori", br. 1/2010).

objašnjenje treba da im pruži njihov advokat ili neka druga za to pogodna osoba (roditelj, socijalni radnik itd.).

Mogućno je osnivati posebne sudove za decu i omladinu, ili barem takva sudska veća.⁵⁸ Koliko je god to moguće, ne sme se dozvoliti suđenje deci pred sudovima za odrasle, prema postupku predviđenom za odrasle i izricanje kazni za odrasle.⁵⁹ U skladu sa zahtevima za specijalizaciju u ovoj oblasti, mogu se osnivati specijalizovana odeljenja ili jedinice u sklopu policijskih organa (Smernica br. 63).

Postoji nekoliko predmeta protiv Velike Britanije gde se radilo o maloletnim počinocima (krivičnih dela) Sud je naglasio da treba preduzeti posebne mere kako bi se modifikovao postupak koji se primenjuje u sudovima za odrasle radi ublažavanja teškoća koje sobom nosi suđenje odraslima, zbog toga što su ovde optuženi veoma mladi. Tako, na primer, pravnici ne bi trebalo da nose perike i odežde u sudnici, a maloletni optuženi ne bi trebalo da sede u posebnoj, uzdignutoj loži, već bi im trebalo dozvoliti da sede kraj svog pravnog zastupnika ili socijalnog radnika. Ročište bi trebalo organizovati tako da njihov osećaj zastrašenosti i inhibiranosti bude sveden na najmanju moguću meru.

Na tragu predmeta *T. i V. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* za koji je zaključeno da suđenje u prostorijama tipičnim za domaće sudove deluje zastrašujuće za dete, sačinjeno je Praktično uputstvo za suđenje deci i mladima pred sudovima njenog kraljevskog veličanstva. To je učinjeno zato da bi se ubuduće izbeglo zastrašivanje, poniženje ili duševna patnja deteta kome se sudi. Elementi ove prakse između ostalog predviđaju sledeće: mogućnost da dete poseti sudnicu pre početka suđenja, da bi se upoznalo sa njom, mogućnost policijske podrške da bi se izbeglo da štampa zastraši ili zlostavlja dete, odustajanje od perika i sudijskih odora u sudnici, objašnjenje postupka na način i rečima koje dete može da razume, ograničeno prisustvovanje ročištima itd.

6. Dokazi/iskazi dece

Pitanje uzimanja dokaza/iskaza od dece nije ni iz daleka jednostavno. Budući da su standardi u ovoj oblasti retki (kao što su Smernice Ujedinjenih

⁵⁸ Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, član 40.3.

⁵⁹ Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R(87)20 o društvenim reakcijama na maloletničku delinkvenciju i o postupcima protiv maloletnika, stav 5.

nacija o pravosuđu u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela),⁶⁰ osetila se potreba da se krene u susret rešavanju ovih pitanja, zato što je za vođenje takvih razgovora u kojima treba dobiti iskaz/svedočenje potrebno postojanje praktičnog vodiča.

Kako se navodi u Smernicama, ovo treba u najvećoj mogućoj meri da obavljaju posebno obučena stručna lica. U istom kontekstu preporučuje se da onda kada je potrebno voditi s detetom više od jednog razgovora, sve njih, ako je moguće, treba da obavi isto lice iz razloga konzistentnosti i uzajamnog poverenja, uz istovremeno naglašavanje da sam broj tih razgovora treba da bude sveden na najmanju moguću meru.

Iz očiglednih razloga treba uspostaviti posebne aranžmane za prikupljanje dokaza, posebno od dece-žrtava, i to u najpovoljnijim okolnostima. Treba omogućiti svedočenje putem audio, video ili televizijskog linka i upravo su to primeri ovakve dobre prakse; isto važi za davanje iskaza pred stručnjacima pre suđenja, kao i izbegavanje vizuelnog ili svakog drugog kontakta između žrtve i navodnog počinioaca, ili davanje iskaza bez prisustva navodnog počinioaca. Međutim, u izvesnim slučajevima, kao što su oni koji se odnose na seksualnu eksploataciju, video-zapisi mogu delovati traumatično na žrtve. Zato valja ozbiljno uzeti u obzir moguću štetu i sekundarnu viktimizaciju koja bi mogla proistići iz takvog snimanja, pa se valja pozabaviti mogućom primenom drugih metoda, kao što je zvučni zapis, da bi se izbegla ponovna viktimizacija ili sekundarna trauma.

Procesni zakoni zemalja-članica u ovom domenu znatno se razlikuju od zemlje do zemlje, tako da u nekim zemljama mogu postojati i manje stroga pravila o svedočenju dece. U svakom slučaju, zemlje-članice bi trebalo da daju prednost najboljim interesima deteta u primeni zakona koji se odnose

⁶⁰ Smernice Ujedinjenih nacija o pravosuđu u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela (ECOSOC Res 2005/20, 22. jul 2005), stav XI, 30, d.: "Treba koristiti postupke koji vode računa o potrebama deteta, uključujući tu prostorije za vođenje razgovora koje su projektovane za decu, interdisciplinarne službe namenjene deci-žrtvama treba da budu integrisane na jednom istom mestu, treba modifikovati okruženje u sudovima na način koji uzima u obzir potrebe dece-svedoka, treba praviti pauze za vreme davanja iskaza deteta-svedoka, treba planirati ročišta tako da se odvijaju u doba dana koje je primereno uzrastu i nivou zrelosti deteta, treba napraviti odgovarajući sistem obaveštavanja kako bi se obezbedilo da dete odlazi u sud isključivo onda kada je to neophodno i treba preduzimati sve ostale mere koje su potrebne da bi se detetu olakšalo davanje iskaza." Takođe treba imati na umu da se sve ove smernice odnose na svedočenje u celini, u bilo kom predmetu, a ne samo u krivičnom postupku.

na svedočenje. Primeri u vezi sa Smernicom br. 70. obuhvataju odsustvo zahteva da dete polaže zakletvu ili daje neku drugu sličnu svečanu izjavu. Te smernice nemaju za cilj da utiču na jemstva prava na odbranu u različitim pravnim sistemima; međutim, smernice pozivaju zemlje-članice da, tamo gde je potrebno, prihvate neke zajedničke elemente pravila o dokazima kako bi se izbegle dodatne traume za decu. Na kraju-krajeva uvek je sudija taj koji će razmotriti ozbiljnost i valjanost svakog svedočenja ili iskaza.

Smernice takođe ukazuje na to da sva ta prilagođavanja potrebama dece ne treba, sama po sebi, da umanje vrednost datog iskaza svedoka. Međutim, treba izbeći pripremanje deteta da svedoči zbog prevelikog rizika od uticaja na dete. Utvrđivanje protokola razgovora ne mora nužno biti zadatak sudija, već pre nacionalnih pravosudnih vlasti.

Iako korišćenje audio ili video zapisa dečijih iskaza ima izvesne prednosti, budući da se na taj način izbegava ponavljanje iskustava koja su često traumatična, neposredno svedočenje pred sudijom može biti primerenije za decu koja nisu žrtve, već navodni počinioči krivičnih dela.

Kao što je već ukazano, uzrast ne bi trebalo da predstavlja prepreku za pravo deteta na celovito učešće u procesu.⁶¹ Kako se navodi u Smernicama, ne može se pretpostaviti da dečji iskazi nisu valjani ili pouzdani samo zbog dečijeg uzrasta.

Kada deci treba uzimati iskaz ili pak ona sama izraze želju da svedoče u porodičnopravnim postupcima, treba posvetiti dužnu pažnju njihovom ranjivom položaju u porodici i posledicama koje takvo svedočenje može imati po sadašnje ili buduće porodične odnose. Treba uložiti sve moguće napore da bi se obezbedilo da dete bude svesno posledica svog svedočenja i pružiti mu podršku u davanju iskaza na neki od već pomenutih načina.

Sud u Strazburu je priznao specifične odlike postupaka koji se vode u seksualnim deliktima. U predmetu *S. N. protiv Švedske*, Sud je utvrdio sledeće: "Žrtva često ovakve postupke doživljava kao pravo mučenje, posebno onda kada se nevoljno suoči sa optuženim. Takve odlike postupke još su izraženije kada je reč o predmetu u kome se radi o maloletniku. Prilikom razmatranja pitanja o tome da li je u takvom postupku optuženi imao pravično suđenje, mora se uzeti u obzir i pravo na poštovanje privatnog života pretpostavljene žrtve. S tih razloga Sud

⁶¹ *Ibid*, stav VI, 18.

prihvata da postoje izvesne mere koje u krivičnim postupcima koji se vode zbog seksualnog zlostavljanja mogu biti preduzete radi zaštite žrtve, pod uslovom da te mere mogu da se pomire sa odgovarajućim i delotvornim ostvarivanjem prava na odbranu”.⁶²

U istom predmetu pažnja je bila posvećena i mogućno sugestivnoj prirodi nekih pitanja koja su postavljena. Da bi se izbegle negativne posledice takvih pitanja, mogu se angažovati nekoliko sofisticiranih forenzičke psihologije koji su pohađali posebnu obuku i imaju odgovarajuće znanje.⁶³

U predmetu *W. S. protiv Poljske*, Sud je sugerisao koji su to mogući načini za testiranje pouzdanosti malog deteta koje je žrtva i ukazao je na to da se sve to može postići na način koji je u manjoj meri invazivan od neposrednog ispitivanja. Mogućno je primeniti nekoliko sofisticiranih metoda, kao što je saslušanje deteta u prisustvu psihologa i to tako da se pitanja istovremeno u pismenoj formi daju odbrani, ili tako što će se razgovor voditi u studiju koji bi podnosiocu predstavke ili njegovom advokatu omogućio da budu prisutni preko video linka ili posebno instaliranih jednostranih ogledala.⁶⁴

PRAVOSUĐE PO MERI DETETA POSLE SUDSKIH POSTUPAKA

Postoje mnoge mere koje se mogu preduzeti da bi pravosuđe bilo po meri deteta i posle sudskih postupaka. To počinje od komunikacije s detetom i objašnjenja koja mu se tom prilikom daje u vezi s donetom odlukom ili presudom. Ta informacija treba da bude dopunjena objašnjenjem mogućih mera koje se mogu preduzeti, uključujući tu žalbu ili posezanje za nezavisnim apelacionim mehanizmom. Sve to treba da učini zastupnik deteta, odnosno njegov advokat, staratelj *ad litem*, ili pravni zastupnik, već u zavisnosti od pravnog sistema. Smernice preporučuju da se bez odlaganja preduzmu koraci kojima će se olakšati izvršenje odluka/presuda koje se odnose na decu ili neposredno utiču na njih.

U mnogim slučajevima, a posebno u parničnim predmetima, presuda ne mora nužno značiti da je postojeći konflikt ili problem rešen jednom za

⁶² Evropski sud za ljudska prava (Prvo odeljenje), presuda od 2. jula 2002, *S. N. protiv Švedske*, br. 34209/96, stav 47.

⁶³ *Ibid*, stav. 53.

⁶⁴ Evropski sud za ljudska prava (Četvrto odeljenje), presuda od 19. juna 2007, *W. S. protiv Poljske*, br. 21508/02, stav 61.

svagda: dobar primer u tom smislu predstavljaju porodična pitanja. U toj osetljivoj oblasti treba da postoje jasna pravila o izbegavanju upotrebe sile, prinude ili nasilja kod sprovođenja odluka, posebno ukoliko se tu, na primer, radi o planovima i programima poseta (roditelja detetu), kako bi se izbegla dalja traumatizacija. Zbog toga roditelje treba uputiti na službe za posredovanje ili na neutralne centre za organizovanje roditeljskih poseta kako bi tamo rešili svoje sporove, umesto da policija bude ta koja će izvršavati sudske odluke. Jedini izuzetak javlja se onda kada postoji opasnost za detinje blagostanje. I druge službe, kao što su službe za podršku porodici, takođe imaju svoje mesto i ulogu u nadzoru nad daljim razvojem situacije u pogledu porodičnog sukoba (po završetku postupka) kako bi se osigurali najbolji interesi deteta.

U slučajevima izvršenja odluka doneti u porodičnopravnim pitanjima, kao što su mogućnost pristupa detetu i pravo starateljstva, Sud je u nekoliko navrata zaključio da je od odlučujućeg značaja pitanje da li su nacionalne vlasti preduzele, radi olakšavanja izvršenja, sve one neophodne korake koji se razumno mogu tražiti od njih u posebnim okolnostima svakog takvog predmeta.

U Austriji *Besuchsaufe* nudi deci mogućnost da ostanu u kontaktu sa oba roditelja posle njihovog razvoda ili odluke o odvojenom životu u bezbednom okruženju koje deci pruža podršku. Pravo pristupa može se obezbediti u posebnim prostorijama pod nadzorom stručnog osoblja, kako bi se izbegli konflikti među roditeljima, kad god se ostvaruje roditeljsko pravo na posetu. Takva vrsta posete (roditelja detetu) uz pratnju može biti naložena odlukom suda ili je pak mogu tražiti jedan ili oba roditelja. Ovde je centralno pitanje upravo pitanje blagostanja deteta i izbegavanja situacije u kojoj bi se dete našlo između čekića i nakovnja, u roditeljskom sukobu.

Smernice se bave decom koja su došla u sukob sa zakonom. Posebna pažnja obraća se na uspešnu reintegraciju u društvo, važnost tajnosti krivične evidencije, odnosno njeno nedavanje na uvid nikome van pravosudnog sistema, kao i na legitimne izuzetke od ovog važnog načela. Takođe treba napraviti izuzetke kada je reč o posebno teškim krivičnim delima, između ostalog i iz razloga javne bezbednosti, kao i prilikom zapošljavanja na radnim mestima koja podrazumevaju kontakt sa decom, ukoliko je, na primer, reč o kandidatu koji je u prošlosti zlostavljao decu, o čemu postoji evidencija. *Smernice* imaju za cilj zaštitu svih kategorija dece, a ne samo onih koje su posebno ranjive.

U predmetu *Boamar protiv Belgije*, Sud je razmatrao pitanje maloletnog počinioca koji je devet puta odvođen u zatvor za odrasle i puštan iz njega.

Iako je pritvaranje maloletnika u zatvorima za odrasle u to vreme bilo dozvoljeno prema Zakonu o zaštiti maloletnika, Evropski sud za ljudska prava je zaključio da "devet rešenja o pritvoru (u zatvoru za odrasle), zajedno uzev, nije kompatibilno sa podstavom d, člana 5. stav 1... ovo višekratno lišenje slobode imalo je za posledicu da svako novo pritvaranje bude u sve manjoj meri 'zakonito' prema podstavu d, član 5. stav 1, posebno ako se ima na umu da Krunski savet nikada nije stvarno pokrenuo krivični postupak protiv podnosioca predstavke u odnosu na dela koja su mu navodno stavljana na teret kao osumnjičenome."⁶⁵

ZAKLJUČAK

Maja 2014. godine Evropska komisija objavila je: Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 – Pravosuđe i osnovna prava⁶⁶ i Izveštaj o skriningu za Poglavlje 24 – Pravda, sloboda i bezbednost,⁶⁷ a nakon održanih eksplanatornih i bilateralnih sastanaka tokom 2013. godine sa predstavnicima ovlašćenih organa Republike Srbije. Ova dva poglavlja razmatrana su u ranoj fazi pregovora kako bi se omogućio maksimalni period koji je potreban za izmenu postojećeg zakonodavnog okvira i usvajanje novih zakonskih rešenja, uspostavljanje institucija i praćenje implementacije. Navedeni izveštaji sadrže značajne preporuke koje se odnose i na oblast unapređivanja primene prava deteta u sistemu pravosuđa.

Tako se u Izveštaju o skriningu za Poglavlje 23, pored ostalog, konstatuje da je u oblasti prava deteta uspostavljen u velikoj meri dobar zakonodavni okvir, ali se ističe problem implementacije postojećih zakona. U oblasti maloletničkog pravosuđa istaknuta je važnost unapređenja pritvorskih jedinica u skladu sa međunarodnim standardima, kao i važnost unapređenja i uspostavljanja posebnih programa koji su prilagođeni deci i mladima. Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 ističe i neophodnost

⁶⁵ Evropski sud za ljudska prava (veće), presuda od 29. februara 1988, *Boamar protiv Belgije*, br. 9106/80, stavovi 51-53.

⁶⁶ Evropska komisija: Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 - Pravosuđe i osnovna prava, EUMD45/14, u http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%2023_SR.pdf

⁶⁷ Evropska komisija: Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 - Pravosuđe i osnovna prava, EU MD 46/14, u http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening-report-chapter-24-serbia.pdf

unapređenja koordinacije i nadzora u oblasti ostvarivanja prava deteta i posebno ističe značaj unapređenja rada Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije i obezbeđenja odgovarajućih resursa kako bi Savet za prava deteta efikasno obavljao svoje nadležnosti i pratio sprovođenje akcionih planova i strategija koji su usvojeni u oblasti prava deteta. Kao jedan od prepoznatih problema u ostvarivanju prava deteta ističe se i veoma nizak nivo svesti dece i mladih o njihovim pravima kao i o donetim zakonima koji su relevantni u oblasti prava deteta.

Nakon objavljivanja Izveštaja o skriningu Evropske komisije, Pregovaračka grupa Republike Srbije za Poglavlje 23 pripremila je Nacrt Akcionog plana⁶⁸ koji u tački 3.6 sadrži poseban deo koji se odnosi na unapređenje prava deteta i u sistemu maloletničkog pravosuđa. Nacrtom Akcionog plana se definiše niz aktivnosti sa ciljem unapređenja zaštite i ostvarivanja prava dece kroz jačanje relevantnih institucija, unapređenje saradnje između pravosuđa i socijalnog sektora kao i obezbeđenje pune primene legislative relevantne za sistem maloletničkog pravosuđu u skladu sa standardima Evropske unije. Bazu za definisane aktivnosti predstavljaju i rezultati istraživanja koje je realizovao Centar za prava deteta u saradnji sa Pravosudnom akademijom i Republičkim zavodom za socijalnu zaštitu u periodu od jula 2013. godine do oktobra 2014. godine pod nazivom: "Kako do pravosuđa po meri deteta: zaštita dece žrtava i stanje u praksi".⁶⁹

LITERATURA

- (1) Agenda Evropske unije o pravima deteta usvojena od strane Evropske Komisije Evropske unije 52011DC0060 od 15. februara 2011. godine 52011DC0060, (52011DC0060, 15. februar 2011. godine).
- (2) Banić, M. Stevanović, I. (2015) *Kako do pravosuđa po meri deteta: zaštita dece žrtava i stanje u praksi*, Beograd: Centar za prava deteta.
- (3) *Evropske konvencije o ostvarivanju prava deteta* (ETS br. 160).
- (4) *EU Charter of Fundamental Rights* (2000/C 364/01)
- (5) Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 - Pravosuđe i osnovna prava, EUMD45/14,u

⁶⁸ Ministarstvo pravde RS, Treći nacrt Akcionog plana za Poglavlje 23 u: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/7715/treći-nacrt-akcionog-plana-za-poglavlje-23.php>

⁶⁹ Banić, M. Stevanović, I. (2015) *Kako do pravosuđa po meri deteta: zaštita dece žrtava i stanje u praksi*, Beograd: Centar za prava deteta, str. 9-44.

Zbornik IKSI, 1/2015 – N. Vujić, I. Stevanović
„Pravosuđe po meri deteta pre, za vreme i po okončanju sudskih postupaka u
Smernicama Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta”,
(str. 43-76)

http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%2023_SR.pdf

- (6) Konvencija o pravima deteta , "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90.
- (7) Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, ratifikovana od strane Republike Srbije - Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, "Službeni glasnik Republike Srbije - Međunarodni ugovori", br. 1/2010.
- (8) Lisabonski ugovor (2007/C 306/01).
- (9) Opšti komentar br. 5. o Opštim merama za sprovođenje u delo Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta (CRC/GC/2003/5).
- (10) Opšti komentar br. 12. Komiteta za praava deteta o Pravu deteta da se njegov glas čuje (CRC/C/GC/12, 1. jul 2009).
- (11) Preporuka CM/Rec (2008)11 Komiteta ministara zemljama-članicama o Evropskim pravilima za maloletne učinioce dela koja podležu sankcijama ili merama.
- (12) Smernice Ujedinjenih nacija o pravosuđu u stvarima u kojima su deca žrtve i svedoci krivičnih dela (ECOSOC Res 2005/20, 22. jul 2005.
- (13) Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1.098. zasedanju zamenika ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011.
- (14) Stevanović, I. (2014). *Moje pravo da budem zaštićen*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (15) Stevanović, I. (20014). *Deca koja čekaju*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

CHILD-FRIENDLY JUSTICE BEFORE, DURING AND AFTER COMPLETION OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN THE GUIDELINES OF THE COMMITTEE OF MINISTERS OF THE COUNCIL OF EUROPE ON CHILD-FRIENDLY JUSTICE

In the paper the authors analyse the concept of "child-friendly justice": before, during and after the completion of judicial proceedings in a way defined by the Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Child-friendly Justice. Considered and analysed are issues of paramount importance for the part of the Serbian negotiation process regarding the opening of certain negotiating chapters, while keeping in mind issues for the

*Zbornik IKSI, 1/2015 – N. Vujić, I. Stevanović
„Pravosuđe po meri deteta pre, za vreme i po okončanju sudskih postupaka u
Smernicama Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta”,
(str. 43-76)*

promotion and protection of child rights defined by the Draft Action Plan for Chapter 23 of the Republic of Serbia. The aforementioned is followed by the main aim of this work, a review and analysis of the newly established European standards for the promotion and protection of the rights of the child in the area of justice, observed also from the point of the practice of the European Court of Human Rights in Strasbourg.

KEY WORDS: child-friendly justice / improvement / the judicial system

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2015 / Vol. XXXIV / 1 / 77-91

Originalni naučni rad
UDK: 351.78
343.98
342.738

CONTROL OF THE PRIVATE LIFE AND CRIME PREVENTION IN SERBIA*

Ivana Stepanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Governmental Control of the private life is a controversial topics in the world today, and the key problem is the conflict between security and the right to privacy. The right to privacy is a basic human right and an important pillar of democracy, and the control of the private sphere is necessary for maintaining security. While creating balance between the two conflicted interests seems to be inevitable in order to resolve current problems in the sphere of law and policy making, we must also raise a question on what is the public opinion in Serbia regarding governmental control of the private life. The question of public opinion on mass surveillance was raised in America and Europe after Edward Snowden revelations in 2013, and it is necessary to raise it in Serbia too, especially considering the heritage of socialist Yugoslavia.

It is important to question the role of governmental control over private life of citizens in crime prevention, and investigate to what extent are the citizens themselves willing to sacrifice the right to privacy for more security. The aim of this paper is to analyse the phenomenon of controlling private life in the function of preventing crime and violence in Serbia.

KEYWORDS: *the right to privacy / violence / crime / security / democracy*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: ivana.stepanovic@gmail.com

INTRODUCTION

After Edward Snowden's revelations¹ the general public has become aware of the mass surveillance programs which led to raising new questions about privacy. As leaked NSA files show, surveillance is not limited to actual or potential terrorists and criminals, but extends to innocent people as well, and it is not just the US government that spies on its citizens.

Contemporary surveillance tends to be a total rather than targeted, and it leaves nothing and nobody unobserved. The key argument which justifies surveillance says that an innocent person has nothing to hide and that privacy should be traded for security in a world constantly threatened by terrorism and crime. The "tradeoff" paradigm has been disputed by many academics including Daniel Solove (Solove, 2011), but most importantly, it has been proven to be against the opinion of the majority of European citizens. The key findings of the 'Prisms' survey conducted in 27 European countries (with 1000 people interviewed in every country) clearly show that people are not ready to give away their privacy for the sake of security. It seems that it is not a "natural" tradeoff (Friedewald, 2014). Europe's responses to Snowden revelations could be described as efforts to dismiss the tradeoff discourse and offer solutions for protecting privacy while at the same time maintaining security by targeted surveillance.

Moreover, European Commission's IRIS project conducted after Snowden's files leaked has showed that the impact of surveillance on terrorism and crime prevention is questionable, and that there is a lack of impact assessment, costs and benefits calculation, as well as an independent oversight of these practices (Wright, 2012).

The right to privacy is an important pillar of every democratic state and a basic human right protected by both international and national legislation, but the increasing spread of governmental surveillance justified by security issues tends to eradicate it. Raising the question of legitimacy of surveillance is especially important in countries which were previously under a totalitarian regime such as Serbia.

¹In June 2013 former NSA employee Edward Snowden started revealing confidential files taken from NSA databases including the information on mass surveillance programs such as the PRISM which were previously not known to the general public and even the USA government and some of the NSA officials. The files were initially published in the British newspaper Guardian after Snowden handed them to the journalist Glen Greenwald: <http://www.theguardian.com/us-news/the-nsa-files>

The case of Serbia is in many ways unique. As a country which kept the heritage from socialist Yugoslavia and then Milošević's Serbia, never conducted lustration and never opened its secret files, its policing and surveillance practises are deeply rooted in the communist tradition. While it is essential that Serbia as a candidate for EU membership has legislation which is in line with recommendations provided by the European Commission, it is also important that it breaks away from its communist past which has major repercussions on surveillance and privacy protection. Some researches show that the general public in Serbia has the least trust in police than all other countries of the Western Balkans (Elek, Mihailović, 2015), and some studies show that the Ministry of Internal Affairs labels most of the records as 'classified' and they are not publically available which means that there is no transparency (Radovanović, 2015).

Considering that the government fails to provide adequate protection of personal data since the Personal Data Protection was adopted (Poverenik, 2015), despite recommendations provided by the European Commission, the legitimacy of governmental surveillance is questionable. The main purpose of surveillance is prevention of terrorism and crime, but while there is no proof of its efficiency it constantly increases the risks of abuse of personal data. The lack of government transparency and published crime statistics makes it impossible to make assessment of the impact of surveillance on crime prevention, and the government does not make an effort to find out what are the opinions of the general public on surveillance practises.

THE SURVEILLANCE SOCIETIES AND RESPECTING PRIVACY

Contemporary society is frequently being called the surveillance society, but as Dandeker concludes, modern surveillance is simply larger in capacity, while it has been present in all previous types of societies and naturally stems from previous historic periods (Dandeker, 1994). Foucault showed how surveillance as a manifestation of power expanded to different centres of power in modernity, displaying its ability to grow and spread (Foucault, 1995), and Lyon and Bauman described contemporary surveillance as "liquid", and pointed out that Bentham's panopticon design which Foucault used to describe surveillance in the age of modernity is still operational today, even though the prison itself is now grown on the body like a snail's shell (Bauman, Lyon, 2013). The snail house metaphor refers to contemporary surveillance technologies which are in-built inside mobile devices such as cell phones or tablet and laptop computers which are literally carried around like a little house with all personal things in it.

As Dandeker sums up, contemporary ubiquitous surveillance was enabled by technology, but its principles were established in modernity with "rational, bureaucratic organisations" which he describes as "extremely durable structures" (Dandeker, 1994). Furthermore, he claims that the difference between surveillance in socialist and free market, capitalist societies is only very small because they both rely on bureaucracy (Dandeker, 1994).

While it is commonly thought that the term 'surveillance society' is new and relates to the 21st century, Murakami Wood points out that it was first used in 1970's when it appeared in the title of an article published in the *Los Angeles Times*, and it was also mentioned in a press release from the Congressional Committee followed by the US Congress of Technological Assessment report on workplace surveillance in 1987. He also stresses out that the term 'surveillance state' was often used to describe countries of the Soviet Bloc in the 1980's (Murakami Wood, 2009). Kenyon and Richardson also noted that "modern obsessions with privacy are deeply rooted in the twentieth century" when protection of human rights became an imperative after the Second World War (Kenyon, Richardson, 2006).

Contemporary surveillance is therefore rooted in the modernity even though new technologies took it to another level by rapidly increasing its scope. One of the major innovations in governmental surveillance occurred in the 1990's with CCTV cameras. They first appeared in the UK which remains to be the most surveilled country in the world with the highest level of CCTV coverage and world's largest DNA database (Barnard-Wills, 2012).

CCTV brought Bentham's prison keeper out in the streets, transforming entire cities into giant panopticons. After the initial criticism, street cameras were normalised and many British criminologists claim that they can contribute to crime prevention. However, this spread of surveillance onto the streets raised questions about privacy in public spaces (Moreham, 2006), and some researches even show that street cameras cause anxiety rather than the sense of safety (Minton, 2012).

And if we accept Foucault's definition of surveillance as a disciplinary practise, then it can be argued that CCTV had some consequences on behaviour on citizens. Kevin Walby's ethnographic research which analyses the impact of camera surveillance in public spaces shows how CCTV which he describes as a "distanciated form of governance" in fact changes "the mode of interaction between authorities and citizens". His research conducted in a shopping mall in Victoria BC shows that a CCTV operated shopping mall is in fact a highly controlled environment in which anyone who doesn't fit into an image of a prospective shopper is being monitored and labelled as potentially dangerous. As he found out that the Aboriginal

customer is always targeted as a "shopper-as-risk", he draws conclusion that there is a prevalence of "exclusionary, rather than inclusionary, forms of social control" (Walby, 2005). This research illustrates power relations between the watchers and the watched and shows that the one who operates the camera in fact decides who belongs to a particular environment and who does not fit in which implies stigmatisation of certain social groups. But it is not just individuals who belong to marginalised groups such as Aborigines that can be stigmatised. A suspect can be anyone who stands out with a certain unconventional behaviour or looks which means that places like shopping malls prescribe a certain look and attitude and thereby mould individuals in a certain way.

While it is said that the UK is the most surveilled country in the world and has about 100,000 publicly operated cameras and about 6 million surveillance cameras nationwide (Weaver, 2015), Germany is one of the least surveilled countries with about 100 cameras in 15 cities, and Serbia does not have the data on either the number of cameras or how are the information being used, while some researchers suggest that there are about 200,000 cameras across the country, out of which only 60 of them are officially operated by the police as they are installed to monitor the traffic (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012a). However, apart from video surveillance, other key areas of surveillance include ID cards and biometrics, x-ray security screening and DNA databases, and all of them can be seen as threat to privacy which is why it is crucial to provide adequate legislation framework which would regulate these areas with respect to the right to privacy.

The main characteristics of the democratic policing as opposed to authoritarian policing is the principle of transparency and as many researches show it is not on a satisfactory level in Serbia (Radovanović, 2015). At the moment Serbia does not have any legislation which regulates video surveillance in public or private spaces such as buildings, however, the new Draft Law on Police includes an article that concerns filming in public places. It is stated that the police officer can use vehicles and other recording devices which do not have any visible signs that they belong to the police to secretly film citizens (Article 48). There is also a new Draft Law on Records and Personal Data which was publicly criticized by 20 non-governmental organisations in Serbia because in their opinion it breaches the right to privacy.

Moreover, as Commissioner for Information of Public Importance and Personal Data Protection Rodoljub Šabac stresses, Serbia fails to provide proper protection of personal data for five years since the Personal Data Protection Strategy was adopted. By adopting the strategy, the government

obligated itself to form a special working body and adopt an Action Plan within 90 days and yet this has not happened after five years, despite the recommendations from the European Commission stated in progress reports (Poverenik, 2015).

Modern states use surveillance as a preventive measure and it is assumed that every citizen is a potential law breaker. Controlling techniques are being used to predict future risks before they even connect them to particular individuals (Newman, 2009). Surveillance is therefore a preventive measure which should ensure peace and security and tends to benefit to the society as a whole while privacy as an individual value is being traded off.

However, since Greek Polis, democratic states consider privacy as an important value. In ancient Greece private life of citizens was not of interest to the state itself simply because public business was conducted in the public and was completely transparent (Goldschmidt, 1954). Government itself was consisted of ordinary people and community was considered as more important than the individuals. Since there was no control, privacy wasn't even an issue.

Totalitarian regimes on the other hand have a completely different strategy and the principle of transparency is replaced by the principle of secrecy. As a contrast to democratic Athens, Sparta had no written laws, the work of government was confidential and privacy almost didn't exist (Goldschmidt, 1954).

It can be said that privacy is always in danger when government's work lacks transparency since in order to keep its secrets, it needs to control its citizens and their private lives. This repressive control is characteristic for communist countries including Serbia which had secret service military and ordinary police working for the government and conducted surveillance to deter any kind of disobedience to the regime. This type of control is extremely intrusive and oppressive, causing people to distrust the police.

Authoritarian policing is direct and hierarchical and people are not served but ordered. Police is a force which services the political structures and promote their ideologies, which means that it is not independent or friendly towards ordinary citizens (Uldriks, Van Reenen, 2003). The difference between the military, police and secret services seem to be one of degree. Both private and public space is under the censorship and the police is oppressive. It uses various methods of surveillance, open threats, violence and executes severe punishments, and there is usually no respect for human rights.

Serbia under socialism and later under the rule of Slobodan Milošević had authoritarian policing and kept secret files which were not opened to public even after the democratic changes in 2000. There was no lustration and the same structures continued to function under the new government, including police and military.

However, in contrast to the authoritarian policing, democratic societies aspire towards a police system which has a legal rather than political function (Uldriks, Van Reenan, 2003). Police itself should be a subject to law and therefore must respect human rights, including the right to privacy. In a consolidated democracy every use of force must be legal, whereas it is not always the case with authoritarian police. Every authoritarian regime tends to violate privacy simply because it must control its citizens in order to survive, and democracy needs some kind of supervision over police to avoid giving it too much credibility.

But even the democratic methods of policing can eventually become authoritarian which is why the border between justified and unjustified intervention must be questioned constantly. The first and most important prerequisite of democratic policing is that the police must be independent or non-political, while the second one is that it functions under the principle of transparency which enables people to have trust in it. Democratic police should service the community and not political parties (Uldriks, Van Reenan, 2003).

In order to be independent and work transparently, police itself must be controlled or monitored. This ensures protection of privacy and prevents the state from sliding into autocracy. Edward Snowden's revelations have shown how the American National Security Agency managed to pass "secret laws in secret courts" (TED, 2013) and thereby legitimise mass surveillance in a typically authoritarian manner. This caused various institutions across the EU and USA to question the 'trade-off' paradigm and conduct surveys to find out whether the people themselves were ready to exchange their privacy for security. According to the Prisms survey, the majority of interviewed European citizens confessed that they are not willing to trade their privacy because they are concerned for both of these two values (Friedewald, 2014).

Worryingly, some research show that the citizens of Serbia have very little respect for their police, and picture a typical policeman as a rude and corrupted person who lacks the level of education needed for his job. More than two thirds of people in the whole region of the Western Balkans see the police as the alienated instrument controlled by the government which serves the interests of certain political parties and not the people (Radovanović, 2015).

Considering these public opinions on Serbian police in general, the lack of transparency of its work and a very low level of protection of personal data, there certainly are reasons to doubt legitimacy of government's surveillance practises and the voices of ordinary people should be heard.

SURVEILLANCE AND CRIME PREVENTION

Modern surveillance technologies are causing a shift from traditional policing to preventive policing, but the answer to a question whether these new methods are as efficient as they should be is not straight forward. The question is not simply whether surveillance contributes to preventing crimes in general, since not all surveillance technologies are used to prevent same crimes and they are not evenly applied in all cases, which means that it is very hard to get the bigger picture (Wright, 2012).

For example Welsh and Farrington's research analyses the impact on CCTV in the UK and the main conclusion is that it has a 'modest but significant desirable effect on crime', and that it is most effective in reducing vehicle crimes (Welsh, Farrington, 2009). However, independent researches analysing surveillance are rare and researchers face multiple problems which is why there simply isn't enough evidence of its effectiveness.

Surveillance methods are widespread and there is clearly a trend of their expansion, but it is however, very difficult to assess and justify them, and it almost seems that they are spinning out of control and progressing with the rapid development of technology, whereas analysing their impacts is in many ways problematic.

While some surveillance technologies are invented and used by police solely for the purpose of crime prevention (such as the biometrics), many other technologies stem from other branches and were developed for other purposes, but are used by both police and other institutions (this is the case with the mobile phones for example). And it is mostly the second type of technologies that leads to different abuses from illegitimate intrusion into private life to serious cyber-crime.

In this sense, surveillance technologies in general are not simply only used to prevent crime, but they are also used to perform various criminal activities. As Richard Hunter points out, surveillance technologies have in-built keys which can unlock valuable information instantaneously, and the majority of cyber-attacks are committed by companies' own employers (Hunter, 2002). From illegitimate spying on high school children in Philadelphia through the laptops provided by the school (Payton, Caypoole, 2014) to publishing a

pornographic video online which was made by one of the police cameras in Belgrade (B92, 2011), there are many famous cases of abusing surveillance systems in which the perpetrator was an insider who worked for the institutions that conducted surveillance.

Serbia's Commissioner for Information of Public Importance and Personal Data Protection regularly issues reports and press releases which clearly show that the surveillance practises are expanding, while very little has been done to protect privacy since the legal framework only formally regulates this area and there is no implementation (Poverenik, 2015).

In the Commissioner's annual report for 2014, it is estimated that there is over a million of databases containing personal data in Serbia and this includes various databases collected by both governmental institutions and companies, individuals and other stakeholders. It is stated in the report that there is a growing number of databases containing personal information which are not being reported to the Central Register despite the fact that every stakeholder who has such databases is bound by law to report them so that they can be included in this register. It is also stated in the report that the non-governmental institutions such as privately owned companies are more likely to report their databases than the governmental institutions which indicates the secrecy of the constant spread of governmental surveillance (Poverenik, 2015).

The increase of surveillance enhances the risks of illegal abuse of personal data such as selling the databases, identity theft and realisation of totalitarian concepts of control over citizens, and Commissioner's report stresses out that protection of personal data is still in its infancy and it does not comply with the EU standards. (Poverenik, 2015).

On the one hand, surveillance technologies are dangerous because they have backdoor entrances which can be used by third parties for criminal purposes, but they can also be abused by the authorities who own them. When Snowden files revealed shocking facts that the US government used surveillance technologies to spy on European politicians and oil companies (Wright, Kriessl, 2012) it was an alarm bell for the EU institutions to start questioning the legitimacy of mass surveillance, and one of the conclusions of the IRISS research was that surveillance practises generally lack oversight which is essential in every democratic society.

However, this is not the first time in history that secret services are abusing the surveillance systems and using security and crime prevention as a cover for action. In 1976 the Church Committee was established with the aim to investigate various abuses of surveillance by the American intelligence

services, and it was discovered that the NSA and the FBI targeted a large number of dissidents including celebrities like Jane Fonda and Dr Benjamin Spock (Murakami Wood, 2009). This type of abuse is typical for authoritarian governments rather than for consolidated democracies and it causes people to lose trust in governmental institutions and perceive the state as their enemy.

One of the problems with contemporary mass surveillance is that it actually is not targeting only criminals, terrorists or suspects, but also innocent people. Leaked NSA files provided by Edward Snowden clearly show that the so called 'bulk surveillance' targeted ordinary citizens for different reasons and solely for the purpose of preventing terrorism and crime (Wright, Kreissl, 2013). This type of surveillance ignores the presumption of innocence which should be acknowledged as an important legal safeguard in every democratic society.

Surveillance technologies are therefore a powerful method of control. If, as Foucault argues, surveillance is disciplinary in the sense that it controls people's behaviour, it is therefore by its definition oppressive as it is a demonstration of power. However, whether a certain technology will be used to control individuals in this way depends on the way it is being used (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012b). Many researches show that surveillance technologies can be more or less intrusive and can even be designed to protect privacy. For example video surveillance allows distinction between 'privacy intrusive' and 'privacy neutral' data (Senior, 2009). Surveillance technologies can therefore be developed to serve different interests and hence the key question is how to modify them in order to protect privacy.

In Serbia the main problem remains to be the lack of transparency in the work of governmental institutions. For example, the Ministry of Internal Affairs issues the annual report on the situation in public security in Serbia, but this document is not available to the general public and is only shared with the top leaders of the Ministry (Ljubičić, Stephenson, Murrill, Laličić, 2013). The fact such documents are not available to the general public makes it increasingly difficult if not impossible to make any assessments on the impact of surveillance on crime prevention. Other obstacles to assessing the effectiveness of surveillance systems include methodological problems such as the absence of control variables and combining different methods of crime prevention (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012b).

Researches on the impact of surveillance in other countries are rare and show mixed results (Wright, 2012), and Serbia currently does not even have the relevant institutions or regulations which would analyse the technological

development in the field of crime prevention, or the means to protect the citizens against abuse of surveillance mechanisms (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012b).

Moreover, citizens of Serbia are not involved in decision making regarding surveillance practises in any way. The introduction of electronic identity cards which include biometrics has not been publicly debated and technology was purchased before the general public was even notified on the new identification method (Poverenik, 2008). There was no debate on the DNA database in Serbia either despite the fact that this surveillance practice is extremely intrusive.

Not giving people the opportunity to express their opinions on surveillance shows the oppressive character of the Serbian government. It is interesting that there was no resistance among the citizens which maybe proving the continuity with the political past as people seem to be used to oppressive regimes. While the citizens of Serbia didn't protest against surveillance even in 2008 when the government imposed both passports and ID cards with biometric data, German citizens showed a massive rage against their government after it introduced biometric passportonly, while ID cardsstill do not contain biometric data, and they continue to express their dissatisfaction with surveillance practices (Senker, 2012).

When calculating costs and benefits of surveillance it is also important to keep in mind that some of the surveillance technologies are very costly and are unable to completely replace the traditional policing, and this problem is particularly relevant for less developed countries such as Serbia. When calculating costs and benefits of surveillance this is one of the important issues which should be considered because it is questionable whether the efficiency in crime prevention and maintaining the security are really worth it.

Another problem is that contemporary surveillance technologies are not flawless and can lead to mistakes in the process of identification which can have serious repercussions on fighting crime. Some researches show that biometrics are the least reliable in face and iris recognition as well as signature, voice and palm print recognition, whereas it is the most reliable with finger prints. Additionally, biometrics can reveal some private information such as pregnancy, age or emotional state visible from the eye scan, or various information contained in the DNA (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012b).

However, in order to assess the impact of surveillance on crime prevention, the work of the police needs to be transparent and monitored by

independent bodies. Since governmental surveillance is a complex administrative mechanism, this assessment is inevitably complex too, but in the case of Serbia, the main problems are the lack of transparency and oversight, but also the fact that people's opinions cannot be heard.

CONCLUSION

Fast development and spread of surveillance technologies are inevitable, but they have dangerous potentials and possibly devastating consequences for privacy. Countries which have inadequate mechanisms for privacy protection and totalitarian past are especially vulnerable, and risks of abuse of surveillance systems are higher. Remnants of previous regimes have strong influence on surveillance practises in Serbia today, and protection of privacy is still in its infancy, which is why the government is susceptible to crawling back to totalitarian surveillance practises. The Draft Law on Records and Personal Data is one of the signals that the governmental surveillance might be increasing and that the issue of privacy should be taken more seriously.

The main purpose of governmental surveillance should be fighting terrorism and crime, but abuse of the technology can result not only in violations of the right to privacy, but also in cyber-crime. In this way surveillance mechanisms have the potential to prevent crimes but also to generate crimes. The impact of governmental surveillance in Serbia on crime prevention is questionable because there are no sufficient analyses or published crime statistics and there is not enough transparency in the work of governmental institutions.

Moreover, Serbian government does not conduct opinion surveys in order to find out what the public thinks about the extent of surveillance, since hearing and respecting people's opinion is essential in a democratic society. Considering Serbia's strong connection to the past, it is even more important to raise the issue of governmental surveillance and allow citizens to express their opinions on this matter.

REFERENCES

- (1) Barnard-Wills, D. (2012) *Surveillance and Identity; Discourse, Subjectivity and the State*. Farnham: Ashgate
- (2) Bauman, Z., D. Lyon. (2013) *Liquid Surveillance*. Cambridge, Polity Press

- (3) B92 "Veliki brat te posmara: snima nas 150.000 kamera"
http://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?nav_id=497059
(Accessed 01/10/2015)
- (4) Dandeker, C. (1994) *Surveillance, Power & Modernity: Bureaucracy and Discipline from 1700 to the Present Day*. Cambridge: Polity Press
- (5) Elek, B., Mihailović, V. (2015) *Stavovi građana o odgovornosti policije: uporedna analiza rezultata istraživanja javnog mnjenja u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i na Kosovu*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- (6) Foucault, M. (1995) *Discipline and Punish; The Birth of Prison*. New York: Vintage Books
- (7) Friedewald, M. Key results from the PRISMS survey.
http://prismsproject.eu/wp-content/uploads/2014/11/Friedewald_PRISMS@FinalConference.pdf
(Accessed: 01/10/2015)
- (8) Goldschmidt, M. (1954) "Publicity, Privacy and Secrecy", *The Western Political Quarterly*, Vol. 7, No. 3, pp. 401-416
- (9) Hunter, R. (2002) *World without Secrets: Business, Crime and Privacy in the Age of Ubiquitous Computing*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- (10) Kenyon, A. T., Richardson, M. (2006) *New Dimensions in Privacy Law: International and Comparative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press
- (11) Kovačević-Lepojević, M., Žunić-Pavlović, V. (2012) "Primena video-nadzora u kontroli kriminala", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Vol. 11, No. 2, pp. 235-345
- (12) Kovačević-Lepojević, M., Žunić-Pavlović, V. (2012) "Primena savremenih tehnologija u kontroli kriminala", *Zbornik za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. xxxi, No. 2 85-101
- (13) Ljubicic, S. et al. (2013) Procena sadašnjeg stanja u pogledu statistike o korupciji i privrednom kriminalu i preporuke za poboljšanja u merenju napretka u upravljanju predmeta i njihovom praćenju, technical document ECCU-PACS SERBIA-TP 2-2013 http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/2930_1_tp2_2013_pacs_assessment_statistics_and_track_record_serb.pdf (Accessed: 01/10/2015)
- (14) Minton, A. (2012) "CCTV Increases People's Sense of Anxiety", *The Guardian* <http://www.theguardian.com/society/2012/oct/30/cctv-increases-peoples-sense-anxiety> (Accessed: 01/10/2015)
- (15) Monahan, T. (2010) *Surveillance in the Time of Insecurity*. New Brunswick: Rutgers University Press

- (16) MUP Srbije Nacrt zakona o evidencijama i obradi podataka u oblasti unutrašnjih poslova <http://www.mup.gov.rs/cms/resursi.nsf/nacrt-ZOE-lat.pdf> (Accessed 01/10/2015)
- (17) MUP Srbije Nacrt zakona o policiji http://www.mup.gov.rs/cms-lat/sadrzaj.nsf/Prednacrt_ZOP.h (Accessed 01/10/2015)
- (18) Murakami Wood, D. (2009) "The 'Surveillance Society': Questions of History, Place and Culture", *The European Journal of Criminology*. Vol. 5 (2), pp. 179-194
- (19) Newman, A. L. (2009) *Protectors of Privacy: Regulating Personal Data in the Global Economy*. Ithaca: Cornell University Press
- (20) Paython, T. M., Claypoole, T. (2014) *Privacy in the Age of the Big Data*. London, Rowman & Littlefield
- (21) Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2015) *Izveštaj o sprovođenju zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i zakona o zaštiti podataka o ličnosti*.
- (22) Radovanović, G. (2015) *Serbian Crime Statistics (Un)available*. Belgrade: Belgrade Centre for Security Policy.
- (23) Senior, A. ed. (2009) *Protecting Privacy in Video Surveillance*. Dordrecht: Springer
- (24) Senker, C (2012) *Privacy and Surveillance*. New York: The Rosen Publishing Group, Inc.
- (25) Solove, D. (2011) *Nothing to Hide: The False Tradeoff between Privacy and Security*. New Haven and London: Yale University Press
- (26) TED Talks, Edward Snowden: Here is How We Take Back the Internet, http://www.ted.com/talks/edward_snowden_here_s_how_we_take_back_the_internet (Accessed: 01/10/2015)
- (27) Uldriks, N. Van Reenen, P. (2003) *Policing Post-Communist Societies; Police-Public Violence, Democratic Policing and Human Rights*. Antwerp: Open Society Institute
- (28) Wright, D. R. Kreissl. (2013) *European Responses to the Snowden Revelations: A Discussion Paper*. IRISS, European Commission
- (29) Wright, D. ed. (2013) *Surveillance, Fighting Crime and Violence* IRISS, European Commission
- (30) Walby, K. (2005) "How Closed-Circuit Television Surveillance Organises the Social: An Institutional Ethnography" *The Canadian Journal of Sociology*, Vol. 30, No.2 pp. 189-214
- (31) Weaver, M. "UK Public Must Wake up to Risks of CCTV", *The Guardian* <http://www.theguardian.com/world/2015/jan/06/tony-porter-surveillance-commissioner-risk-cctv-public-transparent> (Accessed: 01/10/2015)

KONTROLISANJE PRIVATNOG ŽIVOTA I PREVENCIJA KRIMINALA U SRBIJI

Državna kontrola privatnog života jedna je od najkontroverznijih tema u svetu danas, a kao ključni problem javlja se sukob između dva interesa - bezbednost i pravo na privatnost. Pravo na privatnost je osnovno ljudsko pravo i temelj demokratije, a kontrola privatne sfere se pokazuje kao neophodna za očuvanje bezbednosti. Dok je uspostavljanje neke vrste balansa između ova dva sukobljena interesa neophodno kako bi se rešili aktuelni problemi na nivou javnih politika i prava u Srbiji, postavlja se pitanje kakav stav državljani Srbije imaju prema kontroli privatnog života u cilju očuvanja bezbednosti. Pitanje izjašnjavanja građana u vezi sa masovnim nadzorom pokrenuto je u Americi i Evropi nakon otkrića Edvarda Snoudena 2013 godine, a ono je u Srbiji posebno značajno s obzirom na nasleđe iz perioda socijalističke Jugoslavije.

Sa jedne strane, potrebno je preispitati ulogu državne kontrole privatnog života u prevenciji kriminala, a sa druge strane značajno bi bilo postaviti pitanje u kojoj meri su sami građani voljni da žrtvuju privatnost zarad bezbednosti društva. Ovaj rad ima za cilj da doprinese rasvetljavanju fenomena kontrole privatnog života u funkciji prevencije nasilja i kriminala u Srbiji.

KLJUČNE REČI: pravo na privatnost / nasilje / kriminal / bezbednost / demokratija

POVEZANOST NARCIZMA SA SAMOPOŠTOVANJEM I SOCIJALNO POŽELJNIM ODGOVARANJEM*

Nemanja Vogronić*

Vesna Gojković*

Univerzitet UNION Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Cilj istraživanja bio je utvrđivanje povezanosti narcizma sa samopoštovanjem i sklonošću ka socijalno poželjnom odgovaranju. Testirano je 218 ispitanika iz Apatina i Novog Sada, prosečno starih 20 godina, primenom upitnika NPI-40 (narcizam), RSES (samopoštovanje) i MC-SDS (sklonost ka socijalno poželjnom odgovaranju). Utvrđena je trofaktorska struktura narcizma, kao i četvorofaktorska struktura sklonosti ka socijalno poželjnom odgovaranju.

Suprotno očekivanom, narcizam pozitivno korelira sa samopoštovanjem i negativno sa faktorima socijalno poželjnog odgovaranja. Samopoštovanje i socijalno poželjno odgovaranje su značajno, pozitivno povezani. Narcistički strukturirane osobe ne nastoje da se prikažu kao konformisti, jer ih odlikuju antagonističke, dominantne, a ne prosocijalne strategije.

KLJUČNE REČI: *narcizam / samopoštovanje / socijalno poželjno odgovaranje / NPI-40 / MC-SDS*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vogronic.nemanja@gmail.com

* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net

UVOD

Konstrukt **narcizma** prisutan je u psihologiji dugi niz godina, i danas se uglavnom razlikuju dva istraživačka pristupa – kategorijalni, koji definiše narcizam kao poremećaj ličnosti, patološko stanje, i dimenzionalni, koji narcizam određuje kao interpersonalnu crtu ličnosti. U DSM V (APA, 2013), narcistički poremećaj ličnosti (NPD) čine simptomi kao što su dominacija osećanja grandioznosti, posebnosti, onipotencije, kao i nesposobnost emocionalnog ulaganja u druge ljude. Bihevioralni korelati NPD, kao i komorbiditet, se proučavaju na kliničkim uzorcima. U psihologiji ličnosti, međutim, visok stepen posedovanja ovih osobina ne podrazumeva nužno prisustvo patologije, ali podrazumeva svakako narcističku strukturu ličnosti. Neka istraživanja koja su upoređivala ova dva pristupa (Miller & Campbell, 2008) su pokazala da NPD primarno čine osobine aberantnog afekta (negativan afekat i zaravnjen afekat), dok narcizam čine ekstravertne osobine i emocionalna rezilijentnost. Zajednička komponenta je antagonistički interpersonalni stil.

Marić (2005) daje kratak opis narcističke ličnosti: "Narcistična ličnost stalno traži pažnju, pohvalu i divljenje... Osoba je zaokupljena naročito utiskom koji je ostavila na okolinu. Veruje da je specijalna i jedinstvena... Na kritiku često reaguje hladnoćom, indiferentnošću, osećanjem srdžbe, inferiornosti, stida ili poniznosti. Takođe, očekuju određene privilegije bez recipročnih ustupaka; arogantni su i spremni na iskorištavanje drugih osoba radi zadovoljenja sopstvenih potreba. Međutim, iza grandioznog nastupa kojim žele ostaviti pozitivan utisak na ljude oko sebe, često se krije nizak stepen samopoštovanja". (Marić, 2005). U interpersonalnim odnosima mogu biti šarmantni, ali i ovde se ubrzo primećuje njihova isključiva usmerenost na sebe, tako da je emotivni odnos sa njima gotovo nemoguć. U izvesnim istraživanjima, kod narcisa je zabeleženo preterano naglašavanje sopstvenog doprinosa u grupnim zadacima (ali ne i doprinosa drugih članova grupe) (John & Robins, 1994), i dijadnim zadacima (Campbell et al., 2000; Farwell & Wohlwend-Lloyd, 1998). Narcisi takođe vole da se "pokazuju" i hvale, ili na drugi način impresioniraju druge. (Buss & Chiodo, 1991). Savremena istraživanja su pokazala da subklinički narcizam ima visok stepen komorbiditeta sa subkliničkom psihopatijom i makijavelizmom, što je dovelo do uvođenja posebnog konstrukta (Pauhlus & Williams, 2002) koji meri averzivni karakter i ljudsko zlo, pod nazivom "crni trijas".

Ekscesivno samoljublje koje se manifestuje kroz interpersonalne tehnike umanjivanja vrednosti drugim ljudima, uz postojanje istovremene potrebe za neprekidnim divljenjem od strane tih ljudi, je jedan od osnovnih

antagonističkih mehanizama funkcionisanja narcistične ličnosti. Smatra se da je to, najverovatnije, ključna razlika u prepoznavanju poželjnog, zdravog samoljublja od patološkog. U tom smislu, pokušali smo da utvrdimo da li narcističko samoljublje, podrazumeva i visoko samopoštovanje, kao i da li je ambivalentan odnos narcisa prema drugim ljudima vezan za konformizam i strategiju socijalnog kameleona (prikazati se u socijalno poželjnom svetlu, kako bi privukli ljude i dobili aplauze, ali i lakše manipulisali njima).

Pojam **samopoštovanja** određuje se kao dispozicija koju osoba poseduje, i koja predstavlja njen sud o sopstvenoj vrednosti. (Rosenberg, 1965). Istražujući prirodu povezanosti samopoštovanja i narcizma, Kembel i saradnici (Campbell et al., 2002) navode, da iako na prvi pogled ove dve osobine idu jedna sa drugom, ipak postoje bitne razlike. Naime, oni naglašavaju da osobe sa visoko izraženim stepenom narcizma ujedno imaju i tendenciju da postižu visoke skorove na varijablama egocentričnog karaktera (ekstraverzija, otvorenost, inteligencija, samopouzdanje), ali niske skorove na varijablama moralističkog karaktera (savesnost, prijatnost, moralnost). S druge strane, osobe koje imaju visoko izraženo samopoštovanje, beleže visoke skorove na varijablama egocentričnog, ali i na varijablama moralističkog karaktera. Dakle, osobe koje imaju visoko samopoštovanje, ne samo da su otvorene, komunikativne i sigurne u sebe, već su ujedno i prijatne, savesne i moralne, za razliku od narcisoidnih osoba.

To bi dalje značilo da narcisi u želji da privuku pažnju, ne prezaju od toga da lažu i prikazuju sebe upravo onakvim kakvim bi njihovo okruženje to želelo. Odnosno, pretpostavka je da oni postižu značajno veće skorove na dimenzijama koje mere socijalno poželjne odgovore.

Sklonost ka socijalno poželjnom odgovaranju, ili sklonost ljudi da lažu i prikazuju se u lepšem svetlu, nije ništa novo i deo je ljudske evolucije. Ekstremna izraženost ove osobine, međutim, ukazuje na poseban karakter, strukturu ličnosti, i ometa funkcionisanje ne samo osobe koja je poseduje, nego i okoline. Ova osobina privlači stručnu pažnju psihologa sredinom prošlog veka, jer se pokazalo da može bitno da utiče na rezultate različitih istraživanja, zbog svoje specifične prirode. Iz tog razloga, psiholozi pokušavaju da kontrolišu uticaj laganja (svesnog i nesvesnog) na ukupnu procenu ličnosti, uvođenjem "kontrolnih" skala u različite inventare za procenu ličnosti – najpoznatije su L i K skala u okviru MMPI, i L skala u okviru EPQ (Eysenck & Eysenck, 1975). Konstruišu se i upitnici koji mere ovu varijablu kao crtu ličnosti, nezavisno od patologije, a jedna od poznatijih je skala Socijalno poželjnog odgovaranja, Marlova i Krouna (Marlowe & Crowne, 1960). Kasnije, istina retko, psiholozi su pokušali da utvrde relacije ove skale sa

narcizmom. Votson i Moris (Watson & Morris, 1991) pominju određene nalaze nekih ranijih istraživanja koja su privukla pažnju autora. Rezultati su pokazali da dok između faktora narcizma Liderstvo/Autoritet i laganja, zaista postoji pozitivna koreliranost, faktor narcizma Koristoljublje/Privilegovano pravo korelira negativno sa laganjem. Isti rezultati dobijeni su u više navrata, koristeći i Edvardsovu (Edwards, 1957) i Marlov-Krounovu skalu (Marlowe & Crown, 1964). Votson, Hud, Moris i Hol (Watson, Hood, Morris & Hall, 1984) takođe su dobili identične nalaze. Ujedno, Hol i Raskin su pominjali i negativnu korelaciju NPI instrumenta sa Ajzenkovom L skalom u EPQ testu (Eysenck & Eysenck, 1975); budući da se L skala pomenutog instrumenta tumačila kao "skala socijalne naivnosti", Raskin i Hol su tvrdili da narcisoidne osobe zbog svoje izražene manipulativnosti i spretnosti u socijalnim odnosima, mogu veoma lako da manipulišu skalom laganja.

U literaturi postoji veliki broj sprovedenih istraživanja o narcizmu, i njegovoj povezanosti sa drugim psihološkim konstruktima. Nalazi su uglavnom podudarni kada je reč o vezi sa samopoštovanjem, i pokazuju da narcisi imaju nisko samopoštovanje (Morf, Horvath & Torchetti, 2011; Campbell & Foster, 2007). Međutim, kada se radi o socijalno poželjnom odgovaranju, nema puno istraživanja i rezultati su kontradiktorni. Raskin, Novasek i Hogan (Raskin, Novacek & Hogan, 1991), u svom istraživanju dobili su rezultate koji ukazuju na to da narcizam i tendencija ka davanju socijalno poželjnih odgovora individualno, to jest kvalitativno različito, koreliraju sa stepenom samopoštovanja. Blikl, Šlegel, Fassbender i Klajn (Blickle, Schlegel, Fassbender & Klein, 2006), zaključili su na osnovu rezultata dobijenih u svom istraživanju, da narcizam pozitivno korelira sa sklonošću ka davanju socijalno poželjnih odgovora. Pregled literature ukazuje na to da je odnos narcizma i socijalno poželjnog odgovaranja vrlo složen i da je potrebno dalje ga istraživati, posebno imajući u vidu da kod nas nisu rađena istraživanja ovog tipa.

Dakle, osnovno istraživačko pitanje jeste da li je, i na koji način, narcizam povezan sa samopoštovanjem i tendencijom ka davanju socijalno poželjnih odgovora.

METOD

Uzorak je činilo 218 ispitanika, srednjoškolaca i studenata, iz Apatina i Novog Sada, prosečno starih 20,12 godina.

Za merenje narcizma korišćen je instrument *NPI-40 (Narcissistic Personality Inventory, Raskin & Terry, 1988)*. U originalnoj formi upitnik je dihotomna skala, i sadrži 40 ajtema raspoređenih u sedam subskala: autoritet, samodovoljnost,

superiornost, egzibicionizam, koristoljublje, sujeta i privilegovano pravo. Procena samopoštovanja vršena je primenom RSES (Rosenberg Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965), četvorostepene skale Likertovog tipa. Za ispitivanje sklonosti ka davanju socijalno poželjnih odgovora primenjena je skala MC-SDS (Marlowe-Crowne Social Desirability Scale, Marlowe & Crowne, 1960), koja je u originalnoj formi dihotomna, i sadrži 33 ajtema raspoređena u dva faktora: atribucija i poricanje.

Sva tri instrumenta su primenjena u Likert formi izbora stavki, proveravana je njihova pouzdanost, a postupkom faktorske analize, utvrđena je faktorska struktura narcizma i socijalno poželjnih odgovora, nakon čega su apstrahovani faktori korišćeni kao varijable u istraživanju.

REZULTATI:

Psihometrijske odlike korišćenih skala

Utvrđene su sledeće vrednosti Kronbahove Alfe: NPI-40 $\alpha=0.91$; RSES $\alpha=0.83$; MC-SDS $\alpha=0.76$. Dakle, svi primenjeni instrumenti imaju prihvatljivu i visoku pouzdanost.

Rezultati faktorske analize

NPI-40 (Narcizam)

Primenjena je Varimax rotacija na upitniku NPI-40, i prema vrednosti karakterističnog korena koji je veći od 2, izdvojilo se 3 faktora. Katelov dijagram potvrđuje jasnu tačku preloma kod trećeg faktora, i odlučeno je da se usvoji trofaktorsko rešenje koje objašnjava 36,47% varijanse. U sledećim tabelama prikazani su rezultati faktorske analize.

Tabela 1. Faktorska analiza varijabilnosti

Faktor	Karakteristični koren	Procenat varijanse (%)	Procenat kumulativne varijanse (%)
1. Sujeta/Samoljublje	9.511	23.778	23.778
2. Superiornost/Autoritarnost	3.027	7.569	31.346
3. Samopouzdanje/Harizma	2.051	5.128	36.475

Prvi apstrahovani faktor sastoji se od 13 ajtema, prema čijem sadržaju ovaj faktor nosi naziv **Sujeta/Samoljublje**; odnosi se na preteranu usmerenost na sebe, i verovanje da je osoba lepša, pametnija i bolja u bilo kom smislu od ostalih ljudi. Procenat objašnjene varijanse ovim

faktorom iznosi 23,78 %. Drugi faktor dobijen primenom postupka faktorske analize nazvan je **Superiornost/Autoritarnost**. Čini ga 13 ajtema koji prikazuju dominantnost u odnosima, i slepu poslušnost i nametanje autoriteta. Procenat objašnjene varijanse je 7,57%. Treći apstrahovani faktor nosi naziv **Samopouzdanje/Harizma**, i objašnjava 5,13% varijanse. Sastavljen je od 14 ajtema čiji sadržaj se odnosi na lako uspostavljanje i snalaženje u socijalnim odnosima, manipulativnost i harizmatičnost.

MC-SDS (Sklonost ka davanju socijalno poželjnih odgovora)

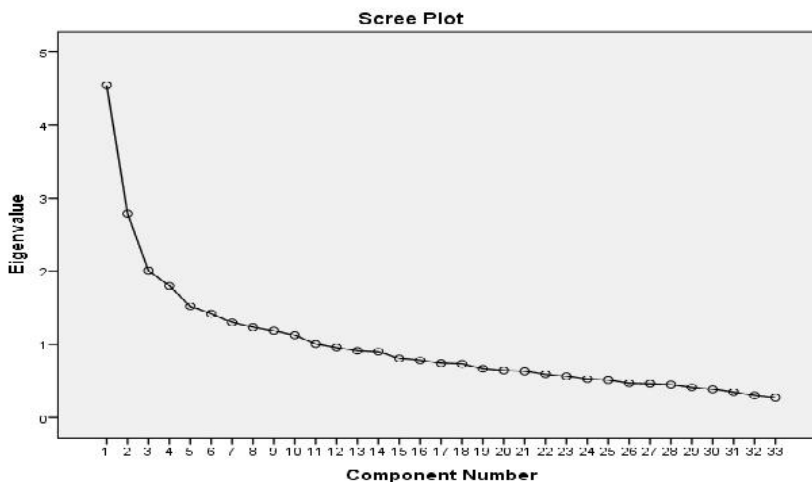
Primenjena je Varimax rotacija na upitniku MC-SDS, i prema vrednosti karakterističnog korena koji je veći od 2, izdvojilo se 3 faktora. Međutim, nakon uvida u Katelov dijagram, na kom se može uočiti jasna tačka preloma kod četvrtog faktora, odlučeno je da se usvoji četvorofaktorsko rešenje koje objašnjava 33,75% varijanse. U sledećim tabelama prikazani su rezultati faktorske analize, kao i slika Katelovog dijagrama.

Tabela 2. Faktorska analiza varijabilnosti

Faktor	Karakteristični koren	Procenat varijanse (%)	Procenat kumulativne varijanse (%)
1. Saradljivost/Odgovornost	4.542	13.765	13.765
2. Autoritet/Individualnost	2.788	8.448	22.213
3. Savest/Moral	2.005	6.076	28.289
4. Samokontrola	1.801	5.458	33.746

Prvi apstrahovani faktor sastoji se od 10 ajtema, prema čijem sadržaju ovaj faktor nosi naziv **Saradljivost/Odgovornost**; odnosi se na ulepšano predstavljanje sebe kao pouzdane, odgovorne i dosledne osobe, koja je prijatna za saradnju. Procenat objašnjene varijanse ovim faktorom iznosi 13,76 %. Drugi faktor nazvan je **Autoritet/Individualnost**. Čini ga 7 ajtema koji prikazuju poricanje ili umanjivanje svojih individualistički obojenih osobina; karakteristični su negiranje nametanja svog autoriteta u socijalnim odnosima, i predstavljanje sebe kao osobe koja nema apsolutno nikakav problem sa tuđim sugestijama i/ili savetima. Procenat objašnjene varijanse je 8,45%. Treći apstrahovani faktor nosi naziv **Savest/Moral**, i objašnjava 6,08% varijanse. Sastavljen je od 9 ajtema čiji sadržaj se odnosi na preuveličano prikazivanje sebe kao savesne, poštene i moralne osobe. Četvrti faktor koji se izdvojio sačinjen je od 7 ajtema, i nazvan je **Samokontrola**. Sadržaj ovog faktora opisuje osobe koje u prevelikoj meri naglašavaju svoju sposobnost da kontrolišu svoje postupke, želje i emocionalno reagovanje. Objašnjava 5,46% varijanse.

Slika 1. Katelov dijagram

Katelov dijagram pokazuje jasnu tačku preloma kod četvrtog faktora za psihološki konstrukt sklonosti ka davanju socijalno poželjnih odgovora; iz tog razloga usvojeno je četvorofaktorsko rešenje.

Povezanost varijabli, primenom Pirsonovog metoda korelacije

Narcizam i samopoštovanje

Utvrđeno je da **samopoštovanje pozitivno korelira sa ukupnim narcizmom** ($r=0.29$ $p=0.000$), kao i sa faktorima narcizma Superiornost/Autoritarnost ($r=0.23$ $p=0.001$) i Samopouzdanje/Harizma ($r=0.38$ $p=0.000$).

To znači da osobe sa većim stepenom narcizma poseduju veći stepen samopoštovanja, i obrnuto. Takođe, osobe koje imaju veće samopoštovanje doživljavaju sebe kao bolje i moćnije od drugih, pune su samopouzdanja i harizmatične, veruju u svoje sposobnosti, i sklone su autoritativnom načinu ponašanja i manipulaciji drugim ljudima. Međutim, narcistička osobina Sujeta/Samoljublje, koja nosi najveći procenat varijanse, i koja po svom sadržaju čini suštinu narcizma ("ja sam veći, bolji, lepši od drugih"), nije povezana sa samopoštovanjem.

Narcizam i sklonost ka davanju socijalno poželjnih odgovora

Tabela 3. Korelacija narcizma i sklonosti ka davanju socijalno poželjnih odgovora

		Sklonost ka socijalno poželjnom odgovaranju	Saradljivost/ Odgovornost	Autoritet/ Individualnost	Savest/ Moral	Samokontrola
Narcizam	r	-.123	.034	-.360**	-.011	-.013
	p	.069	.616	.000	.871	.853
Sujeta/ Samoljublje	r	-.216**	-.032	-.366**	-.059	-.156*
	p	.001	.642	.000	.387	.021
Superiornost/ Autoritarnost	r	-.138*	-.003	-.260**	-.125	.016
	p	.042	.967	.000	.065	.816
Samopouzdanje/Harizma	r	.073	.137*	-.269**	.182**	.137*
	p	.282	.043	.000	.007	.044
	N	218	218	218	218	218

Na osnovu podataka iz tabele 3. konstatuje se da između ukupnih skorova narcizma i sklonosti ka davanju socijalno poželjnih odgovora postoji veoma slaba, ali ne statistički značajna povezanost, negativnog usmerenja, što bi značilo da sklonost ka prikazivanju u boljem svetlu nije odlika narcisa.

Međutim, stvari su složenije, jer, podaci pokazuju *značajnu negativnu povezanost ukupnog narcizma, kao i svih faktora narcizma sa faktorom Autoritet/Individualnost*; to ukazuje da se narcisoidne osobe i ne trude previše da ostave pozitivan utisak kada su u pitanju njihovo autoritativno i individualističko ponašanje u odnosima sa drugim ljudima. Narcisi jednostavno ne poriču svoju dominaciju, autoritet; naprotiv, oni ih ističu i smatraju to poželjnim ponašanjem.

Dalje, *faktor Sujeta/Samoljublje statistički značajno i negativno je povezan sa ukupnom sklonošću ka davanju socijalno poželjnih odgovora, faktorom Autoritet/Individualnost i faktorom Samokontrola*; to ukazuje da se osobe koje su izrazito oduševljene sobom i sopstvenim (prvenstveno) fizičkim i psihičkim karakteristikama, i koje vole da budu centar svačije pažnje, ne prikazuju kao da posvećuju previše pažnje ostavljanju pozitivnog opšteg utiska, kao ni pozitivnog utiska kada se radi o usmerenosti na sebe u socijalnim relacijama i samokontroli. Slično ovim rezultatima, faktor *Superiornost/Autoritarnost statistički značajno negativno korelira sa ukupnom sklonošću ka socijalno poželjnom odgovaranju i faktorom*

Autoritet/Individualnost; to znači da se osobe koje za sebe smatraju da su bolje i moćnije od drugih, i da zaslužuju određeni autoritet, ne opterećuju preterano davanjem socijalno poželjnih odgovora, posebno kada je u pitanju njihov autoritativan odnos sa drugim ljudima.

Faktor Samopouzdanje/Harizma jedini je narcistički faktor koji statistički značajno i pozitivno korelira sa faktorima Saradljivost/Odgovornost, Savest/Moral i Samokontrola, što govori da osobe koje sebe doživljavaju kao samopouzdanе, harizmatične i sposobne, žele da se prikažu i kao odgovorne, prijatne za saradnju, visoko moralne i samokontrolisane. Negativna povezanost sa faktorom *Autoritet/Individualnost*, ukazuje da osobe sa visokim stepenom samopouzdanja i vere u sebe, i pored pomenute sklonosti ka prikazivanju sebe u boljem izdanju po pitanjima odgovornosti, saradljivosti, moralnosti i samokritičnosti, nemaju tendenciju da sebe prikazuju boljim nego što jesu kada se radi o njihovom autoritativnom stilu u interpersonalnim odnosima. Ovo zapravo znači da narcisi sebe smatraju prijatnim za saradnju i pored toga što su usmereni na sebe i autoritativni u odnosima sa drugim ljudima.

Samopoštovanje i sklonost ka davanju socijalno poželjnih odgovora

Utvrđeno je da između samopoštovanja i sklonosti ka davanju socijalno poželjnih odgovora postoji statistički značajna povezanost, pozitivnog usmerenja ($r=0.31$ $p=0.000$). Takođe, postoje pozitivne, statistički značajne korelacije između samopoštovanja i faktora *Saradljivost/Odgovornost* ($r=0.26$ $p=0.000$), *Samokontrola* ($r=0.37$ $p=0.000$) i *Savest/Moral* ($r=0.18$ $p=0.007$).

Ovi podaci ukazuju na to da su osobe sa većim stepenom samopoštovanja sklonije davanju socijalno poželjnih odgovora, posebno onih koji ih prenaplašeno predstavljaju kao odgovorne, saradljive, savesne, visoko moralne i samokontrolisane osobe. Napominjemo da faktor *Autoritet/Individualnost* jedini nije povezan sa samopoštovanjem, a da istovremeno jedini ostvaruje povezanost (negativnu) sa svim faktorima narcizma.

DISKUSIJA:

U radu smo pokušali da odgovorimo na pitanje da li narcistične osobe odlikuje visoko ili nisko samopoštovanje, kao i da li su sklone prikazivanju sebe u socijalno poželjnom svetlu.

Proverom psihometrijskih odlika primenjenih instrumenata, utvrđeno je da svi imaju visoku pouzdanost, uključujući i skalu MC-SDS koja je prevedena sa engleskog jezika za potrebe rada. Faktorskom analizom utvrđene su latentna struktura narcizma i sklonosti ka davanju socijalno poželjnih odgovora, koje se donekle razlikuju od pretpostavljenih.

Utvrđeno je da narcizam čine osobine Sujeta/Samoljublje, Superiornost/Autoritarnost i Samopouzdanje/Harizma. Kroz sva tri faktora se provlače ajtemi originalnog faktora Privilegovano pravo, pa pretpostavljamo da osobe sa narcističnom strukturom ličnosti u najvećem broju slučajeva smatraju da imaju pravo na ono što poželeva, bez obzira na ostale okolnosti. Utvrđeni narcistički profil ukazuje da su ispitanici sujetni, vole da im se dive i da budu u centru pažnje, autoritarni su i manipulativni, što čini set osobina asertivnih narcisa. (Barry & Wallace, 2010).

Sklonost ka davanju socijalno poželjnih odgovora, na našem uzorku čine četiri faktora: Saradljivost/Odgovornost, Autoritet/Individualnost, Savest/Moral i Samokontrola. Prva dva faktora odnose se pretežno na saopštavanje socijalno poželjnih odgovora po pitanju odnosa sa drugim ljudima (interpersonalna komponenta). Druga dva faktora koja su se izdvojila u ovom istraživanju odnose se na socijalno poželjno odgovaranje po pitanju procene sopstvenih vrednosti (intrapersonalna komponenta).

Drugim rečima, oni koji postignu visok skor na faktorima Autoritet/Individualnost i Samokontrola često poriču svoju sklonost ka poštovanju i nametanju autoriteta, i preteranu usmerenost na sebe u interpersonalnim odnosima; i s druge strane, poriču bilo koji vid impulsivnog reagovanja i prikazuju se kao da imaju apsolutnu kontrolu nad sobom i svim aspektima svog ponašanja. Osobe koje postignu visok skor na faktorima Saradljivost/Odgovornost i Savest/Moral sklone su pripisivanju sebi nekih socijalno poželjnih karakteristika, kao što su odgovornost, savesnost, moralnost, prijatnost i saradljivost.

POVEZANOST MERENIH VARIJABLI

U našem istraživanju utvrđene su značajne korelacije neočekivanog usmerenja, odnosno, utvrđeno je da narcistične osobe imaju visok nivo samopoštovanja, ali i da nisu skloni davanju socijalno poželjnih odgovora. Takođe, utvrđeno je da veći stepen samopoštovanja predviđa i veći stepen lažnog samoprikazivanja.

Ovi podaci idu u prilog nekim ranijim istraživanjima (Zeigler-Hill, Clark & Pickard, 2008), ali sa nekima se i ne podudaraju (Raskin, Novacek & Hogan, 1991). Naime, rezultati našeg istraživanja kažu da osobe koje veruju da su bolje, sposobnije i moćnije od drugih, kao i vešte u manipulaciji ljudima, imaju visoko samopoštovanje. Sa jedne strane, očekivano je da uspeh u manipulativnim strategijama imaju osobe koje veruju u sebe. Sa druge strane, ako imamo u vidu da je reč o narcističkom doživljaju onipotencije, postavlja se pitanje prirode samopoštovanja. Jedno od mogućih objašnjenja, a što su i pojedina navedena istraživanja pokazala, jeste da samopoštovanje koje narcisoidne osobe poseduju nije bazirano na realističnom (nekontingentnom) samopouzdanju, već na površnom (kontingentnom), koje umnogome zavisi od eksternih izvora potvrđivanja. To takođe govori u prilog nalazu da veće samopoštovanje imaju osobe koje su sklone davanju socijalno poželjnih odgovora; osoba će imati bolje mišljenje o sebi ukoliko okolina bolje misli o njoj, pa se stoga izgrađuje "maska" koju društvo kreira. (Raskin, Novacek & Hogan, 1991; Wallace, 2011). Kada je reč o narcističkom samopoštovanju, psihoanaliza smatra da to samopoštovanje zapravo potiče iz dubokog osećanja bazične inferiornosti, kao svojevrsan vid odbrane individue od tog osećanja nesigurnosti i inferiornosti. (Kernberg, 1998). S druge strane, teorije biheviorističke orijentacije, smatraju da su narcisi kroz razne vrste potkrepljenja naučili da je takav stil ponašanja poželjan i otuda visoko samopoštovanje. Takođe, moguće objašnjenje odnosi se i na kognitivnu sklonost koju poseduju narcisi - egocentrizam, koja utiče na to da narcisoidne osobe mnogo lakše i brže opažaju i uzimaju u obzir aspekte i produkte svog ponašanja koje oni sami smatraju dobrim i poželjnim; time oni "hrane" svoje samopoštovanje i povećavaju stepen njegove izraženosti. (Chambers & Windschitl, 2004; Kruger et al., 2008).

U većini studija o narcizmu navodi se da je za njih karakterističan dominantan, kompetitivan a ne komunalni, kooperativni interpersonalni stil (Hogan & Hogan, 2001), što je potkrepljeno nalazima da narcizam ima negativne korelacije sa osobinama koje su neophodne za prosocijalni život: nisko osećanje bliskosti i intime, kao i empatije (Watson, Grisham, Trotter & Biderman, 1984; Sedikides, Campbell, Reeder, Elliot & Gregg, 2002); niska saradljivost, savesnost i odsustvo morala (Paulhus & John, 1998; Kufner, Nestler & Back, 2013). Istovremeno, oni žude za prisustvom drugih ljudi, koji ih najčešće i uprkos navedenim osobinama, opažaju kao zabavne, šarmantne, dinamične osobe (Raskin & Terry, 1988; Campbell, Bush, Brunell & Shelton, 2005; Hogan & Hogan, 2001). Ako imamo u vidu da je konformizam (u određenoj meri) prosocijalna komponenta, onda ne čudi da narcisi sebe ne prikazuju kao adaptirane jedinke. Posebno ne žele da se prikažu kao

saradljive i odgovorne osobe, koje su spremne da prihvate tuđe savete, i da budu jednaki sa drugima. Narcisi su toliko zadivljeni sobom da žele da to i drugi vide, smatraju da su specijalni, "elitni", a ne prosečni članovi društva. *Dok većina ljudi smatra pristojnim da ne ističe previše sebe u odnosu na druge, i prikazuju se kao kooperativni članovi društva, narcisi upravo ističu osobine koje podrazumevaju dominaciju i moć* (tabela 3). Ono što je iznenađujuće, jeste da ljudi prihvataju takav odraz i da ih doživljavaju kao uspešne lidere (Nevicka et al., 2013), poželjne romantične partnere (žene vole "loše momke") (Foster & Twenge, 2011), pametne i sposobne saradnike (Wu & Lebreton, 2011).

Većina prethodnih istraživanja, kojih doduše nije bilo mnogo, pokazala je suprotno, odnosno postojanje pozitivne korelacije između narcizma i davanja poželjnih odgovora (Blickle, Schlegel, Fassbender & Klein, 2006), dok su u nekim istraživanjima negativnu povezanost između ukupnih skorova narcizma i socijalno poželjnih odgovora, autori tumačili značajnim parcijalnim doprinosom dimenzije Eksploativnost/Privilegovano pravo. (Watson & Morris, 1991). Deo rezultata dobijenih u našem istraživanju, koji kaže da narcistične osobe kod kojih dominira izvesna crta harizme, ipak vode računa o socijalno poželjnom odgovaranju po pitanjima samokontrole, odgovornosti i poštenja, može se tumačiti kao očekivan, obzirom da se radi o harizmatičnim osobama koje ne karakterišu toliko superiornost i osećaj sirove nadmoći nad drugim ljudima, koliko suptilno i manipulacijom ispunjeno prikupljanje pažnje, korišćenjem socijalno poželjnih načina odgovaranja i celokupnog ponašanja.

Generalno, rezultati ovog istraživanja ukazuju da narcisoidne osobe poseduju visok stepen samopoštovanja, kao i to da u zavisnosti od predominacije narcističkih osobina, socijalno poželjno odgovaranje može biti izraženo u većoj ili manjoj meri; harizmatični narcisi skloni manipulisanju češće će saopštavati socijalno poželjne odgovore, dok se oni koje karakteriše uverenje da su bolji i moćniji od drugih ljudi, neće prikazivati na socijalno poželjan način (naprotiv). Narcisi ni u kom slučaju neće negirati svoju sklonost ka liderstvu, dominaciji, posebnosti i neće prikazivati sebe kao timske igrače. Mogli bismo reći da je takvo ponašanje socijalno potkrepljeno, jer se ljudi danas dive upravo tim osobinama. Takođe, osobe koje imaju visoko samopoštovanje, sklonije su laganju, to jest ulepšanom i preuveličanom prikazivanju sebe. Utisak je međutim, da u literaturi nema dovoljno istraživačkih nalaza koji bi preciznije rasvetlili prirodu odnosa između merenih konstrukata.

LITERATURA

- (1) American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders Fifth Edition*. Washington, DC: Author.
- (2) Barry, C. T. & Wallace, M. T. (2010). Current considerations in the assessment of youth narcissism: Indicators of pathological and normative development. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 32, 479–489.
- (3) Blickle, G., Schlegel, A., Fassbender, P. & Klein, U. (2006). Some Correlates of Business White-Collar Crime *Applied Psychology: An International Review*, 55: 220-233.
- (4) Buss, D. M. & Chiodo, L. M. (1991). Narcissistic Acts in Everyday Life. *Journal of Personality*, 59 (2): 179–215.
- (5) Campbell, M., Fitzpatrick, R., Haines, A., Kinmonth, A. L., Sandercock, P., Spiegelhalter, D. & Tyrer, P. (2000). Framework for design and evaluation of complex interventions to improve health. *BJM*: 321:694.
- (6) Campbell, W. K., Bush, C. P., Brunell, A. B., & Shelton, J. (2005). Understanding the social costs of narcissism: the case of tragedy of the commons. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 1358–1368.
- (7) Campbell, W. K. & Foster, J. D. (2007). The narcissistic self: background, an extended agency model, and ongoing controversies. In C. Sedikides, & S. Spencer (Eds.), *Frontiers in social psychology: the self* (pp. 115–138). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- (8) Campbell, W. K., Rudich, E. A. & Sedikides, C. (2002). Narcissism, Self-Esteem, and the Positivity of Self-Views: Two Portraits of Self-Love. *Personality and Social Psychology Bulletin*: 358-368.
- (9) Chambers, J. R. & Windschitl, P. D. (2004). Biases In Social Comparative Judgements: The Role of Nonmotivated Factors in Above and Comparative-Optimism Effects. *Psychological Bulletin*, 30: 813-838.
- (10) Edwards, A. L. (1957). *The Social Desirability Variable in Personality Assesment and Research*. New York, NY: Dryden.
- (11) Eysenck, H. J. & Eysenck, S. B. G. (1975). *Manual of the Eysenck Personality Questionnaire (Junior and Adult)*. Kent, UK: Hodder & Stoughton.
- (12) Farwell, L. & Wohlwend-Lloyd, R. (1998). Narcissistic processes: optimistic expectations, favorable self-evaluations, and self-enhancing attribution. *Journal of Personality*, 66 (1): 65–83.

- (13) Foster, J. D. & Twenge, J. M. (2011). Narcissism and relationships: From light to dark. In W. R. Cupach & B. H. Spitzberg (Eds.), *The dark side of close relationships II* (pp. 381–407). New York, NY, USA: Routledge/Taylor & Francis Group.
- (14) Hogan, R. & Hogan, J. (2001). Assessing leadership: A view from the dark side. *International Journal of Selection and Assessment*, 9: 40–51.
- (15) John, O. P. & Robins, R. W. (1994). Effects of Visual Perspective and Narcissism on Self-Perception: Is Seeing Believing? *Psychological Science*, 8 (1): 37-42.
- (16) Kernberg, O. F. (1998). Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. In E. F. Ronningstam (Ed.), *Disorders of narcissism: Diagnostic, clinical, and empirical implications* (pp. 28 – 51). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- (17) Kruger, J., Windschitl, P. D., Burrus, J., Fessel, F. & Chambers, J. R. (2008). The Rational Side of Egocentrism in Social Comparisons. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44: 220-232.
- (18) Kufner, C.P., Nestler, S. & Back, M.D. (2013). The Two Pathways to Being an (Un-)Popular Narcissist, *Journal of Personality*, 81:2. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2012.00795.x
- (19) Marić, J. (2005). *Klinička psihijatrija* (11. izdanje). Beograd: Megraf.
- (20) Marlowe, D. & Crowne, D. P. (1960). A New Scale of Social Desirability Independent of Psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*: 349-354.
- (21) Marlowe, D. & Crowne, D. P. (1964). *The approval motive: studies in evaluative dependence*. New York: Wiley, p.233.
- (22) Miller, J. D. & Campbell, W. K. (2008). Comparing clinical and socialpersonality conceptualizations of narcissism. *Journal of Personality*, 76: 449–476. doi:10.1111/j.1467-6494.2008.00492.x
- (23) Morf, C. C., Horvath, S. & Torchetti, L. (2011). Narcissistic selfenhancement: tales of (successful?) self-portrayal. In M. D. Alicke, & C. Sedikides (Eds.), *Handbook of self-enhancement and self-protection* (pp. 399–424). New York: Guilford.
- (24) Nevicka, B., De Hoogh, A.H.B., vanVianen, A.E.M. & TenVelden, F.S. (2013). Uncertainty enhances the preference for narcissistic leaders, *European Journal of Social Psychology*, 43: 370–380. Published online 11 May 2013 in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/ejsp.1943
- (25) Paulhus, D. L. & John, O. P. (1998). Egoistic and moralistic bias in self-perceptions: the interplay of self-deceptive styles with basic traits and motives. *Journal of personality*, 66: 1024-1060.

- (26) Paulhus, D. L. & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and Psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36: 556–563.
- (27) Raskin, R. & Terry, H. (1988). A Principal-Component Analysis of the Narcissistic Personality Inventory and Further Evidence of Its Construct Validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54 (5): 890-902.
- (28) Raskin, R., Novacek, J. & Hogan, R. (1991). Narcissism, Self-Esteem, and Defensive Self-Enhancement. *Journal of Personality*, 59: 19-38.
- (29) Rosenberg, M. (1965). Society and the Adolescent Self-Image, Princeton, NJ: Princeton University Press. In Skues, J. L., Williams, B., Wise, L. (2012). *The Effects of Personality Traits, Self-Esteem, Loneliness, and Narcissism on Facebook Use Among University Students*. *Computers in Human Behavior*, 28: 2414-2419.
- (30) Sedikides, C., Campbell, W. K., Reeder, G., Elliot, A. J. & Gregg, A. P. (2002). Do Others Bring out the Worst in Narcissists? The "Others Exist for Me" Illusion. In Y. Kashima, M. Foddy, & M. Platow (Eds.), *Self and Identity: Personal, Social, and Symbolic* (pp. 103–123). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- (31) Wallace, H. M. (2011). Narcissistic self-enhancement. In W. K. Campbell & J. D. Miller (Eds.), *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments* (pp. 309–318). Hoboken, NJ: Wiley.
- (32) Watson, P. J., Grisham, S. O., Trotter, M. V. & Biderman, M. D. (1984). Narcissism and empathy: Validity evidence for the narcissistic personality inventory. *Journal of Personality Assessment*, 45: 159-162.
- (33) Watson, P. J., Hood, R. W., Morris, R. J. & Hall, J. R. (1984). Empathy, religious orientation, and asocial desirability. *Journal of Psychology*, 117: 211-216.
- (34) Watson, P. J. & Morris, R. J. (1991). Narcissism, Empathy and Social Desirability. *Personality and Individual Differences*, 12 (6): 575-579.
- (35) Wu, J. & Lebreton, J.M. (2011). Reconsidering the dispositional basis of counterproductive work behavior: the role of aberrant personality. *Personal Psychology*, 64: 593–626.
- (36) Zeigler-Hill, V., Clark, C. B., Pickard, J. D. (2008). Narcissistic Subtypes and Contingent Self-Esteem: Do All Narcissists Base Their Self-Esteem on the Same Domains? *Journal of Personality*, 76 (4): 753-774.

NARCISSISM, SELF-ESTEEM AND SOCIAL DESIRABILITY BIAS

The aim of this study was to determine the relation of self-esteem and social desirability bias, to narcissism. The study tested 218 examinees from Apatin and Novi Sad, average age 20 years, using questionnaires NPI-40 (narcissism), RSES (self-esteem) and MC-SDS (social desirability bias). The factor analyses results showed a tri-factor structure of narcissism, and four-factor structure of social desirability bias.

Contrary to expected, narcissism was positively correlated to self-esteem, and negatively correlated to the factors of social desirability bias. Self-esteem and social desirability bias were significantly, positively related. Narcissistically structured personalities are not trying to present themselves as conformists, because they are distinguished by antagonistic, dominant, and not by prosocial strategies of behaviour.

*KEY WORDS: Narcissism / Self-Esteem / Social Desirability
Bias / NPI-40 / MC-SDS*

POKUŠAJ KRIVIČNOG DELA*

Dragan Jovašević*
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Od donošenja odluke za izvršenje krivičnog dela do prouzrokovanja posledice u spoljnom svetu moguće je više stadijuma (faza): odluka, pripremne radnje, pokušaj i svršeno delo. Kao specifičan stadijum u izvršenju krivičnog dela koji se na osnovu donete odluke sastoji u preduzimanju radnje izvršenja krivičnog dela, ali bez nastupanja posledice javlja se pokušaj. To je mogući, fakultativni i izuzetno kažnjivi stadijum pod uslovom da se radi o težem krivičnom delu za koje zakon propisuje kažnjavanje. Upravo o pojmu, vrstama, karakteristikama, sadržini i pravnoj prirodi pokušaja krivičnog dela govori ovaj rad.

KLJUČNE REČI: odluka / radnja izvršenja / odsustvo posledice / pokušaj / krivično delo / kazna

UVOD

Krivično delo je protivpravno skrivljeno u zakonu određeno delo. Kao osnovni i najvažniji elemenat pojma krivičnog dela javlja se delo (radnja učinioca sa prouzrokovanom posledicom u spoljnom svetu). Donošenje odluke o izvršenju krivičnog dela se javlja kao prvi, obavezni stadijum u izvršenju krivičnog dela uopšte. To znači da nema krivičnog dela ako pre toga učinilac nije posle kraćeg ili dužeg misaonog, psihološkog procesa doneo

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: jovas@prafak.ni.ac.rs

odluku o njegovom izvršenju. Preduzimanjem delatnosti koja je u zakonu određena kao elemenat bića krivičnog dela, ostvaruje se po pravilu posledica krivičnog dela u smislu promene ili stanja u spoljnom svetu. U tom slučaju postoji svršeno krivično delo. Ova se posledica u vidu povrede ili ugrožavanja javlja na objektu krivičnog dela, a taj objekat pripada oštećenom licu, žrtvi ili pasivnom subjektu¹.

Ponekad je potrebno pre preduzimanja radnje izvršenja preduzeti jednu ili više pripremnih radnji kojima se zapravo stvaraju uslovi i pretpostavke da bi se planirano krivično delo uopšte moglo izvršiti, odnosno da bi se delo moglo izvršiti lakše, brže, efikasnije i jednostavnije. U takvom slučaju postoje pripreme radnje koje se javljaju kao drugi mogući, ali neobavezni stadijum u izvršenju krivičnog dela². Retki su krivični zakoni danas koji izričito predviđaju pripreme radnje kao opšti institut krivičnog prava budući da se ove delatnosti još uvek nalaze van bića krivičnog dela i objektivno ne predstavljaju opasnost po zaštićeno dobro.

No, moguće je da preduzetom radnjom koja predstavlja obeležje bića konkretnog krivičnog dela, posledica koja se htela, želela i nameravala ostvariti na taj način, ipak izostane. U takvom slučaju postoji pokušaj krivičnog dela ili nedovršeno delo. Zbog ispoljenog stepena opasnosti koja je pretila ugrožavanjem zaštićenog dobra i zbog ispoljene kriminalne volje učinioca pri preduzimanju delatnosti krivičnog dela, svi savremeni krivični zakoni koji uopšte poznaju pokušaj krivičnog dela kao opšti institut krivičnog prava, predviđaju kažnjavanje njegovog učinioca. U našem krivičnom pravu pokušaj je kažnjiv ako je upravljen na izvršenje krivičnog dela za koje je propisana kazna zatvora od pet godina ili teža kazna, odnosno kada to zakon izričito propiše u posebnom delu, pri čemu se učinilac može i blaže kazniti.

POJAM POKUŠAJA KRIVIČNOG DELA

Pokušaj ili nedovršeno krivično delo³ je mogući, dakle, neobavezni stadijum u izvršenju krivičnog dela. On postoji kada je izvršenje krivičnog dela započeto sa umišljajem, ali nije dovršeno (član 30. KZ). To je, dakle, umišljajno započinjanje izvršenja krivičnog dela koje nije dovelo do

¹ D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, Niš, 2012. godine, str. 178-181.

² N. Mrvić Petrović, *Krivično pravo*, Beograd, 2005. godine, str.111-112.

³ D. Jovašević, *Leksikon krivičnog prava*, Beograd, 2011. godine, str.579.

nastupanja svih zakonskih obeležja krivičnog dela⁴. Kod pokušaja krivično delo ostaje nekompletno jer se ostvaruje samo jedan njegov zakonski deo⁵. Ovaj stadijum može da traje samo do momenta dok ne nastupi posledica u smislu promene ili stanja na objektu napada⁶.

Pokušaj krivičnog dela zapravo postoji kada je krivična volja obelodanjena radnjom koja po ukupnom planu učinioca neposredno vodi ugrožavanju zaštićenog objekta konkretnog krivičnog dela⁷. Kod pokušaja učinilac, pošto je doneo odluku i eventualno izvršio pripremne radnje, prelazi na ostvarivanje radnje izvršenja, odnosno preduzima jednu ili više delatnosti koje su određene kao zakonski elemenat bića konkretnog krivičnog dela⁸. Ali i pored preduzimanja radnje od strane učinioca, na određeni način ili određenim sredstvom, ipak ne dolazi do nastupanja posledice u smislu promene ili stanja u spoljnom svetu, pa se ne ostvaruje biće krivičnog dela u potpunosti, već samo delimično⁹. Praktično u savremenom krivičnom pravu je prisutna tendencija proširivanja zone kažnjivosti¹⁰ tako što se u definisanju i kvalifikovanju graničnih zona po definiciji relativno osunčenih i ne do kraja rigidnih, viša kasnija faza u procesu izvršenja krivičnog dela (pokušaj krivičnog dela) proširuje prema prethodnoj fazi (pripremne radnje) obuhvatajući pojedine njene manifestacije. Tako dolazi do proširenja pojma svršenog dela kroz formalna krivična dela – dela bez posledice¹¹.

⁴ Na sličan način govori i T. Živanović kada svršeno i pokušano delo određuje kao dve pojmovno najviše opšte vrste krivičnih dela (T. Živanović, Osnovni problemi krivičnog prava, Beograd, 1930. godine, str.99)

⁵ Z. Stojanović, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2001. godine, str. 220.

⁶ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, Beograd, 2014. godine, str. 74.

⁷ D. Jovašević, V. Ikanović, Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo, Banja Luka, 2012. godine, str. 134.

⁸ Neki inostrani krivični zakonici proširuju pojam pokušaja. Tako u Crnoj Gori u odredbi čl. 20. stav 2. Krivičnog zakonika kao započinjanje izvršenja krivičnog dela smatra se i upotreba određenog sredstva ili primena određenog načina izvršenja ako su oni zakonom određeni kao obeležja krivičnog dela (Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, Cetinje, 2004. godine, str. 80-83)

⁹ B.Pavišić, V.Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, Zagreb, 2007. godine, str.144-145.

¹⁰ B.Petrović, D. Jovašević, Krivično pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio, Sarajevo, 2005. godine, str. 159.

¹¹ Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije broj: 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

SLUČAJEVI U KOJIMA POKUŠAJ KRIVIČNOG DELA NIJE MOGUĆ

Iako pokušaj krivičnog dela predstavlja institut opšteg dela krivičnog prava i jedan od stadijuma u izvršenju krivičnog dela, to ipak ne znači da se pokušaj može pojaviti kod svih krivičnih dela, odnosno kod svakog krivičnog dela¹². Naime, postoje takva krivična dela kod kojih pokušaj nije moguć zbog njihove prirode kao što su to prava krivična dela nečinjenja (kod kojih se radnja izvršenja sastoji u nečinjenju, svesnom i voljnom propuštanju telesnog pokreta. Ovde se, zapravo, radnja izvršenja sastoji u neizvršenju određene obaveze koja je sadržana u naređujućoj, inhibitornoj normi da se preduzme određena delatnost)¹³.

Dalje, pokušaj krivičnog dela nije moguć kod onih dela kod kojih i samim preduzimanjem radnje izvršenja postoji svršeno krivično delo. Ovde je, dakle, momenat započinjanja radnje izvršenja dovoljan za postojanje svršenog krivičnog dela bez obzira da li je posledica nastupila ili ne, ili pak uopšte nije mogla da nastupi pod postojećim okolnostima. Takođe, postoje i takva krivična dela kod kojih nije moguć svršeni pokušaj budući da se preduzimanjem radnje izvršenja ostvaruje svršeno krivično delo. Radi o se, naime, o takvim krivičnim delima koja u svom zakonskom opisu bića dela ne sadrže posledicu kao obavezan, konstitutivni elemenat. To su krivična dela koja za posledicu imaju apstraktnu opasnost kod kojih zapravo započinjanjem preduzimanja radnje izvršenja postoji svršeno krivično delo jer je stvorena opšta, apstraktna opasnost po napadnuto dobro. To su nepravda ili apstraktna krivična dela ugrožavanja.

U jednom delu pravne teorije¹⁴ se dalje smatra da pokušaj nije moguć ni kod verbalnih krivičnih dela. To su dela koja se sastoje: 1) u odavanju tajne njenim saopštavanjem drugom licu, 2) u pozivanju ili podsticanju drugih lica na vršenje krivičnih dela protiv ustavnog uređenja ili na nepostupanje po zakonitim odlukama ili merama državne vlasti ili 3) u povredi časti ili ugleda drugog lica saopštavanjem neistinitih ili istinitih, ali nepristojnih, difamnih činjenica i okolnosti i sl.

Konačno, pokušaj krivičnog dela nije moguć ni kod delatnosnih krivičnih dela. To su krivična dela za čije postojanje i pravnu kvalifikaciju zakon ne traži

¹² Lj. Selinšek, Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela, Ljubljana, 2007. godine, str.181.

¹³ Lj. Jovanović, D. Jovašević, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2003. godine, str.77

¹⁴ B. Čejović, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2002. godine, str.301

nastupanje posledice dela. Suština ovih dela se zapravo sastoji u preduzimanju protivpravne, u zakonu određene delatnosti pa se ova dela smatraju svršenim samim momentom preduzimanja radnje izvršenja u celosti¹⁵.

ELEMENTI POKUŠAJA KRIVIČNOG DELA

Iz domaćih i inostranih zakonskih tekstova, proizilazi da pokušaj predstavlja nedovršeno krivično delo, delo koje je sa umišljajem započeto, ali nije dovršeno¹⁶. Pokušaj krivičnog dela, zapravo, predstavlja poseban isečak iz celokupne dinamike kriminalnog događaja smešten između pripremnih radnji i dovršenja krivičnog dela¹⁷. To delimično ostvarenje krivičnog dela preduzimanjem napada na zaštićeno dobro čini suštinu pokušaja. Pokušaj, dakle, predstavlja napad na krivičnim pravom zaštićena dobra sa ciljem, sa namerom da se prouzrokuje promena na objektu napada, tj. ostvarenje zabranjene posledice. I upravo to izostajanje ciljane posledice formira pokušaj kao opasnu delatnost bez rezultata. Preduzimanje radnje krivičnog dela kojom se napada na zaštićeni objekat i izostanak posledice koja se htela ostvariti preduzetom radnjom čine bitne elemente pokušaja bez obzira na to da li je napad bio podesan za ostvarenje posledice ili ne¹⁸.

Prema tome, pokušaj postoji onda kada je krivično delo započeto sa umišljajem, ali nije dovršeno bez obzira na to da li je moglo biti izvršeno ili ne, tj. da li je posledica mogla nastati ili ne¹⁹. Za postojanje pokušaja je potrebno ispunjenje sledećih elemenata: 1) preduzimanje umišljajne delatnosti (namerno postupanje učinioca) što zahteva prethodno donetu odluku za izvršenje krivičnog dela, 2) započinjanje (početak) krivičnog dela preduzimanjem radnje izvršenja i 3) odsustvo posledice odnosno nedovršenost dela.

Prvi element pokušaja je preduzimanje dela sa umišljajem. To isključuje mogućnost postojanja pokušaja krivičnog dela iz nehata, odnosno pokušaj ne može da postoji kod nehatnih krivičnih dela. A delo je preduzeto sa umišljajem ako je prethodno postojala odluka učinioca da

¹⁵ P. Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb, 2004. godine, str. 273-275.

¹⁶ V. Grozdanić, M. Škorić, *Uvod u kazneno pravo*, Opći dio, Zagreb, 2009. godine, str. 144-145.

¹⁷ grupa autora, *Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd, 1995. godine, str.109-110

¹⁸ M. Babić, I. Marković, *Krivično pravo*, Opšti dio, op.cit. str.224-225.

¹⁹ B. Čejović, *Krivično pravo u sudskoj praksi*, Prva knjiga, Opšti deo, Beograd, 1985. godine, str.170-172

pristupi njegovom izvršenju i preduzimanje delatnosti koja ima za cilj, nameru da prouzrokuje posledicu (čija predstava u svesti učinioca i predstavlja unutrašnji pokretač učinioca na aktivnost). Ta odluka treba da obuhvati svest učinioca o svim okolnostima bića krivičnog dela, kao i volju učinioca da to delo izvrši. Tamo gde nije postojala odluka za izvršenje određenog krivičnog dela ne može da postoji ni pokušaj²⁰.

Da bi postojao pokušaj, delo mora biti započeto. To je drugi elemenat pokušaja. Delo je započeto kada je učinilac preduzeo jednu ili više delatnosti koje prema zakonskom opisu čine radnju izvršenja krivičnog dela. Radi se, naime, o delatnostima koje su preduzete na određeni način, određenim sredstvom, na određenom mestu i u određeno vreme, dakle pod okolnostima i uslovima koje ulaze u sastav bića krivičnog dela²¹. Radnja izvršenja je započeta kada je preduzeta prva delatnost koja ulazi u sastav radnje izvršenja²². Delo je započeto i onda kada su izvedene sve delatnosti koje ulaze u njen sastav, tj. kada je radnja u potpunosti ostvarena, ali je rezultat izostao²³. Dakle, za postojanje pokušaja je bitno da je preduzeta delatnost koja neposredno, direktno vodi ka prouzrokovanju posledice krivičnog dela²⁴.

Započinjanje radnje izvršenja (kao elemenat pokušaja) od značaja je i za rešavanje brojnih krivičnopravnih pitanja u sudskoj praksi kao što su sledeća²⁵: 1) kod složenog krivičnog dela (kao oblika prividnog realnog sticaja) koje se sastoji od dve ili više povezanih delatnosti, samim preduzimanjem prve radnje iz sastava dela, postoji pokušaj složenog krivičnog dela (npr. kod krivičnih dela razbojništva ili razbojničke krađe), 2) kod krivičnih dela kod kojih je kao elemenat bića dela predviđen poseban način ili sredstvo izvršenja – upotreba sile ili pretnje, pokušaj postoji samim momentom primene sile ili pretnje prema nekom licu ili predmetu (npr. kod krivičnog dela silovanja), 3) kod krivičnih dela kod kojih je kao elemenat bića predviđeno i preduzimanje neke od pripremni radnji, samim preduzimanjem ovakve delatnosti, ostvaren je i pokušaj krivičnog dela (kod krivičnog dela teške krađe provaljivanjem ili obijanjem zatvorenog prostora da se dođe do stvari koja je predmet radnje), 4) kod posrednog izvršilaštva gde se učinilac za izvršenje krivičnog dela poslužuje drugim licem

²⁰ B. Pavišić, V.Grozđanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, Zagreb, 2007. godine, str.145.

²¹ N. Mrvić Petrović, Krivično pravo, op.cit.str.112.

²² Lj. Selinšek, Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela, op.cit. str. 181

²³ V.Grozđanić, M.Škorić, Uvod u kazneno pravo, Opći dio, op.cit. str.144-146.

²⁴ M.Đorđević, Đ.Đorđević, Krivično pravo, op.cit. str.74-75.

²⁵ grupa autora, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, op.cit. str.114.

(neposrednim, faktičkim izvršiocem) kao sredstvom za izvršenje dela, pokušaj dela postoji kada to lice (neposredni izvršilac) započne sa preduzimanjem radnje izvršenja koja je elemenat bića krivičnog dela i 5) momenat započinjanja radnje izvršenja krivičnog dela je od značaja kod krivičnih dela za čije ostvarenje je neophodno potrebno da i sama žrtva (pasivni subjekt ili oštećeni) preduzme neku od radnji koje vode procesu ostvarenja posledice krivičnog dela. U takvim slučajevima, već samo stvaranje uslova, situacije koja neposredno prethodi radnji žrtve, predstavlja pokušaj krivičnog dela.

Treći elemenat pokušaja je izostanak posledice krivičnog dela i to nezavisno od okolnosti koje su vezane za ličnost učinioca dela²⁶. Za pokušaj krivičnog dela je najvažnije da krivično delo nije dovršeno. To znači da je radnja izvršenja započeta pa prekinuta ili je radnja izvršenja dovršena, ali posledica u smislu promene ili stanja u spoljnom svetu ipak nije nastupila. Prema tome, nepostojanje posledice, njen izostanak odnosno nenastupanje je najbitniji elemenat pokušaja. Nedostatak posledice usled preduzete radnje izvršenja krivičnog dela čini bit, suštinu pokušaja.

VRSTE POKUŠAJA KRIVIČNOG DELA

S obzirom na to da radnja izvršenja može biti započeta, pa prekinuta ili dovršena, okončana u potpunosti, zakon razlikuje dve vrste pokušaja. To su²⁷: a) svršeni pokušaj krivičnog dela i b) nesvršeni pokušaj krivičnog dela.

Svršeni pokušaj (*delictum perfectum*) se još u teoriji krivičnog prava naziva promašeno krivično delo. On postoji kada je učinilac započeo i dovršio radnju izvršenja, ali posledica krivičnog dela nije nastupila. U inostranoj literaturi je danas gotovo preovlađuje shvatanje prema kome svršeni pokušaj postoji kada učinilac veruje da je preduzeo sve što je potrebno za dovršenje krivičnog dela, ali je posledica ipak odsutna²⁸.

Nesvršeni pokušaj (*delictum imperfectum*) se u teoriji krivičnog prava još naziva prost pokušaj. On postoji kada učinilac započne radnju izvršenja, ali je ne dovrši pa se logično na taj način i ne steknu svi potrebni uslovi neophodni za nastupanje posledice krivičnog dela. Nesvršeni pokušaj naime postoji kada učinilac nije preduzeo sve delatnosti koje po njegovom planu treba da dovedu do nastupanja posledice krivičnog dela²⁹.

²⁶ Lj.Selinšek, Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela, op.cit. str.181.

²⁷ B.Pavišić, V.Grozđanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op.cit. str. 145.

²⁸ Z. Stojanović, Krivično pravo, Opšti deo, op.cit. str.225

²⁹ D.Jovašević, Praktikum za krivično pravo, Opšti deo, Niš, 2013. godine, str. 45-58.

Deoba pokušaja na svršeni i nesvršeni ima poseban značaj za sudsku praksu³⁰: 1) kod utvrđivanja ispunjenosti uslova za postojanje dobrovoljnog odustanka (budući da ovaj institut opšteg dela krivičnog prava nije moguć uvek kod svršenog pokušaja) i 2) u postupku odmeravanja kazne jer se za nesvršeni pokušaj blaže kažnjava budući da na ovaj način ispoljeni intenzitet prouzrokovane opasnosti i težina učinjenog dela, ali i ispoljena kriminalna volja učinioca krivičnog dela dobijaju blaži, niži stepen.

Pored navedene dve vrste "zakonskih" pokušaja u pravnoj teoriji je poznat i kvalifikovani pokušaj krivičnog dela. Kvalifikovani pokušaj krivičnog dela je, zapravo, vrsta pokušaja krivičnog dela gde se preduzetom radnjom, kojom se htelo ostvariti pokušano delo, prouzrokovalo biće drugog krivičnog dela. Ovaj pokušaj je od značaja za pravnu kvalifikaciju dela. Naime, u ovakvim slučajevima postoji pokušano krivično delo, a činjenica da je tim pokušajem ostvareno drugo krivično delo uzima se u obzir kod odmeravanja kazne za pokušano krivično delo³¹. U slučaju pak da je pokušano lakše, a usled preduzete radnje izvršenja tog dela je pak proizašlo drugo teže krivično delo, onda će postojati ili kvalifikovano krivično delo (pod uslovom da zakonik predviđa ovaj oblik odgovornosti i pooštreno kažnjavanje) ili sticaj krivičnih dela, ukoliko teže delo ne apsorbuje pokušano delo³².

PRAVNA PRIRODA POKUŠAJA KRIVIČNOG DELA

U teoriji krivičnog prava odavno se postavilo pitanje da li za pokušaj krivičnog dela treba kazniti učinioca i na koji način³³. U osnovi ovog pitanja zapravo se nalazi suština pokušaja, gde i pored preduzete radnje učinioca, posledica u smislu povrede zaštićenog dobra ipak nije nastupila. U davanju odgovora na ovo pitanje iskristalisala su se tri shvatanja. To su: 1) objektivno, 2) subjektivno i 3) objektivno-subjektivno.

Po objektivnoj teoriji pravni osnov pokušaja nalazi se u postojanju opasnosti za određeno pravno dobro, s obzirom na to da je učinilac ipak preduzeo jednu ili više delatnosti koje su upravljene na prouzrokovanje posledice krivičnog dela. Naime, usled tako preduzete radnje postojala je realna, stvarna, neposredna, bliska mogućnost da pravno dobro bude povređeno. Stoga je i logično da se za pokušaj krivičnog dela kažnjava.

³⁰ G.Marjanovik, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, Skopje, 1998. godine, str.199-201.

³¹ M.Babić,J.Marković, Krivično pravo, Opšti dio, op.cit. str. 230.

³² N.Mrvić Petrović, Krivično pravo,op.cit.str.113

³³ B.Petrović, D.Jovašević, Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio, op.cit. str. 178.

Međutim, pošto ne dolazi do posledice povrede (što znači da napadnuto dobro nije uništeno, oštećeno ili učinjeno neupotrebljivim) za pokušaj treba blaže kazniti nego za svršeno krivično delo.

Subjektivna teorija³⁴ pravni osnov pokušaja nalazi u ispoljavanju kriminalne, zločinačke volje na strani učinioca dela. Donoseći odluku da izvrši krivično delo učinilac je ovu odluku realizovao preduzimanjem aktivnosti, telesnih pokreta u spoljnom svetu sa ciljem, sa namerom da prouzrokuje nameravanu posledicu krivičnog dela. Zapravo ostvarenje posledice i predstavlja cilj donete odluke i preduzetih aktivnosti u pravcu njenog ostvarenja³⁵. Stoga po ovoj teoriji³⁶ nema potrebe da se pravi razlika između pokušaja i svršenog krivičnog dela jer se i u jednom i u drugom slučaju podjednako ispoljava kriminalna, zločinačka volja učinioca. S obzirom na to, budući da je preduzetom radnjom jasno i nedvosmisleno ispoljena u spoljnom svetu kriminalna volja učinioca za ostvarenjem krivičnog dela, treba podjednako kazniti učinioca i za pokušano i za svršeno krivično delo.

I konačno, po objektivno-subjektivnoj teoriji suština pokušaja se podjednako nalazi i u postojanju opasnosti za zaštićeno dobro usled preduzete radnje izvršenja i u izraženoj zločinačkoj, odnosno kriminalnoj volji učinioca dela. Stoga se prema zastupnicima ovog shvatanja učinilac pokušanog krivičnog dela kažnjava samo u slučaju pokušaja izvršenja težeg krivičnog dela na što ukazuje vrsta i visina propisane kazne u zakonu za to krivično delo. Za pokušaj se učinilac kažnjava kaznom koja je u zakonu propisana za pokušano krivično delo, ali budući da posledica dela ipak nije nastupila u konkretnom slučaju, zakonik dozvoljava sudu mogućnost da učinioca pokušanog dela blaže kazni.

ZNAČAJ POKUŠAJA U KRIVIČNOM PRAVU

U domaćem krivičnom pravu, kao uostalom i u velikom broju inostranih krivičnih zakona za pokušaj se kažnjava uvek kada se radi o krivičnim delima za koja se može izreći pet godina zatvora ili teža kazna, a u pogledu drugih krivičnih dela samo onda kada zakon izričito propisuje da će se kazniti za pokušaj tih dela. Iz ovoga proizilazi da je za obavezno kažnjavanje pokušaja odlučna težina krivičnog dela izražena u vrsti i visini propisane kazne³⁷. No,

³⁴ G.Marjanovik, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, op.cit. str.202-203.

³⁵ Lj.Selinšek, Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela, op.cit. str. 183.

³⁶ B.Pavišić, V.Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op.cit. str.144.

³⁷ P.Novoselec, Opći dio kaznenog prava, op.cit. str. 278-279.

zakonodavac ovlašćuje sud da za pokušaj krivičnog dela može blaže kazniti učinioca nego za svršeno krivično delo.

To znači da pokušaj kao opšti institut krivičnog prava³⁸:

1. predstavlja nedovršeno krivično delo te kao takav znači olakšavajuću okolnost od značaja kod odmeravanja kazne učiniocu konkretnog krivičnog dela. To je, zapravo, okolnost koja se ogleda u obimu, prirodi i stepenu prouzrokovane posledice – budući da je u ovom slučaju posledica krivičnog dela potpuno izostala,
2. ima značaj kod procene stepena konkretne društvene opasnosti učinjenog krivičnog dela i ličnosti njegovog učinioca – budući da nema posledice krivičnog dela i
3. predstavlja fakultativni osnov za ublažavanje kazne, dok je nepodoban pokušaj fakultativni osnov za oslobođenje od kazne u potpunosti učinioca u konkretnom slučaju.

ZAKLJUČAK

Pravilo je da se preduzimanjem jedne ili više delatnosti koje su u zakonu određene kao elemenat bića krivičnog dela ostvaruje posledica u smislu prouzrokovane promene ili stanja u spoljnom svetu na objektu napada. No, česte su u životu situacije da usled preduzete delatnosti nekog lica, posledica krivičnog dela ipak izostaje. U takvim slučajevima postoji pokušaj krivičnog dela ili nedovršeno (nepotpuno) delo. No, moguće je takođe da se za preduzimanje radnje izvršenja zahteva prethodno stvaranje uslova i pretpostavki kroz preduzimanje pripremnih radnji kojima se omogućava ili olakšava izvršenje krivičnog dela. Realna opasnost povrede ili ugrožavanja zaštićenog dobra, kao i obim i intenzitet ispoljene kriminalne volje na strani učinioca za prouzrokovanje posledice preduzetom radnjom izvršenja, čini suštinu pokušaja i osnov kažnjivosti njegovog učinioca.

Od trenutka kada se kod učinioca pojavi misao ili ideja o ostvarenju posledice u spoljnom svetu izvršenjem krivičnog dela, pa do preduzimanja radnje izvršenja može da postoji nekoliko stadijuma (ili faza). Prvi stadijum, koji je obavezan, bez koga uopšte nema ni krivičnog dela (doduše umišljajnog dela), jeste donošenje odluke za izvršenje krivičnog dela (iter criminis). Pošto je doneta kriminalna odluka, učinilac obično odmah pristupa i izvršenju krivičnog dela, tj. preduzimanju delatnosti, jedne ili više njih, koje su u zakonu

³⁸ Lj.Selinšek, Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela, op.cit. str.184-185.

određene kao elemenat bića krivičnog dela. Tako preduzetom delatnošću, posledica u smislu promene ili stanja u spoljnom svetu nastupi (pa postoji svršeno krivično delo) ili ona pak izostaje usled različitih okolnosti i razloga (kada postoji pokušaj krivičnog dela ili nedovršeno delo).

Tako npr. neki inostrani krivični zakoni, kao što je to Krivični zakonik Ruske federacije iz 1996. godine u članu 29. izričito razlikuju dve vrste (forme) krivičnog dela. To su: 1) dovršeno krivično delo i 2) nedovršeno krivično delo. Razmatranje pojedinih stadijuma u izvršenju krivičnog dela od značaja je naročito u situacijama kada učinilac i pored preduzete jedne ili više delatnosti (u okviru bića krivičnog dela ili van njega) ne uspe da ostvari krivično delo (odnosno da realizuje posledicu krivičnog dela na objektu napada u smislu promene ili stanja) kao što je slučaj kod pokušaja. U takvim slučajevima krivično delo je samo delimično (parcijalno) ostvareno, Ali i takve situacije nalažu potrebu za odgovarajućim krivičnopravnim rešenjima.

Iz napred navedenog proizilazi da su u procesu izvršenja krivičnog dela moguća četiri stadijuma ili faze. Ovi stadijumi su mogući samo kod umišljajno preduzetih krivičnih dela. To je i logično jer kod nehatnih krivičnih dela nema uopšte odluke učinioca da pristupi izvršenju takvog dela. Na taj način su po prirodi stvari isključene i pripremne radnje kao i pokušaj kod ove vrste krivičnih dela. Iz toga proizilazi da se nehatno izvršena krivična dela javljaju samo kao dovršena (svršena) dela. U procesu izvršenja krivičnih dela, dakle, mogući su sledeći stadijumi ili faze. To su: 1) odluka za izvršenje krivičnog dela, 2) pripremne radnje, 3) pokušaj krivičnog dela ili nedovršeno delo i 4) svršeno (dovršeno, potpuno, kompletno) krivično delo.

Pokušaj krivičnog dela (koji može da se javi kao nesvršeni, svršeni ili kvalifikovani) predstavlja umišljajno započinjanje izvršenja krivičnog dela bez prouzrokovanja posledice u spoljnom svetu. Upravo zbog toga savremeno zakonodavstvo izuzetno propisuje krivičnu odgovornost i kažnjivost učinioca pokušanog dela – samo ako se radi o pokušaju krivičnog dela za koji je propisana kazna zatvora od pet godina ili teža kazna ili kada to zakon izričito propiše.

LITERATURA

- (1) Babić, M., Marković, I. (2007). *Krivično pravo, Opšti dio*, Banja Luka: Pravni fakultet.
- (2) Čejović, B. (1985). *Krivično pravo u sudskoj praksi, Prva knjiga, Opšti deo*, Beograd: Naučna knjiga.
- (3) Čejović, B. (2002). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Službeni list.
- (4) Đorđević, M., Đorđević, Đ. (2014). *Krivično pravo*, Beograd: Projuris.

- (5) Grozdanić, V., Škorić, M. (2009). *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, Zagreb: Pravni fakultet.
- (6) grupa autora (1995). *Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije*, Beograd: Savremena administracija.
- (7) Jovanović, Lj., Jovašević, D. (2003). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Policijska akademija.
- (8) Jovašević, D. (2011). *Leksikon krivičnog prava*, Beograd: Službeni glasnik.
- (9) Jovašević, D. (2012). *Krivično pravo, Opšti deo*, Niš: Pravni fakultet.
- (10) Jovašević, D., Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo*, Banja Luka: Univerzitet Apeiron.
- (11) Jovašević, D. (2013). *Praktikum za krivično pravo, Opšti deo*, Niš: Pravni fakultet.
- (12) Lazarević, Lj., Vučković, B., Vučković, V. (2004). *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje: Obod.
- (13) Mrvić Petrović, N. (2005). *Krivično pravo*, Beograd: Službeni glasnik.
- (14) Novoselec, P. (2004). *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb: Pravni fakultet.
- (15) Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb: Narodne novine.
- (16) Petrović, B., Jovašević, D. (2005). *Krivično pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio*, Sarajevo: Pravni fakultet.
- (17) Selinšek, Lj. (2007). *Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela*, Ljubljana: Založba GV.
- (18) Službeni glasnik Republike Srbije broj: 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- (19) Stojanović, Z. (2001). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Pravna knjiga.
- (20) Živanović, T. (1930). *Osnovni problemi krivičnog prava*, Beograd: Geca Kon.

ATTEMPTED CRIMINAL OFFENCE

Between the moment when the decision has been made to commit a criminal offence and the moment when the consequence in the outer world has been caused, there are several phases: decision, preparatory activities, attempt and completed criminal offence. Attempt represents a specific phase in the commission of criminal offence and includes the activity that constitutes the offence (made upon previously prepared decision), but without causing the actual consequence. It is a potential, facultative phase that is punishable only

in the cases of more serious criminal offences, for which punishment is prescribed by the law. In this paper, the term, types, characteristics, contents and legal nature of attempted criminal offence are discussed.

KEY WORDS: decision / commission of criminal offence / lack of consequence / attempt / criminal offence / punishment

PRAVNI OKVIRI ZA REGULISANJE EKOLOŠKOG TURIZMA U ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM PODRUČJIMA *

Vera Stanković*

Ana Batrićević*

Vladan Joldžić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Ekološki turizam u zaštićenim prirodnim područjima zahteva odgovorniji način ponašanja turista nego na drugim turističkim destinacijama, zatim visok stepen svesti o važnosti zaštite i održivog korišćenja životne sredine i znanje o osnovnim ekološkim procesima i prirodnim vrednostima posećenog mesta. Iskustvo je pokazalo da je blagovremena implementacija adekvatnih preventivnih mera najefikasnije sredstvo za sprečavanje ugrožavanja i uništavanja prirodnih staništa. Međutim, pojedini oblici nemarnog ponašanja zahtevaju primenu represivnih mera - sankcija propisanih odredbama krivičnog i prekršajnog prava, kao i uvođenje inovativnih zakonskih i praktičnih rešenja. U nastojanju da doprinesu smanjenju negativnog antropološkog pritiska na zaštićena prirodna područja, autori razmatraju mogućnost uvođenja novog, proširenog i redefinisano pojma ekoturiste - "ekoturista zaštićenih prirodnih područja", koji bi, kao subjekt specifičnih prava i obaveza, posedovao posebnu dozvolu nadležnih organa za obavljanje pojedinih aktivnosti na ovim područjima.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vera.batanjski@gmail.com

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

* E-mail: vladanj@eunet.rs

*KLJUČNE REČI: ekoturizam / ekoturista zaštićenih prirodnih
područja / zaštićena prirodna dobra / propisi / dozvola*

1. UVOD – DEFINISANJE EKOTURIZMA

Postoji više teorijskih definicija ekoturizma. One su veoma slične, budući da su izvedene iz elementarnih principa na kojima počiva ova vrsta turizma, čiji značajan deo sačinjava upravo odgovorno korišćenje prirodnih bogatstava sa jedne i uključivanje lokalnog stanovništva u privredne delatnosti sa druge strane. Prema Međunarodnom ekoturističkom društvu (TIES), ekoturizam je definisan kao "odgovorno putovanje kroz prirodna područja koje ne narušava životnu sredinu, održava blagostanje lokalnog stanovništva, a uključuje interpretaciju i edukaciju". Obrazovanje treba da bude inkluzivno kako za osoblje, tako i za goste (TIES 2015). Takođe, ekoturizam se definiše i kao "ekološki odgovorno putovanje i poseta relativno očuvanom prirodnom području, kako bi uživali i cenili prirodu (i sva prateća kulturna dobra - kako prošla, tako i sadašnja), prilikom koje se podstiče očuvanje životne sredine, smanjenje uticaja posetilaca na prirodu i omogućava korisno, aktivno socio-ekonomsko uključivanje lokalnog stanovništva" (Ceballos-Lascuráin 1993). Pojedini autori prilikom definisanja pojma ekoturizma naglašavaju da je u pitanju takav oblik turizma koji obuhvata posete fragilnim, netaknutim, i relativno nenarušenim prirodnim područjima i koji predstavlja alternativu standardnom (masovnom) turizmu (Honey 2008). Uopšteno govoreći, ekoturizam se fokusira na volontiranje, lični razvoj i učenje novih načina kako da se živi na planeti (Pelikan - Matetić & Pelikan 2008).

Dakle, takozvani "pravi" ekoturizam je po svojoj suštini takav da prevazilazi "obično" putovanje, koje se organizuje samo kako bismo se divili prirodi ili samo uživali u njoj (Kutay 1993). U tom smislu se može konstatovati da ekoturizam, za razliku od klasičnog, poseduje neke dodatne kvalitete i ciljeve usmerene, pre svega, na promovisanje očuvanja i zaštite životne sredine i prirodnih vrednosti.

Putnici koji izaberu ekoturizam jesu odgovorni potrošači zainteresovani za društvenu, ekonomsku i ekološku održivost. Oni tragaju za autentičnim lokalnim iskustvima i mogućnostima, a kako bi se odužili zajednici koju posećuju, mnogi ekoturisti učestvuju u volonterskim aktivnostima. Takođe, ekoturisti sve više teže da smanje emisiju ugljen-dioksida, odnosno karbonski otisak svog putovanja, tako što mudro planiraju i odgovorno biraju (TIES 2014a).

Da bi se neka vrsta turizma mogla nazvati ekološkim turizmom, potrebno je da bude zasnovana na sledećim principima: 1. smanjiti uticaj (bilo kog negativnog faktora) na životnu sredinu; 2. podići nivo društvene svesti o životnoj sredini i poštovanje prema prirodnim i kulturnim vrednostima; 3. obezbediti uslove za pozitivno iskustvo posetilaca i domaćina; 4. obezbediti direktan finansijski podsticaj za očuvanje životne sredine; 5. obezbediti finansijske podsticaje i osnaživanje lokalnih zajednica; 6. povećati senzibilitet države domaćina za političku, ekološku i ekonomsku klimu (TIES 2014b). U skladu sa tim, treba istaći da "običnu" posetu parku ili nekom zaštićenom području treba tretirati kao prirodni turizam, a ne kao ekoturizam (Wood 2002). Ekoturista treba u svim svojim aktivnostima da ispunjava principe ekoturizma.

Širom sveta postoje odgovorni eko-turoperateri koji uspešno posluju, pružajući dobro organizovano, interaktivno upoznavanje malih grupa turista sa životnom sredinom i kulturom posećene destinacije, ujedno minimalizujući negativan uticaj i podržavajući napore da se zaštiti priroda. Međutim, procenjuje se da većina zemalja ima znatno više turoperatera koji se ne pridržavaju uputstava i principa održivosti od onih koji to rade. Pored toga, primećeno je i da turoperateri oklevaju u pravljenju svog sistema za izveštavanje, otežavajući tako statističko praćenje i računanje ukupnog učinka ekoturizma.

Koliko god namere i principi ekoturizma bili pogodni za prirodna područja, činjenica je da u praksi postoji veliki potencijalni rizik po očuvanu životnu sredinu i njene elemente. Budući da se po pravilu realizuju na lokacijama koje predstavljaju netaknute, fragilne ekosisteme, ekoturistički projekti sa sobom nose rizik od uništavanja velikih ekoloških bogatstava od kojih sami zavise (Wood 2002).

2. RAZLOZI ZA UVOĐENJE ODREĐENIH OGRANIČENJA PRILIKOM POSETE ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM PODRUČJIMA KATEGORIJE – REZERVATI PRIRODE

Ekoturizam se brzo razvijao poslednjih nekoliko decenija. Nažalost, iako ima potencijal stvaranja pozitivnog uticaja na društvo i životnu sredinu, može biti štetan isto koliko i masovni turizam, ako se ne sprovodi na adekvatan način. Prema Wood-u (2002), globalni rast turizma doprinosi stvaranju značajne opasnosti po kulturni i biološki diverzitet. Dalje istraživanje tržišta je pokazalo da su u fokusu ekoturizma upravo divljina i netaknuta područja, a poznato je da upravo takva područja čuvaju jedinstveni biodiverzitet od kojih

Čovečanstvo ostvaruje neprocenljive višestruke koristi. Zato ovakva područja treba koristiti oprezno i nastojati da se eliminiše svaki mogući negativni uticaj na njih. Gubitak biodiverziteta i prirodnih staništa, produkcija otpada i unos zagađujućih supstanci u zaštićena prirodna područja su samo neke od mogućih negativnih posledica. Osim toga, ozbiljna zabrinutost u vezi sa ekoturizmom postoji u pogledu stepena društvene pravednosti i sprovođenja i poštovanja propisa kako od strane donosilaca odluka tako i od strane korisnika, odnosno turista.

Stavljanje ekoturizma na istinski održiv put je pravi izazov, koji zahteva saradnju između industrije turizma, vlade, lokalnog stanovništva i samih turista (Wood 2002). Dakle, u pitanju je multidisciplinarni pristup, kao jedini pravi, kada je u pitanju zaštita bilo kog nivoa organizacije živog sveta i njegovih sastavnih delova.

Ekoturizam često funkcioniše potpuno drugačije u odnosu na ostale segmente turističke industrije, zato što je određen svojim primarnim ciljevima održivog razvoja, gde, pre svega, spadaju zaštita prirodnih područja i edukacija posetilaca o vrednostima zdrave životne sredine, biološkog diverziteta, održivosti i koristi za lokalno stanovništvo. Međutim, pravilno planiranje i upravljanje su najznačajniji, presudni faktori od kojih zavisi razvoj ekoturizma.

Organizovanje posetilaca u zaštićenim prirodnim područjima zahteva posedovanje osobenih sposobnosti upravljanja (Wood 2002). U ovom radu je pažnja posvećena rezervatima prirode, kao grupi zaštićenih područja koja su neizmenjenih ili neznatno izmenjenih prirodnih odlika sa reprezentativnim prirodnim ekosistemima, namenjenim za očuvanje izvorne prirode ili postojećih prirodnih odlika, a koji obuhvataju staništa ugroženih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva¹. Autori smatraju da su izmene pojedinih propisa i uvođenje određenih ograničenja prilikom posete ovim osetljivim područjima, solidna polazna osnova za unapređenje očuvanja pomenutih prirodnih vrednosti, koja ujedno predstavljaju i turističke resurse, a bez kojih ekoturizam ne bi mogao da postoji. Poslednjih dvadeset godina, iskustva posećivanja fragilnim prirodnim ekosistemima su pokazala povećanje dobiti i to zahvaljujući primeni različitih inovativnih rešenja malih razmera i niskog uticaja. Ova rešenja razvijena su upravo u ekoturizmu (Wood 2002).

¹ Opšta definicija rezervata prirode prema Članu 29. Zakona o zaštiti prirode ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 88/2010)

Činjenica je da u Strategiji razvoja turizma Republike Srbije (2006) ekoturizam nije prepoznat kao jedna od najvažnijih razvojnih potencijala turizma, te i da analizi njegovih prednosti nije posvećena pažnja. Samo na jednom mestu se pominje reč ekoturizam – u delu 3. pod nazivom "Mogućnosti razvoja turizma u Republici Srbiji u odnosu na kretanja u svetskom turizmu", gde se navodi da, kao potencijal turističkih proizvoda, posebno treba istaći kapacitete R. Srbije za stvaranje proizvoda koji su povezani sa korišćenjem prirode i ekoturizma. Postoje neke smernice u Strategiji koje se indirektno odnose na ekoturizam kao deo održivog turizma u širem smislu i kao prednost koju Srbija poseduje, ali tek treba da iskoristi. To se odnosi na konstantaciju da su već potvrđene navike da turisti sve više traže i prihvataju nova iskustva i destinacije, posebno u uslovima kada takve destinacije nude nova iskustva na profesionalan način. Dalje se ističe da u korist Srbije ide i činjenica da je došlo do promene profila turista, u smislu trenda sve većeg broja obrazovanih posetilaca koji tragaju za autentičnim iskustvima. Ističe se i veliki neiskorišćeni potencijal prirodnih resursa i gotovo netaknuta ili očuvana prirodna i agrarna područja. Važno je istaći da je Strategija prepoznala da je u cilju unapređenja turizma neophodno značajno proširiti površinu zaštićenih područja, sa ciljem dostizanja zaštite od 15 do 20% od ukupne teritorije Republike Srbije. Ovaj cilj je viši u odnosu na onaj koji se nalazi u Prostornom planu Republike Srbije (2010) u kojem je predviđeno da do 2015. godine bude zaštićeno 10% teritorije naše zemlje, a do 2021. oko 12%. Trenutno je površina od 564.063 ha, odnosno 6,38% ukupne teritorije Srbije zaštićeno², što je čini zemljom sa malim procentom zaštićenih prirodnih površina. Kako do sada nije ostvaren cilj iz Prostornog plana da pod zaštitom bude blizu 10% teritorije, male su verovatnoće da će se ovaj plan ispuniti do kraja 2015. godine. Na osnovu ovih podataka, jasno je da u Srbiji nema dovoljno zaštićenih prirodnih područja, a samim tim ni celokupnog biodiverziteta pod *in situ* zaštitom.

Prema Strateškom planu Konvencije o biološkoj raznovrsnosti za period 2011 - 2020, države članice, među kojima je i Republika Srbija, kao rafifikator konvencije³, su se složile da bi do 2020. godine najmanje 17% kopnenih područja, naročito onih od izuzetne važnosti za biodiverzitet, trebalo biti stavljeno pod zaštitu⁴. Međutim, Srbija je, kao i kada je u pitanju nacionalni

² Zavod za zaštitu prirode Srbije (2015) Osnovni podaci.

http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=zastita_prirode_osnovni_podaci.

³ Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti, ("Službeni list SRJ", br. 11/2001).

⁴ Strategic Plan for Biodiversity 2011-2020, including Aichi Biodiversity Targets. COP 10 Decision X/2.

cilj, trenutno dosta daleko od ostvarivanja ovog svetskog cilja za zaštitu kopnenih područja.

Zato je pored napora koji su neophodni u cilju proširenja površine zaštićenih teritorija i proglašenja novih zaštićenih područja, potrebno obezbediti kvalitetniju zaštitu postojećih zaštićenih područja, a naročito očuvati njihove najosetljivije delove. Suprotno postupanje moglo bi dovesti do stvaranja "negativnog trenda" i udaljavanja od postavljenih nacionalnih i globalnih ciljeva.

Polazeći od svih prethodno navedenih činjenica i analiza, koje ukazuju na stanje, rizike i potencijalne opasnosti koje sa sobom nosi ekoturizam, autori ovog rada nastoje da ponude rešenja, koja bi doprinela unapređenju ove vrste turizma, uz istovremeno poboljšanje zaštite strogo zaštićenih prirodnih područja. U pokušaju unapređenja zaštite ovih područja i rešavanju praktičnih problema koji prate njeno sprovođenje, za polaznu osnovu su uzeti zakonski propisi, kao početna i krajnja instanca u očuvanju prirodnih vrednosti.

3. METOD ISTRAŽIVANJA

Najpre je sprovedena analiza važećih zakonskih odredbi koje se odnose na turizam i zaštitu prirode. Na osnovu toga ali i iskustava autora, stečenih terenskim naučnim istraživanjima u određenim zaštićenim rezervatima prirode Republike Srbije, i analiziranog stanja i efikasnosti sprovođenja propisa u praksi, dati su predlozi mogućih rešenja za unapređenje razvoja ekoturizma paralelno sa zaštitom prirodnih područja. Autori se zalažu za inovativno rešenje koje bi se sastojalo u uvođenju specijalne dozvole koju bi morali pribaviti svi oni ekoturisti koji nameravaju da posete stroge i specijalne rezervate prirode. Propisivanje obaveznog pribavljanja ovakve dozvole predstavljalo bi početni korak u strategiji daljeg razvoja ekoturizma na ovim prostorima. Ovaj korak ne može biti sproveden na celishodan način bez uzajamne saradnje svih nadležnih organa odovornih za očuvanje prirodnih vrednosti, odnosno onih zbog kojih rezervati i postoje.

4. REZULTATI

U nekoliko važećih zakona Republike Srbije, a koji se odnose na zaštitu prirodnih vrednosti, analizirani su svi članovi koji bi trebalo da budu delimično ili potpuno izmenjeni ili dopunjeni.

Član 102. Zakona o zaštiti životne sredine⁵ (Obaveze pravnih i fizičkih lica) propisuje da su pravna i fizička lica dužna da u obavljanju svojih aktivnost obezbede zaštitu životne sredine. Na koji način će oni to učiniti, nabrojano je u pojedinim stavovima ovog člana. Ovo bi značilo da bi bez donošenja nekih posebnih propisa poput dozvole za ekoturistu, svako ko ugrožava životnu sredinu bio procesuiran. Međutim, problem je što se odredbe ovog člana zakona ne sprovode dosledno, te bi proces dobijanja ove specijalne dozvole bio poželjan. Član 118. propisuje kazne za prekršaje za fizička lica koja ne poštuju odredbe Člana 27. (Zaštita i korišćenje flore i faune). Visine novčanih kazni kreću se od 5.000 do 50.000 dinara ili je propisana kazna zatvora do 30 dana. Međutim, činjenica je da je u R. Srbiji najviše lica prijavljeno, optuženo i osuđeno za krivična dela: šumska krađa, nezakonit lov i ribolov i na kraju ubijanje i zlostavljanje životinja. Pored toga poznato je da je udeo krivičnih dela protiv životne sredine u ukupnom boju krivičnih dela učinjenih u našoj zemlji relativno mali (Batrićević & Batanjski 2014).

Određene izmene potrebno je načiniti i u Zakonu o zaštiti prirode⁶. U ovom Zakonu je propisano šta se ne sme raditi prilikom obilaska speleoloških objekata (Članom 25. – Zaštita i korišćenje speleoloških objekata). Članom 29. – Strogi i specijalni rezervat prirode, pomenutog Zakona, propisano je kakve se aktivnosti jedino mogu sprovoditi, a da su zabranjene privredne i druge aktivnosti.

U specijalnom rezervatu prirode dozvoljeno je postojanje retkih naselja u kojima čovek živi u skladu sa prirodom. U delu odredbe ovog člana je potrebno detaljnije obrazložiti kakvo retko naselje treba da bude, odnosno kakve karakteristike teba da ima i šta mora da se uzima u obzir prilikom ocenjivanja vrednovanja i zadovoljavanja kriterijuma koje bi trebalo propisati, uz obavezne mere kojima se sa sigurnošću može obezbediti da na tim lokacijama čovek zaista živi u skladu sa prirodom. Ovo je važno i za (eko)turiste koji bi posećivali ovakva naselja i boravili u njima. Dalje je dozvoljeno praćene prirodnih pojava i procesa, naučna istraživanja i dozvoljena je namena za obrazovanje, kontrolisane posete i očuvanje tradicionalnog načina života.

Razlika između strogog i specijalnog rezervata prirode u odnosu na svrhe poseta je u tome što su u specijalnom rezervatu prirode dozvoljene posete u cilju obrazovanja i kontrolisane posete. Ovo se, međutim, dalje ne

⁵ Zakon o zaštiti životne sredine ("Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009 i 43/2011)

⁶ Zakon o zaštiti prirode ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 88/2010)

podudara sa normom istog člana, koja propisuje da je dozvoljeno posećivanje i strogog i specijalnog rezervata prirode u cilju obrazovanja, ako se dobije dozvola koju izdaje upravljač zaštićenog područja. Ova zakonska odredba sa sobom nosi rizik, jer omogućava da se izdaju dozvole i grupama koje su veće (kao što su đaci osnovnih ili srednjih škola) i koje mogu predstavljati veliko opterećenje i pritisak na strogi rezervat prirode, u kojem se često nalaze endemične vrste ili veoma redak tip staništa. Potrebno je izmeniti ovaj stav člana 29. zabranom poseta u strogim rezervatima u cilju obrazovanja i to u I stepenu režima zaštite i za velike grupe i u II stepenu režima zaštite. Ove zabrane ne bi trebalo da se odnose na studente fakulteta prirodnih nauka, koji bi dobijali dozvolu za posetu ovakim zaštićenim područjima i to isključivo u malim grupama, čiji broj treba definisati za svaki strogi rezervat, i to po stepenima režima zaštite.

Što se tiče dozvoljenih ekoturističkih poseta, one bi trebalo da budu dopuštene u svim tipovima zaštićenih područja, osim u rezervatima prirode u zoni I stepena zaštite, samo u organizovanim grupama u cilju edukacije, a u rezervatima prirode u II stepenu sa posebnom dozvolom za ekoturiste, u ograničenom broju (koji bi bio definisan za svaki rezervat posebno), takođe samo u cilju edukacije i uz pratnju čuvara.

Takođe je propisano da se mere zaštite strogog i specijalnog rezervata prirode bliže određuju aktom o proglašenju zaštićenog područja. Međutim, i pored ovog stava Člana 29., potrebne su opšte i detaljnije norme, koje bi se odnosile na vrste dozvoljenih poseta i koje bi važile za sve stroge i specijalne rezervate prirode u državi, i to ili u obliku novog člana Zakona o zaštiti prirode ili kao dopuna postojećem. Paralelno, potrebno je na isti način uvesti promene i u Zakon o turizmu⁷.

U Članu 30. Zakona o zaštiti prirode se nalaze odredbe koje se odnose na dozvoljene radnje i obavljanje delatnosti u nacionalnim parkovima, a koje su raznovrsnije u odnosu na one dozvoljene u strogim, odnosno specijalnim rezervatima prirode. Za ostale tipove zaštićenih područja (spomenik prirode, zaštićeno područje, predeo izuzetnih odlika i park prirode) su propisane iste ili veoma slične norme – zabranjene su radnje i aktivnosti koje ugrožavaju one karakteristike područja zbog kojih je ono i zaštićeno, a koje se i nalaze u definicijama, a mere zaštite i načini korišćenja bliže se određuju aktom o proglašenju zaštićenog područja. Ovo znači da na svakom području upravljač treba da postavi jasne

⁷ Zakon o turizmu ("Sl. glasnik RS", br.: 6/2009, 88/2010, 99/2011 i 93/2012)

znakove kojima se obaveštavaju turisti o zabranjenim aktivnostima, kao i da područja budu pod prismotrom čuvara.

Takođe, Zakon o zaštiti prirode propisuje dozvoljene i zabranjene aktivnosti u zonama režima zaštite podeljenim na tri različita stepena (Član 35. Režimi zaštite). Ovde bi trebalo menjati odredbu koja propisuje da I stepen predstavlja ekosisteme koji su od izuzetnog naučnog i praktičnog značaja. Termin "praktično" bi trebalo ili izbrisati, jer može biti pogrešno interpretiran, ili ga detaljnije objasniti. Dalje se u istom članu navodi da je u I stepenu dozvoljena, između ostalih, i kontrolisana poseta u rekreativne i opštekulturne svrhe (u kojem je, inače, propisana stroga zaštita). Postavlja se, pitanje da li ovakve "svrhe" zapravo spadaju pod praktični značaj? Međutim, upravo rekreativna ili opštekulturna namena predstavlja veliki negativni pritisak na deo područja koji bi trebalo biti najstrože zaštićen. Režim I stepena zaštite bi trebalo da služi isključivo za naučna istraživanja, praćenje prirodnih procesa (opet od strane naučnika ili ovlašćenih stručnih lica) i strogo kontrolisanu posetu u obrazovne svrhe i to samo za studente koji pohađaju fakultete prirodnih nauka i ako je potrebno, posetu pravnih lica koja usvajaju propise i zakone i naravno, inspektora.

Režim II stepena zaštite trebalo bi da služi za kontrolisane posete ekoturista sa dobijenom dozvolom, i to u malim grupama u strogim i specijalnim rezervatima prirode i nacionalnim parkovima. Za početak procesa unapređivanja zaštite, bilo bi dovoljno da se ovakva zabrana odnosi na stroge rezervate prirode. Ostalim turistima bi strogo kontrolisane posete u strogim i specijalnim rezervatima prirode trebalo ograničiti na III stepen režima zaštite, i to opet u manjim grupama. U ostalim tipovima zaštićenih područja bi trebalo dozvoliti posete turistima i u II stepenu zaštite, ali bi i one morale biti ograničene na određen broj ljudi u određenim intervalima i strogo kontrolisane. Izmene dozvoljenih, odnosno zabranjenih radnji treba uvesti u Zakon o zaštiti prirode, a dozvoljene (eko)turističke posete u odnosu na kategoriju zaštićenog područja trebalo bi regulisti u Zakonu o turizmu. Detalje o (eko)turističkim posetama bi trebalo propisati u aktima za proglašenje zaštićenih područja, koji se, inače, donose za svako područje posebno.

Dalje bi, u II zoni zaštite trebalo ograničiti izgradnju objekata i prateće infrastrukture za turističke svrhe, a potpuno zabraniti u rezervatima prirode, i veoma strogo kontrolisati u ostalim kategorijama zaštićenih područja. Takođe bi dozvoljeno ograničeno sakupljanje gljiva, divljih biljaka i životinja trebalo promeniti, tako da se ono potpuno zabrani u rezervatima prirode i u II zoni, a u nacionalnim parkovima i ostalim zaštićenim područjima dozvoli samo organskim poljoprivrednim proizvođačima.

Za sva tri stepena režima zaštite, Vlada bliže propisuje radove i aktivnosti koje su zabranjene ili ograničene, što znači da je na njoj velika odgovornost da li će i na koji način da, na primer, dozvoli skladištenje industrijske robe i građevinskog materijala ili pravljenje objekata za upravljanje otpadom. Inače, predviđeno je da su navedene aktivnosti ograničeno dozvoljene u III režimu zaštitne zone (Članom 35. Zakona o zaštiti prirode). Ovakve odredbe bi valjalo promeniti, i uvesti potpunu zabranu, barem u pogledu skladištenja industrijske robe i izgradnje objekata za upravljanje otpadom, jer ove aktivnosti negativno utiču na očuvanje svih vrednosti zaštićenih područja.

Nove odredbe o ponašanju posetilaca zaštićenim prirodnim područjima se osim propisivanja novih članova, mogu detaljnije formulisati u Članu 56. Pravilnika o unutrašnjem redu i čuvarskoj službi. U 4. stavu ovog člana stoji da se pravilnikom utvrđuje način ponašanja posetilaca i drugih korisnika pri kretanju i boravku u zaštićenom području, zatim mesta, površine i objekti u kojima se zbog očuvanja divljih biljaka i životinja i drugih vrednosti ograničava kretanje ili zabranjuje i ograničava obavljanje određenih radnji, kao i trajanje tih mera, vrste divljih biljaka i životinja čije je korišćenje, odnosno branje, sakupljanje i izlov ograničeno, kao i način i uslovi obavljanja tih radnji, uslovi zaštite prilikom obavljanja obrazovnih aktivnosti, način održavanja urednosti i čistoće zaštićenog područja, postupak izdavanja saglasnosti i drugih akata korisnicima od strane upravljača, način i organizacija čuvarske službe i drugo. U ovaj član je potrebno uneti izmene i dopune, koje bi se odnosile na mere koje bi bile obavezne za sve tipove i kategorije zaštićenih područja posebno, kao i za stepene zaštite. Na ovaj način bi postalo jasnije kakav se vid zaštite očekuje u odnosu na vrstu zaštićenog područja, a posebnu pažnju treba posvetiti dozvoljenim, odnosno zabranjenim aktivnostima za (eko)turiste i takve odredbe uneti u Zakon o turizmu. Odredbu "postupak izdavanja saglasnosti i drugih akata korisnicima od strane upravljača" treba proširiti i objasniti i ona bi trebalo da se, za svrhu turističkih poseta, takođe inkorporiše u Zakon o turizmu.

Prema Članu 66. – Nadoknade štete prouzrokovane nedozvoljenom radnjom, fizičko lice je dužno da plati štetu koju prouzrokuje povredama Zakona o zaštiti prirode. Šteta može biti prouzrokovana nedozvoljenom radnjom u odnosu na pojedine primerke strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta. U Članu 68. - Obaveze upravljača, propisane su, između ostalih i obaveze koje se odnose na turističke posete, koje su više generalnog tipa. Primeri: stav 1., tačka 7. upravljač je dužan da prati kretanje i aktivnost posetilaca i obezbeđuje obučene vodiče za turističke posete; tačka 9. upravljač je dužan da vodi evidenciju o ljudskim aktivnostima, delatnostima i procesima koji predstavljaju faktor ugrožavanja i oštećenja zaštićenog

područja. Ove odredbe bi mogle da ostanu nepromenjene, ukoliko bi se menjali ili dopunjavali prethodno pomenuti članovi Zakona o zaštiti prirode.

Takođe, Članom 70. je propisano da su posetioci, znači i (eko)turisti dužni da plate nadoknadu za korišćenje zaštićenog područja, gde upravljač može propisati i naplatiti za turističke, rekreativne, sportske i duge maifestacije i aktivnosti; korišćenje usluga, uređenih terena, objekata; za posetu zaštićenom području, njegovim delovima i objektima.

U Članu 74. – Mere zaštite strogo zaštićenih divljih vrsta, propisano je stavom 1., tačkom 5. da je zabranjeno presecati migratorne puteve životinja. Ovo je važna norma u skladu sa kojom bi moralo biti zabranjeno pravljenje turistčkih staza koje bi presecale migratorne puteve ili se nalazile blizu njih. Takođe, trebalo bi zabraniti izgradnju puteva u blizini migratornih puteva. Što se tiče poseta u obrazovne svrhe, takođe bi trebalo zabraniti takvo kretanje, koje bi presecalo migratorne puteve i dozvoliti prilaz i posmatranje isključivo malom, unapred određenom broju ljudi. Ovo je u suprotnosti sa Članom 80. – Mere zaštite migratornih vrsta, jer je njime propisano da se javni putevi i druge saobraćajnice, telekomunikacioni i elektroenergetski sistemi, hidrograđevinski i drugi objekti, čijom se izgradnjom presecaju uobičajeni koridori dnevno - noćnih migracija i sezonski migracioni putevi divljih životinja, prouzrokuje fragmentacija staništa ili na ma koji drugi način remeti njihov normalan životni ciklus, grade na način kojim se umanjuju negativni efekti i primenjuju posebne konstrukcije i tehnička rešenja tokom izgradnje i u periodu eksploatacije. Ovde je potrebno izmeniti Član 80., tako da se ubuduće potpuno zabrani izgradnja javnih puteva, drugih saobraćajnica i objekata u zaštićenom području I kategorije, a dalje je moguće propisati odredbe o zabrani izgradnje iz Člana 6. Zakona o nacionalnim parkovima⁸, koji je ostao važeći. To bi trebalo učiniti prema stepenima režima zaštite, kako je i ovim članom propisano, s tim što bi ti stepeni zaštite važili za sve objekte, a ne samo za one navedene u ovom članu.

Sledeće tačke Člana 6. Zakona o nacionalnim parkovima bi se mogle iskoristiti, uz izmene i uneti u Zakon o zaštiti prirode, a da se odnose ili na sva zaštićena područja ili na rezervate prirode, kojima je zabranjeno:

1) graditi objekte ili izvoditi druge radove kojima se zagađuje vazduh i zemljište, pogoršava kvalitet voda, menja njihova količina, prostorni i

⁸ Zakon o nacionalnim parkovima ("Sl. glasnik RS", br.: 39/93, 44/93, 53/93, 67/93, 48/94 i 101/2005). Članovi 5. i 6. ovog zakona su važeći (kako je propisano Članom 134. Zakona o zaštiti prirode).

vremenski raspored, osim objekata i radova za zaštitu od erozije, bujica i poplava i objekata za potrebe vodosnabdevanja i hidroenergije u zoni režima zaštite III stepena;

2) graditi nadzemne energetske i druge vodove u zoni režima zaštite I i II stepena i podzemne vodove u zoni zaštite I stepena sa statusom rezervata prirode; - odnosno graditi bilo kakve objekte koji bi presecali migratorne puteve u navedenim zonama režima zaštite,

3) graditi nuklearne objekte, deponovati komunalne i industrijske otpatke, radioaktivne i druge opasne otpadne materije; - ovo bi trebalo da važi za sva zaštićena područja, odnosno za sve zone režima zaštite, a i za šire područje koje okružuje zaštićena područja,

4) eksploatisati mineralne sirovine, osim za privremena pozajmišta u zoni režima zaštite III stepena, ako je to određeno prostornim planom područja nacionalnog parka; – i svih drugih tipova zatičenih područja.

5) graditi magistralne i regionalne puteve u zoni režima zaštite I i II stepena osim kada je to predviđeno prostornim planom područja nacionalnog parka; – obavezno zabraniti u I i II stepenu zaštite rezervata prirode i zabraniti u svim zaštićenim područjima, ako presecaju migratorne puteve,

6) koristiti šumske puteve za javni saobraćaj.

Na već postojećim objektima i u njihovoj okolini bi obavezno trebalo da se otklone svi negativni činioci i primene posebne konstrukcije i tehničko - tehnološka rešenja kojim bi se uspostavili stari migratorni putevi divljih životinja. U ovom smislu treba adekvatno primeniti i odredbe Člana 81. – Mere zaštite ptica i slepih miševa. Na taj način bi se znatno poboljšalo stanje prirodnih divljih populacija, kojima je uništavanje staništa i presecanje migratornih puteva osnovni uzrok nestanka.

Prilikom izricanja kazni, trebalo bi praviti razliku između turiste i ekoturiste i strožije kazniti ekoturiste za krivično delo ili prekršaj, s obzirom na veću odgovornost koju imaju prema tretiranju zaštićenih područja, a kao nosioci posebne dozvole.

U svrhu kvalitetnijeg organizovanja ekoturizma u zaštićenim područjima, potrebno je i u Članu 110. – Prava i dužnosti čuvara, uvesti neke izmene u smislu da čuvar mora biti upoznat sa pravima i obavezama ekoturiste sa posebnom dozvolom, što bi trebalo da bude i deo stručnog ispita, koji je čuvar, inače, dužan da položi.

Pored predloženih izmena i dopuna postojećih zakonskih rešenja koja se odnose na zaštićena područja, pre svega rezervate prirode, autori

smatraju da bi još jedan način mogao unaprediti očuvanje ovih prirodnih područja paralelno sa odgovornim i održivim razvojem ekoturizma. To je uvođenje posebne dozvole koju bi imali ekoturisti koji nameravaju da posete II stepen režima zaštite u strogim i specijalnim rezervatima prirode.

Obavezno posedovanje posebne dozvole za ekoturiste koji žele da uđu u uže zone pod strožijim režimom zaštite bi moglo poslužiti kao jedan od metoda zaštite i unapređenja zatičenog prirodnog bogatstva željene destinacije. Na ovaj način bi se podstakli svi zainteresovani turisti da steknu ili prošire svoja znanja o funkcionisanju prirode, o tome šta se i, pre svega, zašto se nešto štiti. Tako se podiže individualna svest o divljoj prirodi, a kasnije, vremenom će i nacionalna svest početi znatno jače da se razvija. Potrebno je mnogo brže uspostaviti daleko kvalitetniju i rigorozniju zaštitu svih zaštićenih i potencijalno ugroženih područja kod nas, a pre svega onih retkih i osetljivih, kakvi su rezervati prirode. Uvođenje obaveznog posedovanja dozvole mogao bi poslužiti kao jedan od načina za ostvarivanje tog cilja.

Uslove za dobijanje ovakve posebne dozvole za posećivanje zona II stepena u rezervatima prirode bi trebalo, najpre, oprezno definisati. Prvo je važno istaći da bi od potrebe dobijanja ovakve dozvole trebalo osloboditi naučne radnike i eksperte koji sprovode naučna istraživanja i prate prirodne pojave i procese. Naime, podrazumeva se da su oni zbog prirode svog posla upoznati sa dozvoljenim i zabranjenim radnjama u zaštićenim područjima. Međutim, ni njihove posete ne bi smele biti bez pratnje čuvara.

Ostali potencijalni posetioci, odnosno osobe zainteresovane za posetu zonama koje su pod višim stepenom zaštite – II stepenu u tipovima područja veće vrednosti – kao što su rezervati prirode i nacionalni parkovi (na čijoj površini se mogu nalaziti rezervati prirode, tako da ih nije potrebno posebno isticati), bi trebalo da prođu posebne testove za dobijanje dozvole za posetu pomenutim zonama zaštićenih područja rezervata prirode. Na taj način bi sticali status ekoturiste sa posebnom dozvolom. Ove dozvole bi mogle biti opšteg tipa ili specijalizovane samo za jedno, ciljano područje. Test za dobijanje dozvole opšteg tipa bi se sastojao od pitanja iz oblasti biologije, odnosno ekologije, zaštite životne sredine, geografije, klimatologije, geologije i pedologije, hemije. Pitanja bi se odnosila na sva zaštićena područja Srbije, na oblast prve pomoći i poznavanja veština snalaženja u prirodi. Dobijanjem ovakve opšte dozvole, osoba bi bila spremna i kvalifikovana za posetu i boravak u pomenutim zaštićenim zonama rezervata prirode Srbije. Što se tiče specijalizovanih dozvola, one bi se odnosile samo na ciljano područje, za organizovane turističke posete, koje bi morale biti u manjim grupama u zaštićenim zonama II stepena, definisane brojnosti za svako područje

posebno. Naravno, ako bi neko imao opštu dozvolu za ekoturistu, ne bi morao da pribavlja i specijalizovanu.

5. DISKUSIJA

Na osnovu prikazane detaljne analize važećih odredbi zakona koji se odnose na zaštitu životne sredine, a time i na razvoj ekoturizma, te predloženih izmena i dopuna postojećih propisa, može se zaključiti da su potrebne jasnije mere zaštite, koje neće davati mnogo prostora za subjektivnu procenu i samostalno odlučivanje upravljača zaštićenog područja. Na ovaj način bi se znatno unapredili kako sama zaštita životne sredine, a posebno njenih najosetljivijih delova, tako i održiv razvoj ekoturizma.

Zakon o turizmu nije analiziran, jer se u njemu ne nalaze odredbe koje se posebno odnose na ekološki turizam, niti je pojam ekološkog turizma tim zakonom definisan. U nekoliko članova tog zakona samo je spomenuto da se na sve aktivnosti koje se vrše u zaštićenim prirodnim područjima primenjuju odredbe onih zakona koji se odnose i uređuju tu oblast. Dakle, reč je o upućujućoj normi iz koje jasno proizlazi da Zakon o turizmu regulisanje ekoturizma prepušta propisima iz oblasti ekološkog prava.

Kako je već istaknuto, u pomenutoj Strategiji razvoja turizma, ciljevi razvoja nisu usmereni na ekoturizam. Iz toga se nameće zaključak da nadležni organi nisu prepoznali ekoturizam kao put koji bi doneo brojne značajne koristi svim učesnicima, samim tim što bi njegovim razvojem bilo omogućeno održivo korišćenje prirodnih resursa i ostvareno poboljšanje u svim segmentima na kojima njegovi principi počivaju.

Potpuno postizanje ciljeva postavljenih u principima ekoturizma, koji su prethodno navedeni, zahteva multidisciplinarni pristup. Da bi se ostvario prvi princip, potrebno je smanjiti uticaje čije će se postojanje i delovanje negativno odraziti na činioce turističke destinacije. Čini se da u Srbiji još uvek ne postoji potrebna volja i istrajnost da se smanje svi negativni faktori niti da se prate potencijalno negativni faktori po potencijalni ekoturizam. Ovi faktori mogu nastati prirodno, bez čovekovog direktnog uplitanja i kontrole, ali su ipak brojniji antropogeni uticaji. Kako bi se smanjili, potrebno je delovati paralelno. To znači da je, pored nastojanja da se ispuni drugi princip vezan za podizanje svesti, potrebno blagovremeno i efikasno izricati i sprovoditi odgovarajuće ekološkopravne sankcije. Kako bi se omogućilo sprovođenje trećeg principa neophodno je i da država sa svoje strane stvori uslove, gde bi domaćin mogao da pruži uslugu, koja bi povratno zadovoljila posetioca.

Zato je važno da se ne zapostave neki regioni, naročito oni siromašniji, koji sami ne mogu da se održe, a zahvaljujući očuvanoj prirodi imaju veliki potencijal. Za ostvarivanje četvrtog principa je važno olakšati mehanizam korišćenja finansijskih resursa za zaštitu prirodnih i/ili kulturnih vrednosti, uz intenzivniju kontrolu nadležnih inspekcija. Česta je praksa neuključivanja lokalnog stanovništva u različite vrste turističkih ponuda i usluga. Bez lokalnog stanovništva nema dobre zaštite turističke destinacije, tako da sprečavanje ili ograničavanje učestvovanja lokalnog stanovništva u ekoturizmu može negativno da se odrazi kako na samo mesto tako i na objekte i turiste. Razlog za to leži u činjenici da upravo lokalno stanovništvo ima veliki potencijal da doprinese poboljšanju kvaliteta ponude. . Ako im se omogući direktna finansijska korist, ceo turizam i zaštita date destinacije će biti znatno bolji. Poštovanje poslednjeg principa najviše zavisi od volje donosilaca odluka, odnosno nadležnih organa, angažovanja lokalnog stanovništva i njihove saradnje, koja je kod nas ili izostala ili se pokazala kao nezadovoljavajuća.

6. ZAKLJUČAK

Analizom postojećih zakonskih okvira postavljenih odredbama Zakona o zaštiti životne sredine i Zakona o zaštiti prirode, a u cilju poboljšanja uslova za razvoj ekoturizma, zaključuje se da postoji potreba izmene i/ili dopune nekih odredbi. Ove izmene bi se pre svega odnosile na organizaciju sprovođenja aktivnosti ekoturizma, počevši od upravnika zaštićenog područja, zatim čuvara, preko vodiča, pa sve do samih turista, koji bi se kategorisali u zavisnosti od posedovanje dozvole. Zbog neadekvatnog upravljanja i ponašanja posetilaca u zaštićenim područjima, nameće se potreba definisanja posebnog tipa ekoturiste – ekoturista zaštićenih prirodnih područja. Sticanje statusa ekoturiste ostvarivao bi se kroz postupak dobijanja posebne dozvole, kao dokaza podobnosti ekoturiste za posetu rezervatima prirode. Takođe, promene bi se videle i u uvođenju oštrijih sankcija za ekoturiste sa posebnim dozvolama, obzirom da se očekuje njihovo znatno odgovornije ponašanje u zonama II režima zaštite rezervata, kojima bi imali pristup.

Putem ove dozvole, ekoturistima bi se pružile mogućnosti učešća na projektima unapređenja i zaštite prirodnih područja, kao i radioničkim aktivnostima podizanja svesti i edukacije građana o ekoturističkim destinacijama. Na ovaj način bi se podigla svest i nivo znanja osobama zainteresovanim za zaštićena područja, zaštitu i očuvanje prirode i bolje

razumela potreba i važnost za očuvanjem prirodnih dobara, koji svakako predstavljaju nacionalno bogatstvo i resurse od neprocenjive vrednosti.

LITERATURA

- (1) Batrićević, A & Batanjski, V. (2014) *Zaštita životinja u Srbiji - kaznenopravni i ekološki aspekti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 13-180.
- (2) Ceballos-Lascuráin, H. (1993) *The IUCN Ecotourism Consultancy Programme*. México, DF.
- (3) Honey, M. (2008) *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?*. (Second ed.). Washington, DC: Island Press. p. 33.
- (4) Kutay, K. (1993) *Brave New Role: Ecotour Operators Take Center Stage in the Era of Green Travel. Going green: The ecotourism resource for travel agents. Supplement to Tor and Travel News*, October 25, p. 80.
- (5) Mijović, A., Sekulić, N., Popović, S., Stavretović, N. & Radović, I. (2012): *Biodiverzitet Srbije, stanje i perspektive*. Beograd: Zavod za zaštitu prirode Srbije. str. 55.
- (6) Pelikan-Matetić, N. & Pelikan, Z. (2008) *Organic farming and Ecotourism - How serious are Croatia's intentions?*. *Agromoski glasnik*, 2, 159-170.
- (7) Prostorni plan Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 88/2010), str. 58.
- (8) Strategic Plan for Biodiversity 2011-2020, including Aichi Biodiversity Targets. COP 10 Decision X/2.
- (9) Strategija razvoja turizma Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 91/2006), str. 16.
- (10) TIES (2014a) *Who are eco-tourists?*.
<https://www.ecotourism.org/book/who-are-eco-tourists>.
- (11) TIES (2014b) *What is Ecotourism? Principles of Ecotourism*.
<https://www.ecotourism.org/what-is-ecotourism>.
- (12) TIES (2015) *What is Ecotourism?, The Definition*.
<http://www.ecotourism.org/what-is-ecotourism>.
- (13) Wood, M. E. (2002) *Ecotourism: Principles, Practices & Policies for Sustainability*. UNEP, TIES. ISBN 92-807-2064-3.
- (14) Zakon o nacionalnim parkovima ("Sl. glasnik RS", br.: 39/93, 44/93, 53/93, 67/93, 48/94 i 101/2005). Članovi 5. i 6. ovog zakona su važeći (propisano Članom 134. Zakona o zaštiti prirode).
- (15) Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti, ("Službeni list SRJ", br. 11/2001).

- (16) Zakon o turizmu ("Sl. glasnik RS", br.: 6/2009, 88/2010, 99/2011 i 93/2012)
- (17) Zakon o zaštiti prirode ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 88/2010)
- (18) Zakon o zaštiti životne sredine ("Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009 i 43/2011)
- (19) Zavod za zaštitu prirode Srbije (2014) Zaštićena prirodna dobra - Osnovni podaci.
http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=zastita_prirode_osnovni_podaci.

LEGAL FRAMEWORKS FOR REGULATING ECOLOGICAL TOURISM IN PROTECTED NATURAL AREAS

Ecological tourism in protected natural areas requires a more responsible way of tourists' behavior than in other tourist destinations, a high level of awareness about the importance of conservation and sustainable use of the environment and the knowledge of basic ecological processes and natural values of the visited places. Experience has shown that the timely implementation of appropriate preventive measures is the most effective tool to prevent the endangerment and destruction of natural habitats. However, some cases of negligent behavior require repressive measures – the sanctions prescribed by the provisions of the criminal and administrative law, as well as the introduction of innovative legislative and practical solutions. In order to decrease the negative anthropological pressure on protected natural goods, the authors discuss the introduction of a new, extended and redefined term of ecotourist – "ecotourist of protected natural areas" who would, as the subject of specific rights and obligations, own a special permission of relevant state bodies to perform certain activities in these areas.

KEYWORDS: *ecotourism / ecotourist of protected natural areas / protected natural values / legal provisions / and permission*

MEĐUNARODNI MATERIJALNO PRAVNI OSNOVI KRIVIČNO PRAVNE ZAŠTITE PRAVA NA INFORMACIJE O STANJU ŽIVOTNE SREDINE*

Vladan Joldžić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad se bavi pitanjima potrebe preciziranja materijalno pravnih osnova za primenu člana 268. Krivičnog zakonika Republike Srbije u konkretnim slučajevima. Tačnije, poštujući metode pravnih nauka (normativno pravni, logičko normativni, formalno normativni i normativno-hijerarhijski) autor polazi od prvenstvenog značaja normi jednog broja normi legislativnih dokumenata međunarodnog prava koji jesu i zakoni Republike Srbije, i to zakoni hijerarhijski praktično samo ispod Ustava kada se razmatra materija kojom se bavimo: pravo na informacije od značaja na životnu sredinu, jedno iz korpusa mozaika prava čoveka.

KLJUČNE REČI: informacije od ekološkog značaja / inaugurisanje prava na informacije / kaznena zaštita

1. UVOD

U aktuelnom vremenu postojanje Člana 268. - Povreda prava na informisanje o stanju životne sredine Krivičnog zakonika Republike Srbije¹ od

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vladanj@eunet.rs

većine laika, ali i pravnika, posmatra se kao nešto samo po sebi osnovano, razumljivo i primenljivo. Ipak, ako samo malo razmislimo i analiziramo činjenice uvidećemo da to i nije baš tako, kako smo to objasnili još 1997.g., formirajući prednacrt glave krivičnih dela protiv životne sredine², kojim tekstom su po prvi put formirani osnovni oblici svih normi dotičnog poglavlja. Logično je da se moraju da poznaju i takozvani materijalno-pravni osnovi ovih krivičnih dela, te tako i iz člana 268., ka kome usmeravamo pažnju. Našu pažnju materijalno pravni osnovi zaslužuju iz više razloga. Pre svega vreme je pokazalo da poslenici prava u velikoj meri ne poznaju:

1. same, uistinu brojne, materijalno pravne osnove krivično pravnog progona počinilaca delikta iz člana 268., a upravo iz ovog razloga ni
2. stvarne oblike njegovog iskazivanja.

Ovo zahteva:

1. na prvom mestu upravo razmatranja svega onoga što se može da smatra materijalno pravnim osnovima zaštite prava na ekološke informacije, posebno ako imamo u vidu da se time štiti jedan segment mozaika ljudskih prava, i
2. razmišljanja o mogućim manjkavostima sada važeće norme člana 268.

Orijentisanje istraživačke pažnje na materijalno pravne osnove kazneno pravne zaštite prava na informacije logično je iz jednostavnog razloga što dotični osnovi uspostavljaju precizne obaveze: 1. šta, 2. ko, 3. kako, i 4. do koje mere, te 5. na koji način je u obavezi da poštuje, što znači i 6. čini, otuda i kako država, kao tvorac i garant prava jeste, te čime to jeste, ali i u kojoj meri, u obavezi da zaštiti, što jasno znači i kazneno pravno zaštititi, od mogućih povređivanja ovih obaveza te proizvođenja neželjenih i zabranjenih posledica? Sve ovo u našem radu (analizi) takođe zahteva primenu metoda pravnih nauka, na prvom mestu: normativno-pravnog, logičko normativnog, Formalno-normativnog, materijalno-normativnog te normativno-hijerarhijskog metoda³

¹ Krivični zakonik, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.g.

² Vidi bliže: Joldžić Vladan (1997.): *Poglavlje V – Krivično pravna zaštita životne sredine*, str. 376. - 399, knjige *Pravo i životna sredina* (ISBN 86-80763-46-2).

³ O rečenom vidi: Joldžić Vladan (2007): *ECOLOGY LAW - GENERAL PART. Or on the Elements Necessary for the Establishing and Existing of the Independent Law Discipline*, izdavač: IKSI, Beograd, str. 46.- 51.

Na samo startu je neophodno da upozorimo na još jedan momenat. Iako i u aktuelnom vremenu većina ekološki orijetisanih poslenika prava posmatra Arhusku konvenciju (Konvenciju o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i pravu na pravnu zaštitu u pitanjima životne sredine⁴) kao osnovni, pa čak i jedini tekst međunarodnog prava koji se bavi pravom na ekološki značajne informacije, stvarnost je mnogo složenija, te ima svoju višedecenisku predistoriju, koja zaslužuje našu pažnju. Samo ovakvo razmišljanje vodi nas kroz dve faze analize: a.) vreme pre i b.) vreme po formiranju i stupanju na snagu takozvane Arhuske, otuda i dva logička dela ovog rada.

Ulazeći u dublju analizu takođe moramo da budemo svesni da su se tokom decenija razvoja međunarodnih političkih odnosa te međunarodnog prava formirale četiri vrste za nas značajnih dokumenata: povelje, deklaracije, preporuke i konvencije.

Deklaracije i preporuke ne predstavljaju obavezujuće dokumente već akte koji upućuju pozive državama da iskažu volju za konkretne akcije, takve koje često, mada ne i nužno, zahtevaju i aktivnosti na polju izgradnje novih elemenata domaćih zakonodavstava. Konvencije su mnogo preciznije te se, s obzirom na svoju strukturu, mogu da posmatraju kao legislativni akti formirani zajedničkom voljom država iskazanom na međunarodnom planu, pri čemu iste određuju njihove: predmete, ciljeve, uslove njihovog stupanja na snagu te primene, bilo direktno ili pak putem daljeg preciziranja posebnim zakonskim aktima od strane država ratifikatora. Ovo važi i za Republiku Srbiju. I ona je ratifikovala ili pak nasledila čitav niz ovih akata, što znači i povelja te konvencija. No naše logičko polazište jeste Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima⁵, čiji su principi već više decenija i formalni elementi čak i osnovnih zakona država. Pa tako i Ustava Republike Srbije⁶.

⁴ Arhuska konvencija o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i pravu na pravnu zaštitu u pitanjima životne sredine, usvojena je na „Četvrtoj konferenciji Ministara: Životna sredina za Evropu” u gradu Arhusu (Danska, 25. juna 1998. godine), organizovanoj od Ujedinjenih nacija – Ekonomske komisije za Evropu. Vidi bliže: The UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). Oficijelni tekst dostupan sa: <http://www.unece.org/env/pp/treatytext.html>.

⁵ The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) - United Nations General Assembly Resolution 217 A (III) (French), Paris on 10 December 1948.

⁶ Vidi bliže: Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 83/2006.g., članove: 16., 18., kao i 23. – 74.

2. ELEMENTI MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA OD ZNAČAJA ZA USPOSTAVLJANJE MATERIJANO PRAVNIH OSNOVA KAZNENO PRAVNE ZAŠTITE PRAVA NA INFORMACIJE

2.1. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima⁷, doneta još 1948.g. Već članom 1. jasno kaže da su svi ljudi rođeni jednaki u svojim pravima, što znači i na zdravu životnu sredinu, bez koje nije ni moguće ostvarivanje prava koje uspostavlja Član 25. propisujući da svako ima pravo na standarde življenja adekvatne zdravlju i dobrobiti. Sa ovim je povezana i logika Člana 5. koji propisuje da niko ne sme biti izložen nehumanom ili degradirajućem tretmanu, a takav tretman sasvim sigurno postoji kada se teže narušavaju neophodni ekološki parametri življenja, od kojih su neki paralelno zaštićeni i Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida⁸, koja inkriminiše svako ono postupanje koje otežava životne uslove uključujući i negativan – zabranjen odnos prema elementima prostora. Kada se imaju u vidu ovi elementi tada je jasno da Član 5. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima predstavlja normu koja pruža zaštitu ne samo prostorno-ekološki valjanim uslovima života čoveka, već time automatski i informacijama o svemu što ove vrednosti i prava na iste ugrožava ili povređuje.

U finalu, možemo da primetimo da posmatrana Deklaracija i svojim članom 21., stavom 2. jasno propisuje da svako ima jednako pravo pristupa javnim službama, znači i onim koje:

- su zadužene za zaštitu životne sredine, dakle, automatski i prostora, ali i
- službama koje rukuju ekološkim informacijama,

jer su ove informacije od krucijalnog značaja za ostvarivanje prava na zdravu životnu sredinu – složeni deo ukupnog prostora.

Iz napred uočenog takođe je jasno da svako ima pravo na zaštitu svojih prava, što znači i na informacije, u administrativnom i sudskom, što znači i kaznenom postupku.

⁷ Deo je pozitivnog zakonodavstva Republike Srbije time što je suštinski ugrađena u isto elementima: stava 1. člana 16. te tekstom člana 18. Ustava.

⁸ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, *Službeni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/1950.

2.2. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

Ujedinjene Nacije su na zasjedanju Generalne Skupštine decembra 1966. godine donele Međunarodni ugovor o građanskim i političkim pravima. U okviru ovog dokumenta formiran je Član 19., koji jasno propisuje i da „svako treba da ima pravo na slobodu izražavanja, uključujući i traženja, primanja te saopštavanja informacija i ideja svih vrsta, bez obzira na granice ... putem bilo kog medija po ličnom izboru (st. 2.)”, što se sve, logički, odnosi i na pravo i mogućnost: a.) prijema, b.) traženja, ali i v.) plasiranja informacija od ekološkog značaja.

Posmatrani dokument obavezuje (članom 2, st. 3.) Strane ugovornice da obezbede efikasnu zaštitu prava na terenu pod svojom jurisdikcijom, a to znači i prava na zdravlje i zdravu životnu sredinu (garantovanih Članom 1. u vezi Člana 25.) ali i sve informacije sa tim u vezi! U finalu, Delu V, Član 47. propisuje da je, na bazi ovog Ugovora, pravo svih ljudi da uživaju inherentna im prava, dakle i na zdravu životnu sredinu kao i informacije u vezi iste, te saglasno tome i koriste svoja prirodna dobra i resurse.

2.3. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, koji je na domaćem prostoru kao zakon stupio na snagu još februara 1971. godine, opšti objekt regulacije određen je samim imenom, no to ne znači da je samo on obuhvaćen, već su pojedini njegovi članovi i od direktnog značaja za odnos čoveka i prostora, ali i svih informacija sa njim u vezi.

Dotična Konvencija, šest godina pre Stokholmske deklaracije, jasno kaže (kroz Član 1. stav 2.), da ljudi slobodno raspolažu svojim prirodnim dobrima i resursima, čime je uvedena obaveza poštovanja *principa permanentnog suvereniteta nad prirodnim resursima*, ali i prava na odgovarajuće informacije o ovim resursima!

Šta više, Član 12. svojim drugim stavom propisuje obavezu državama da preduzmu sve što je neophodno za higijenu radnog sredine i higijenu životne sredine, dve kategorije prostora. A ovo nije moguće bez formiranja, raspolaganja i dostupnosti adekvatnih informacija!

Posmatrani Ugovor uvodi i obavezu pravne zaštite životne sredine, što takođe nije moguće bez praćenja njenog stanja, dakle *formiranja za to neophodnih informacija*! Otuda je logično da je i sama povreda ovih obaveza jasan materijalno pravni osnov za inkriminaciju takvih neželjenih činjenja, ili makar njihovo podvrgavanje normama prekršajnog prava.

2.4. Svetska povelja za prirodu

Ujedinjene Nacije su oktobra 1982. godine donele dokument globalnog značaja, Svetsku povelju za prirodu⁹ kojom su, pozivajući na ekološki poželjan odnos prema elementima prirode, polazeći od obaveze poštovanja usvojenih principa (Čl. 14.), ali i širenja znanja (što znači: specifičnih informacija) o prirodi, obrazovanjem, uspostavile i jedan broj obaveza od direktnog značaja za materiju kojom se bavimo u radu. Pa tako i „da svako planiranje, uključujući sve njegove osteljive elemente, kao i formulacije u cilju koinzervacije prirode, takođe i inventar ekosistema i njihovih elemenata, kao i mogućih dejstava predviđenih aktivnosti, bude predloženo javnosti na nači i sa dovoljno vremena da se efikasno konsultuje (Član 16.)”. Što jasno znači da ova Povelja poziva na:

1. predočavanje ekološki bitnih informacija javnosti, i
2. uspostavljanje efikasnog sistema konsultovanja javnosti po ekološki bitnim pitanjima. Pri tom Povelja poziva na jasno učešće kako pojedinaca tako i organizovanih grupa u donošenju odluka od uticaja na njihovu životnu sredinu kao i na činjenicu da moraju imati pravo pristupa pravosudnom sistemu u cilju zaštite svojih ugroženih ili povređenih prava (članom 23.). U finalu, članom 24., ukazuje da svaki subjekt ima i obavezu učešća u ovim političkim procesima u cilju obezbeđenja sprovođenja ovih principa u život.

Kao što vidmo ova tri analizirana člana, gotovo dve decenije pre Arhuske konvencije, se jasno odnose na ekološke informacije, njihovu ulogu i značaj u životu društva i države, te puteve zaživljavanja ali i zaštite istih. Takođe i da svakoj državi članici UN uspostavlja obaveze formiranja sredstava zaštite, što podrazumeva i kazneno pravne zaštite od povreda obaveza i navedenih članova 14. i 16.

2.5. Konvencija o prekograničnim efektima industrijskih udesa

Konvencija o prekograničnim efektima industrijskih udesa jasno, svojim 9. članom, uspostavlja obavezu Stranama da obezbede javnosti mogućnost učešća u odgovarajućoj proceduri sa ciljem obezbeđenja njenog stavova i zaključaka o prevenciji i merama odgovora, jednako onim pravima

⁹ General Assembly 48th plenary meeting, Resolution A/RES/37/7 - World Charter for Nature, 28th October 1982, New York.

javnosti zemlje porekla opasnosti ili samog negativnog ekološkog uticaja. S obzirom da je dotična konvencija proglašena za zakon Republike Srbije¹⁰, ovaj član je takođe u pravno-logičkoj vezi sa Članom 42. – Upozorenje javnosti, već pominjanog Zakona o zaštiti životne sredine. Tačnije, dotični član uspostavlja obavezu upozorenja javnosti a samo neispunjavanje ove obaveze je direktna povreda prekršajne norme iz člana 120., stava 1., tačke 6. pomenutog Zakona o zaštiti životne sredine, mada je očigledno da se svakim uskraćivanjem ovakve informacije uistinu radi o povredi prava na ekološku informaciju inkriminisanu i normom člana 268. Krivičnog zakonika.

Ovaj sudar normi valja ispraviti doradom Zakona o zaštiti životne sredine – uspostaviti razlikovanje:

- nedavanja informacija od značaja za samu zaštitu životne sredine, te
 - nedavanja ekološki bitnih informacija koje vode i ka ugrožavanju prava čoveka na:
 - zdravu životnu sredinu, i/ili
 - zdravlje, te
 - sigurnost života,
- od mogućih zagađenja.

2.6. Konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotokova i međunarodnih jezera

Republika Srbija je ratifikovala Konvenciju o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotokova i međunarodnih jezera¹¹ koja reguliše ne samo jedan broj bitnih pitanja odnosa prema vodama već i odnosa spram informacijama od značaja za vode, i to o:

- razmeni informacija između država (članom 13.),
- uzbunjivanju u slučaju pojave opasnosti ili posledica (čl. 14.),

¹⁰ Vidi: Zakon o potvrđivanju Konvencije o prekograničnim efektima industrijskih udesa, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 42/2009.g.

¹¹ Konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotokova i međunarodnih jezera, *Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori*, broj 1/2010.g.

- dostupnosti informacija javnosti, a posebno o merama koje se preduzimaju ili se planira da se preduzmu a jesu ili mogu da budu od ekološkog značaja¹².

Ovo uistinu znači da je onemogućavanje dostupnosti ovih informacija javnosti, ili pak njihovo prikrivanje, protivno obavezama iz posmatrane konvencije, otuda i jasan istovremeno formalni i materijalno pravni za inkriminisanje takvih radnji, tačnije radnji iz aktuelnog člana 268. Krivičnog zakonika.

2.7. Konvencija o biodiverzitetu

Konvencija o biodiverzitetu takođe obavezuje Strane na obezbeđivanje uslova za učešće javnosti u odlučivanju. Preciznije, učešće u odlučivanju o projektima koji mogu imati uticaj na biodiverzitet (čl. 14.)¹³. Otuda je samo propisivanje ove obaveze i njeno inkorporiranje u zakonodavstvo Republike Srbije¹⁴ formalni i materijalno pravni osnov za primenu člana 268. Krivičnog zakonika u konkretnom slučaju!

2.8. Arhuska konvencija i njen značaj kao materijalno pravnog osnova za član 268. Krivičnog zakonika

Arhuska konvencija povezuje ekološka prava i prava čoveka na zdravu životnu sredinu uz puno poštovanje principa da smo u svom postupanju odgovorni i prema budućim generacijama. Fokusira se na sve vrste informacija koje su od značaja za ostvarivanje ovih prava. U suštini je orijentisana na regulaciju mogućnosti, saobrazno potrebama, demokratske javnosti da deluje na održivi razvoj upravo kroz uticaj na formiranje i donošenje odluka od ekološkog značaja.

Sve bitne norme Arhuske konvencije moguće je kasifikovati u tri grupe: *prvu*, koja obrađuje pravo na pristup informacijama od ekološkog značaja uopšte (čl.: 1.-5.), *drugu*, koja se odnosi na pravo javnosti da učestvuje u donošenju odluka od značaja za životnu sredinu, za koje

¹² Vidi šire: Joldžić Vladan: Ekološka politika. Od ideje do izgradnje međunarodnog ekološkog prava, str. 325.- 327.

¹³ Vidi šire: Joldžić Vladan: Ekološka politika. Od ideje do izgradnje međunarodnog ekološkog prava, str. 343. - 346.

¹⁴ Vidi: Zakon o potvrđivanju konvencije o biološkoj raznovrsnosti, *Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 11/2001.g.

informacije moraju biti dostupne (čl. 6. – 8.), *tetreću grupu*, koja reguliše mogućnosti ostvarivanja prava pristupa:

- a.) upravnom, i
- b.) pravosudnom sistemu

u cilju ostvarivanja i zaštite prava na ekološku informaciju, tim putem i prava na zdravu životnu sredinu, a što je regulisano elementima Člana 9.

O bitim elementima i značaju te značenju normi iz prve i druge grupe ove konvencije smo već ranije pisali¹⁵. Zato pažnju usmeravamo na sam „Član 9. - Prava na pravnu zaštitu” i njegov značaj za praktičku primenu člana 268. Krivičnog zakonika Republike Srbije.

Arhuska konvencija, svojim Članom 9. – *Prava na pravnu zaštitu* detaljno reguliše ostvarivanje ovih prava kroz prava pristupa ekološki značajnim informacijama kroz:

- a.) upravni, i
- b.) sudski postupak

za slučajeve kada zainteresovani subjekt (fizičko ili pak pravno lice), a takođe i zainteresovana javnost, smatra da je pravo na ovu informaciju uskraćeno ili pak povređeno (ograničeno) mimo pravila same posmatrane konvencije, ali i zakona te pratećih podzakonskih akata važećih unutar teritorije suverene države, što na našem terenu znači: zakona i podzakonskih akata Republike Srbije.

Svaka Strana je, po osnovu člana 9., stava 1., u obavezi da u okviru svog nacionalnog zakonodavstva *uspostavi regule* kojima obezbeđuje da pripadnici zainteresovane javnosti koji: imaju dovoljnog interesa, ili, alternativno [čl. 9., st. 1., pod (a)] i tvrde da je došlo do kršenja prava [čl. 9., st. 1., pod (b)], imaju pravo na postupak preispitivanja pred sudom i/ili drugim nezavisnim i nepristrasnim telom ustanovljenim zakonom, u cilju pobijanja materijalne i procesne zakonitosti: 1. bilo koje odluke, 2. činjenja, ili 3. propuštanja činjenja, a koje je suprotno odredbama "Člana 6. – Učešće javnosti u donošenju odluka o posebnim aktivnostima". Razjasnimo materijalno pravne osnove ovoga prava, time istovremeno i formalne materijalno pravne osnove aktuelnog člana 268. Krivičnog zakonika Republike Srbije.

¹⁵ Vidi, primera radi: Joldžić Vladan (2011.g.) Ekološko-pravna zaštita kao razvojno promenljiva - teorijsko-praktički pristup, str.: 150. – 151, 158.

Kako već i letimična analiza pokazuje ova Konvencija, potvrđena za zakon Republike Srbije, poseduje veći broj ovih elemenata kao mogućih materijalno pravnih osnova za primenu člana 268. Pa se tako:

1. po osnovu člana 268. Krivičnog zakonika u vezi čl. 4. Arhuske konvencije (Dostupnost informacija o životnoj sredini) svako neizvršavanje obaveze činjenja ekoloških informacija dostupnim javnosti može da smatra izvršavanjem dotičnog krivičnog dela,
2. neizvršavanje obaveze prikupljanja i dostavljanja informacija u oblasti životne sredine, uspostavljene čl. 5. Arhuske konvencije (Prikupljanje i dostavljanje informacija u oblasti životne sredine) takođe može da smatra za materijalno pravni osnov čl. 268. Krivičnog zakonika, s obzirom da dotična radnja uistinu logički jeste zabranjeno i inkriminisano uskraćivanje ovih podataka,
3. neizvršavanje obaveze informisanja javnosti od tzv. „operatera” o aktivnostima od mogućeg ili stvarnog znatnog negativnog uticaja na životnu sredinu jeste krivično delo iz čl. 268. Krivičnog zakonika u vezi čl, st. 6. Arhuske konvencije, preciznije: krično delo nečinjenja, nedostavljanja javnosti svih informacija od ekološkog značaja na koje činjenje je obavezno fizičko lice - operater postrojenja,
4. neizvršavanje obaveze u vezi adekvatnog vođenja podataka za takozvani „registar zagađenja” iskazuje kao krivično delo iz člana 268. Krivičnog zakonika u vezi člana 5., stava 9. Arhuske konvencije, koji na to obavezuje, a istu potom razrađuje Zakon o hemikalijama Republike Srbije¹⁶,
5. svako uskraćivanje podataka, makar iskazano time da se i ne vode uopšte ili ne vode adekvatno, a koji se odnose na spisak aktivnosti (njih 19) pobrojanih Aneksom 1. Arhuske konvencije takođe može da smatra materijalno pravnim osnovom za primenu člana 268. Krivičnog zakonika, preciznije: deliktom iz člana 268. Krivičnog zakonika u vezi člana 6., stava 1. pod (a) Arhuske konvencije.
6. Šta više svaki subjekt, fizičko lice ili privredni subjekt, koji ne ispoštuje Arhuskom konvencijom (njenim članom 6., stavom 3.) uspostavljenu a zakonima preciziranu obavezu određivanja adekvatnih rokova za činjenje ovih informacija dostupnim te učešća javnosti u razmatranju nacrta kao i donošenju odluka od značaja za životnu sredinu, takođe

¹⁶ Zakon o hemikalijama Republike Srbije, *Službeni list Republike Srbije*, br.: 36/2009., izm. i dop. br. 88/2010.g., 93/2012.g.

može da se posmatra kao materijalno pravni osnov za primenu člana 268. Krivičnog zakonika.

7. Uostalom na ove rokove i njihovo poštovanje i kada govorimo čak i o samim prednacrtima dotičnih dokumenata obavezuje nas upravo član 6. Arhuske konvencije svojim stavom 4., te je njihovo nepoštovanje, što znači nečinjenje ovih dokumenata dostupnim javnosti u propisanim rokovima takođe materijalnopravni osnov za primenu člana 268. Krivičnog zakonika (u vezi čl. 6., st. 4. Arhuske konvencije).

Ono na šta moramo da podsetimo je da je od 2008. godine na snazi Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela¹⁷, što znači da za počinjenje delikta iz člana 268. Krivičnog zakonika mogu da odgovaraju odgovorna lica pravnih lica, te sama pravna lica, ukoliko izvrše neku od prethodno objašnjenih povreda.

3. UMETO ZAKLJUČKA

Ono na šta u završnici ovoga teksta moramo da upozorimo je činjenica:

1. da jedan broj zakonskih akata a koji se odnosi na aktivnosti pobrojane Aneksom 1 Arhuske konvencije, iako sve jesu tretirane domaćim zakonima, nije u potpunosti tretiran, to jest dobrom delu istih fale kaznene norme koje se odnose na neizvršavanja obaveza iz Arhuske konvencije u vezi ekološki značajnih informacija,

2. jedan broj ovih zakona uistinu poseduje kaznene norme, ali prekrašaje, praktično za iste radnje kakve su inkriminisane članom 268. Krivičnog zakonika, i u finalu

3. čak i brojni pravnici često previđaju činjenicu da nam pobrojanje i regulacija aktivnosti [iz Aneksa I Arhuske konvencije- Spisak aktivnosti pomenutih u Članu 6. stav 1 (a)], te u okviru istih i postupanja u vezi ekoloških informacija a locirano unutar niza posebnih zakona Republike Srbije (onih unutar kojih ima ovakvih normi) nije ništa drugo do tautologija. Ovo iz jednostavnog razloga što je već sama Arhuska konvencija zakon Republike Srbije. Šta više zakon čije su norme formalno pravno hijerarhijski iznad normi o ekološkim informacijama posebnih zakona Republike, što znači da su tužilaštva i sudovi u obavezi da ove elemente Arhuske konvencije na samom

¹⁷ Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, *Službeni list Republike Srbije*, br. 97/2008.g.

startu posmatraju kao primarne formalne materijalno pravne osnove člana 268. Krivičnog zakonika, te da ih direktno primenjuju!

Posebno pitanje koje postavljamo i sebi i javosti je i da li, polazeći od sagledavanja svih formalno i materijalno pravnih osnova člana 268, ova norma, u obliku kakvom sada postoji, odgovara svojoj svrsi? Mišljenja smo da je nepotpuna, te da stvarnost zahteva da bude detaljnija. Citiraćemo je kako smo je još 1997.g. plasirali u okviru knjige *Pravo i životna sredna* (str. 393.):

Zaštita prava na informacije o stanju životne sredine

1. Ko uskrati podatke o stanju i pojavama koje se odnose na kvalitet životne sredine neophodne za procenu opasnosti po životnu sredinu i za postupanje i preduzimanje radi zaštite životne sredine, zdravlja ili života ljudi,

kazniće se zatvorom do jedne godine.

2. Ko iznese u javnost neistinite podatke o stanju i, ili pojavama koji se odnose na kvalitet životne sredine, čime se može ugroziti spokojstvo građana ili izazvati panika,

kazniće se zatvorom do jedne godine.

3. Ko iznese u javnost neistinite podatke o stanju i, ili pojavama koji se odnose na kvalitet životne sredine, i time ugrozi život ili zdravlje ljudi ili iz tog razloga dođe do uništenja biljnog ili životinjskog sveta u većem obimu ili na širem prostoru,

kazniće se zatvorom od jedne do deset godina.

Kako ste iz teksta mogli da uočite zalažemo se za strožije ali gradirano, kažnjavanje počilaca delikta kojim se povređuje pravo na ekološki značajne informacije, saglasno stepenima realnih opasnosti koje mogu da se izvršavanjem različitih oblika ovog delikta iskažu. Jasno, govorimo o opasnosti (apstraktnoj ali i konkretnoj) kako se to posmatra i u okviru Glave dvadeset pete - Krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine Krivičnog zakonika Republike Srbije. Razume se takođe i u skladu sa u ovom poglavqu iskazanom logikom gradiranja sankcija.

LITERATURA

- (1) General Assembly 48th plenary meeting, Resolution A/RES/37/7 - World Charter for Nature, 28th October 1982, New York.

- (2) Joldzic Vladan (2007): ECOLOGY LAW - GENERAL PART. Or on the Elements Necessary for the Establishing and Existing of the Independent Law Discipline, izdavač: IKSI, Beograd, str. 46.- 51.
- (3) Joldžić V. (2008.): Ekološka politika. Od ideje do izgradnje međunarodnog ekološkog prava, str. 325.- 327.
- (4) Joldžić V. (2011.g.) Ekološko-pravna zaštita kao razvojno promenljiva - teorijsko-praktički pristup, izdavač: IKSI, Beograd.
- (5) Joldžić V. (1997.): Poglavlje V – Krivično pravna zaštita životne sredine, str. 376. - 399, knjige Pravo i životna sredina (ISBN 86-80763-46-2).
- (6) Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, *Službeni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/1950.
- (7) Konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotokova i međunarodnih jezera, *Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori*, broj 1/2010.g.
- (8) Krivični zakonik, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.g.
- (9) The UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). Oficijelni tekst dostupan sa: <http://www.unece.org/env/pp/treatytext.html>.
- (10) The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) - United Nations General Assembly Resolution 217 A (III) (French), Paris on 10 December 1948.
- (11) Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 83/2006.g.
- (12) Zakon o hemikalijama Republike Srbije, *Službeni list Republike Srbije*, br.: 36/2009., izm. i dop. br. 88/2010.g., 93/2012.g.
- (13) Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, *Službeni list Republike Srbije*, br. 97/2008.g.
- (14) Zakon o potvrđivanju konvencije o biološkoj raznovrsnosti, *Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 11/2001.g.
- (15) Zakon o potvrđivanju Konvencije o prekograničnim efektima industrijskih udesa, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 42/2009.g.

INTERNATIONAL LAW MATERIAL AND FORMAL FUNDAMENTS
FOR REPUBLIC OF SERBIA
CRIMINAL CODE ARTICLE 268 IN PRACTICE

Text "International law material and formal fundaments for Republic of Serbia Criminal Code Article 268 in practice", starting from the: At first place law science methods (Law normative method, Logic-normative, Formally normative method, Materially-normative method and Normative-hierarchically method), and at the second place elements of International law texts connected with the human rights as well as the problems of environment, explains substantial formal and material law elements which have to be respected and included in forming court decision on the possible injury of the Article 268 of Criminal Code in any concrete case.

*KEY WORDS: environmentally significant informations /
establishing the law on environmentally significant information /
penal law protection.*

EFIKASNOST POSTUPAKA ZA RATNE ZLOČINE U REPUBLICI SRBIJI*

Milica Kolaković-Bojović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Nakon dve decenije od ratnih sukoba na prostorima bivše Jugoslavije, opravdano se postavlja pitanje da li će, i kada, biti okončani mnogobrojni postupci za ratne zločine, kao i da li će, oni zločini koji i dalje nisu istraženi, ikada biti procesuirani. Usled proteka dugog vremenskog perioda, otkrivanje, istraga i procesuiranje ratnih zločina postaju značajno otežani. Dokazi su rasuti po državama u regionu, pristup njima je otežan, a veliki problem je i nepostojanje jedinstvenih i egzaktnih statističkih podataka o broju i prirodi otvorenih predmeta ratnih zločina koji služe kao pokazatelji efikasnosti procesuiranja i neophodni su za planiranje daljeg postupanja, kao i ulaganje u kadrovske i materijalne resurse. Dodatni problem je i obimnost predmeta zbog velikog broja okrivljenih, žrtava i svedoka. Zbog istovremenog postupanja u velikom broju obimnih predmeta, postoji hronična preopterećenost postojećih administrativnih i materijalnih kapaciteta. Sve pomenuto ukazuje na neophodnost analitičkog i strateškog pristupa problemu suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima, zarad unapređenja njihove efikasnosti i pristupa pravdi.

*KLJUČNE REČI: ratni zločini / efikasnost / strategija /
Poglavlje 23*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: kolakius@gmail.com

1. OKOLNOSTI KOJE SU DOVELE DO RATNIH ZLOČINA, RAD TRIBUNALA I NADLEŽNOST PRAVOSUĐA REPUBLIKE SRBIJE

Usled političke krize koja je rezultirala raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, na prostorima SFRJ odigralo se šest oružanih sukoba: Najpre, u Sloveniji tokom juna i jula 1991. godine, potom u Hrvatskoj od 1991. do 1995; Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995; Kosovu i Metohiji od 1998. do 1999, potom za vreme NATO bombardovanja 1999, kao u i Makedoniji od februara do avgusta 2001. godine. Sukobi su obeleženi teškim, sistematskim i masovnim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava, a u njima je život izgubilo više od 130.000 osoba, pretežno civila, dok su desetine hiljada ljudi preživele torturu, nečovečno postupanje i druge vidove nasilja i poniženja. Procenjuje se da je čak 4.5 miliona ljudi bilo prisiljeno da napusti svoje domove.

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (u daljem tekstu: MKTJ)¹ osnovan 1993. godine od strane Saveta bezbednosti UN optužio je 161 lice za ratne zločine² izvršene tokom oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Danas Tribunal sprovodi svoju izlaznu strategiju i završava svoj rad putem Međunarodnog Rezidualnog mehanizma za MKTJ koji je počeo sa radom 1. jula 2013. godine. Jedan od zadataka Međunarodnog Rezidualnog Mehanizma je pomoć u prenošenju dokaza i predmeta na nacionalna pravosuđa, dakle i na pravosuđe Republike Srbije.

Nakon usvajanja Rezolucije 1503 u Savetu Bezbednosti UN 2003. godine, kojom je najavljen kraj mandata MKTJ, države naslednice bivše Jugoslavije pozvane su da ojačaju domaće kapacitete za procesuiranje ratnih zločina. U skladu sa tim, Republika Srbija je preduzela korake ka uspostavljanju sistema specijalizovanih državnih organa za procesuiranje ratnih zločina. Centralni državni organ u ovom sistemu je Tužilaštvo za

¹ Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine (eng. *International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991*)

² Pod pojmom ratnih zločina podrazumevamo sva krivična dela sadržana u članovima 2 - 5. Statuta Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949. godine; kršenje zakona ili običaja ratovanja; genocid i zločini protiv čovečnosti), sva krivična dela sadržana u Glavi 16 Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije ("Sl. list SFRJ" br. 44/76, 36/77, 56/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 45/90 i "Sl. list SRJ" br. 35/92, 37/93 i 24/94), kao i dela iz nadležnosti Tužilaštva za ratne zločine Republike Srbije u skladu sa Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine ("Sl. glasnik RS" br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007 i 104/2009).

ratne zločine (u daljem tekstu: TRZ), specijalizovana sudska veća Višeg i Apelacionog suda u Beogradu, Služba za otkrivanje ratnih zločina Ministarstva unutrašnjih poslova (u daljem tekstu: SORZ), Jedinica za zaštitu svedoka Ministarstva unutrašnjih poslova (u daljem tekstu: JZS) kao i službe za podršku svedocima i žrtvama pri pomenutim organima. Funkcionisanje i postupanje pomenutih organa detaljno je regulisano odredbama pravosudno-organizacionog, materijalnog i procesnog zakonodavstva Republike Srbije.³

2. REZULTATI DOSADAŠNJEG POSTUPANJA PRAVOSUĐA REPUBLIKE SRBIJE U PREDMETIMA RATNIH ZLOČINA

Tužilaštvo za ratne zločine je od svog osnivanja optužilo 175 lica. U prvostepenom postupku donete su presude u 7 predmeta kojima je 17 lica osuđeno, a 14 oslobođeno. U drugom stepenu, odnosno pravosnažno je osuđeno 68 lica, a 33 oslobođeno. Trenutno se vode 24 istrage protiv 89 lica zbog sumnje da su izvršili ratne zločine, kao i veći broj predistražnih postupaka.⁴

Jedna od osnovnih zamerki radu TRZ-a, u poslednjih nekoliko godina, bilo da dolaze od stručne i naučne javnosti, organizacija civilnog društva, međunarodnih organizacija ili Evropske komisije⁵ je sve manji broj

³ Pravni okvir u oblasti gonjenja i kažnjavanja okrivljenih za ratne zločine u Republici Srbiji obuhvata: Krivični zakonik ("Službeni glasnik RS", br. 121/12); Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14); Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima ("Službeni glasnik RS", br. 20/09); Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine ("Službeni glasnik RS", br. 67/03, 104/09); Zakon o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 85/05); Zakon o saradnji sa Haškim tribunalom ("Službeni glasnik SRJ", br. 18/02 i "Službeni glasnik SCG", 16/03); Memorandumi i protokoli o saradnji zaključeni direktno između srpskog tužilaštva za ratne zločine sa zemljama u regionu i stranim pravosudnim institucijama u cilju neposredne saradnje i efikasnije razmena informacija o ratnim zločinima i počinocima (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, EULEX). Nadležnost za ratne zločine u Srbiji: 1) Krivična dela iz članova 370. do 386. Krivičnog zakonika; 2) teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. u skladu sa Statutom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju; 3) Krivično delo iz čl. 333. Krivičnog zakonika - pomoć učiniocu posle izvršenja krivičnog dela, ako je izvršeno u vezi sa krivičnim delima iz tačke 1) i 2) ovog člana.

⁴ Zvanični podaci TRZ-a

⁵ Vidi: Izveštaj o napretku Srbije za 2014. godinu, Izveštaj o napretku Srbije za 2013. godinu, Izveštaj o napretku Srbije za 2012. godinu, dostupno na:

<http://seio.gov.rs/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0/%D0%B5%D1%83-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0.187.html> pristupljeno

optužnica u predmetima ratnih zločina u odnosu na prethodni period. Pored toga, mali broj predmeta se odnosi na najteže ratne zločine ili na učinioce visokog ranga. Slične primedbe mogu se staviti i na postupanje suda, jer je u znatnom porastu broj oslobađajućih presuda pred prvostepenim sudom i ukidajućih pred drugostepenim sudom.

Pored pomenutih zamerki vezanih za nejasne kriterijume prioritizacije predmeta u postupanju, kao i strukturu sudskih odluka, najčešće isticani problemi u pomenutim analizama su:

- Neadekvatni administrativni i materijalni kapaciteti državnih organa nadležnih za istragu i procesuiranje ratnih zločina;
- Nezadovoljavajući nivo međuinstitucionalne, regionalne i međunarodne saradnje u istrazi ratnih zločina;
- Potreba za daljim unapređenjem mehanizma zaštite i podrške svedocima i žrtvama ratnih zločina;
- Neadekvatan odnos opšte i stručne javnosti prema potrebi procesuiranja ratnih zločina.

3. STRATEŠKI PRISTUP PROCESUIRANJU RATNIH ZLOČINA

Sama činjenica da su u Izveštaju o skriningu za Poglavlje 23 našle mesta i preporuke koje se odnose na potrebu unapređenja efikasnosti procesuiranja ratnih zločina, bila je jasan signal da se ovom problemu mora pristupiti na nov način. Strateški pristup planiranju unapređenja efikasnosti procesuiranja ratnih zločina podrazumeva tri koraka:

Najpre, osnovni pravci, odnosno smernice reformi u ovoj oblasti, zacrtani su u Akcionom planu za Poglavlje 23. Već u ovom dokumentu identifikovane su kritične tačke, odnosno prioritetne oblasti delovanja. Akcionim planom je, ujedno, predviđena izrada dva dodatna strateška dokumenta, čija je uloga detaljno i sveobuhvatno planiranje reformskih koraka u narednih pet godina.

20.9.2015. godine; Izveštaj o skriningu za Srbiju Poglavlje 23 - Pravosuđe i osnovna prava, dostupno na: http://seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%2023_SR.pdf, pristupljeno 14.9. 2015; Deset godina procesuiranja ratnih zločina u Srbiji- Konture pravde (Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004 -2013), Model Strategije za procesuiranje ratnih zločina izvršenih tokom i u vezi sa oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji za period od 2015-2015, dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=250>, pristupljeno 11.9. 2015. Izveštaj ekspertske misije: Utvrđeno stanje u kontekstu poglavlja 23 "ratni zločini" od 13. marta 2015. godine

Kao sledeći korak, planirana je izrada i usvajanje Nacionalne strategije za procesuiranje ratnih zločina (u daljem tekstu: Nacionalna strategija), čiji je zadatak da na sveobuhvatan način identifikuje glavne probleme i predloži moguće načine za njihovo rešavanje.

Kako u domaćem pravosuđu centralnu ulogu u istrazi i procesuiranju ratnih zločina ima Tužilaštvo za ratne zločine, Akcionim planom za Poglavlje 23 je predviđena i izrada posebne Strategije Tužilaštva za ratne zločine, koja bi trebalo da na produbljen i detaljan način razradi aktivnosti sadržane u Nacionalnoj strategiji, a koje se odnose na nadležnost Tužilaštva za ratne zločine. Imajući u vidu broj i neujednačenu težinu ratnih zločina koji su u nadležnosti TRZ-a, ali i učestale primedbe da se istražuju i procesuiraju uglavnom lakši zločini ili oni za koji se stavljaju na teret učiniocima ne naročito visokog ranga, jedan od glavnih zadataka tužilačke strategije biće da definiše kriterijume za selekciju slučajeva ratnih zločina na osnovu kojih bi se formirale liste prioriternih i važnijih slučajeva ratnih zločina koji treba da se procesuiraju.

Preduslovi za izradu Strategije su utvrđivanje: 1. Koji su navodi istraženi od strane Tužilaštva za ratne zločine u skladu sa međunarodnim standardima; 2. Koje istrage su i dalje u toku pred Tužilaštvom za ratne zločine; 3. Koje istrage su i dalje u toku pred policijom; 4. Koje istrage treba da imaju prednost i prioritet u odnosu na druge, u skladu sa kriterijumima; 5. Koji rok je predviđen za njihovu istragu i krivično gonjenje.⁶

Dodatni zadatak u procesu prioritizacije predstavlja činjenica da do danas nije napravljena sveobuhvatna baza podataka o ratnim zločinima koja bi uključivala sve događaje, odnosno zločine počinjene tokom sukoba na teritoriji cele bivše Jugoslavije koji po svom karakteru mogu biti kvalifikovani kao ratni zločin. Ne postoji ni precizna evidencija predmeta potencijalnih ratnih zločina koji se nalaze u tužilaštvima opšte nadležnosti. Najzad, nedostaje i regionalna saradnja po pitanju razmene ovih informacija kako bi se osiguralo da se ne desi da određeni ozbiljni predmeti ratnih zločina ne budi procesuirani ni od jednog tužilaštva iz regiona.⁷

⁶ Akcioni plan za Poglavlje 23, dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/9849/finalna-verzija-akcionog-plana-za-pregovaranje-poglavlja-23-koja-je-usaglasena-sa-poslednjim-preporukama-i-potvrdjena-od-strane-evropske-komisije-u-briselu-.php>, pristupljeno 28.9.2015. godine

⁷ Prilikom određivanja kriterijuma za prioritarno postupanje u određenim predmetima, trebalo bi voditi računa o tri vrste faktora: Najpre, oni koji se tiču samog dela, a potom oni koji su vezani za karakteristike učinioca i najzad, specifičnosti otkrivanja i dokazivanja dela, odnosno krivice učinioca. Kada su u pitanju faktori iz prve grupe, pre svega, treba imati u vidu posledice ratnih

4. ADMINISTRATIVNI I MATERIJALNI KAPACITETI DRŽAVNIH ORGANA U ČIJOJ JE NADLEŽNOSTI ISTRAGA I PROCESURANJE RATNIH ZLOČINA

Već i letimičnim pogledom na broj i strukturu zaposlenih u organima u čijoj je nadležnosti istraga i procesuiranje ratnih zločina⁸ uočljivo je da nisu proporcionalni potrebi za brojnim istragama i postupcima pred sudovima. Ovaj problem prepoznat je i u Akcionom planu i u Nacionalnoj strategiji, te oba strateška dokumenta predviđaju dva vida rešavanja ovog problema. Prvi se sastoji u angažovanju novih kadrova. Kada je u pitanju ovaj način jačanja kapaciteta, treba imati u vidu mere štednje koje je uvela Vlada Republike Srbije i ograničenja zapošljavanja u javnom sektoru kao limitirajući faktor. U tom smislu, pomenutim strateškim dokumentima, angažovanje novih kadrova nije ograničeno samo na zapošljavanje dodatnog broja potrebnih kadrova, već je usmereno i na bolju preraspodelu postojećih, kroz izmene sistematizacije i premeštaj iz manje opterećenih delova sistema.

Pored angažovanja dodatnih kadrova, bitan vid jačanja administrativnih kapaciteta je i kontinuirana specijalizovana obuka u oblasti međunarodnog krivičnog i međunarodnog humanitarnog prava, i to kako za postojeće, tako i za novoangažovane kadrove.

Efikasno upravljanje ljudskim resursima daje očekivane rezultate samo ukoliko im se stave na raspolaganje adekvatna sredstva i prostor za rad. Kako je ovo teško izvodljivo, imajući u vidu mere budžetske konsolidacije, treba se, kada je god moguće, osloniti na sredstva iz pristupnih fondova

zločina: krivična dela sa visokim brojem žrtava i/ili dela u kojima je izvršilac postupao na naročito okrutan način trebalo bi da imaju prioritet u istrazi. Pored toga, trebalo bi uzeti u obzir efekat određenog slučaja na lokalnu zajednicu. U pogledu karakteristika učinioca, predmeti protiv osumnjičenih visokog ranga, (*de jure ili de facto*), takođe bi trebalo da imaju prioritet u radu tužioca. Kada je reč o specifičnosti otkrivanja i dokazivanja dela, odnosno krivice učinioca, dostupnost dokaza, osumnjičenih i žrtava trebalo bi da bude uzeta u obzir pri donošenju odluke tužioca da li će podići optužnicu protiv određenog lica ili više njih ili će taj predmet ustupiti drugom tužiocu za ratne zločine u regionu. U donošenju takve odluke, tužilac bi takođe trebalo da ima u vidu potrebu očuvanja dobrosusedskih odnosa sa drugim državama, kao i potrebu ravnomerne regionalne distribucije istraga.

⁸ Institucionalni okvir: Tužilaštvo za ratne zločine: tužilac, šest zamenika tužilaca, dva savetnika, tri asistenta; Viši sud, veće za ratne zločine: šest sudija, jedan sudija za prethodni postupak; Ministarstvo unutrašnjih poslova, Služba za istraživanje ratnih zločina: šef Službe, zamenik šefa, dva načelnika odeljenja, četiri šefa odseka, 43 pripadnika Službe; Ministarstvo unutrašnjih poslova, Jedinica za zaštitu svedoka; odsek za pomoć i podršku žrtvama i svedocima: broj zaposlenih tri.

EU.⁹ U ovom segmentu u fokusu mora biti neophodna oprema i softver za formiranje baze podataka o ratnim zločinima.

5. MEĐUINSTITUCIONALNA, REGIONALNA I MEĐUNARODNA SARADNJA KAO PREDUSLOV EFIKASNOG PROCESUIRANJA RATNIH ZLOČINA

5.1. Međusobni odnosi državnih organa nadležnih za istragu i procesuiranje ratnih zločina

Uprkos činjenici da su međusobni odnosi i saradnja državnih organa nadležnih za istragu i procesuiranje ratnih zločina definisani važećim normativnim okvirom, u analizama stanja koje su u ovoj oblasti sačinjavali eksperti Evropske komisije, nevladinog sektora i međunarodnih organizacija, neretko su se mogle naći tvrdnje da saradnja organa koji se bave istraživanjem i procesuiranjem predmeta ratnih zločina nije uvek bila na najvišem nivou, a kao najtanje karike, identifikovane su oblasti zaštite i podrške svedocima i oštećenima, gde se često dešavalo da zbog različitih informacija zaštićeni svedoci izgube poverenje u pravosudni sistem.

Rešenje ovog problema moglo bi se tražiti na polju operacionalizacije odredaba sadržanih u relevantnom zakonodavstvu, a imajući u vidu probleme do sada uočene u praksi. Najbolja forma u kojoj bi se ovo moglo učiniti bila bi usvajanje nekog vida zajedničkih pravila o postupanju dva ili više državnih organa. Imajući u vidu koje oblasti saradnje su se do sada pokazale najkritičnijim, nesumnjivo bi prve korake trebalo napraviti po pitanju saradnje TRZ-a sa SORZ-om i JZS-om.

5.2. Saradnja sa MKTJ

Saradnja s Tribunalom u Republici Srbiji regulisana je od 2002. godine Zakonom o saradnji sa Tribunalom, a aktivnosti vezane za saradnju sa Tribunalom koordinira Nacionalni savet za saradnju s Tribunalom. Ukupna saradnja Republike Srbije sa MKTJ, u prethodnih petnaest godina, mogla bi se oceniti kao jednostrano efikasna. Naime na osnovu broja i ranga

⁹ Za razliku od materijalnih resursa, kada je u pitanju specijalistička obuka, neophodno je razmišljati o njenoj održivosti, te se u tom segmentu ne treba oslanjati isključivo na projektnu podršku. Naprotiv, kurikulum, nastavni materijal i metodiku koji nastanu kao rezultat projektnih aktivnosti, treba u najvećoj mogućoj meri iskoristiti da bi se, uz minimalna izdvajanja iz državnog budžeta, obezbedio kontinuitet stručnog usavršavanja.

isporučenih lica (uključujući i najviše zvaničnike), mogla bi se nazvati presedanom koji nije sledila nijedna druga država. Pored izručenja, Srbija je snabdela Tribunal i njegove procesne stranke velikom količinom dokaznog materijala, uključujući strogo poverljiva dokumenta, kao i svedočenja svojih najviših zvaničnika. Veliku posvećenost saradnji, Republika Srbija je pokazala i postupanjem po, više od dve hiljade zahteva za pomoć Tužilaštva MKTJ, koji se odnose na prikupljanje dokumentacije potrebne za pripremu postupka pred MKTJ i oslobađanje svedoka dužnosti čuvanja državne, vojne i službene tajne.

Dok je pravosuđe Republike Srbije svoje obaveze ispunjavalo efikasno, s druge strane, ne može se pozitivno oceniti kriminalna politika koju je sprovodilo Tužilaštvo Tribunala, a sporne su i određene odluke samog Tribunala, naročito sa aspekta etničke pripadnosti okrivljenih.

U situaciji kada se rad MKTJ bliži kraju, i kada je na Republici Srbiji teret procesuiranja brojnih slučajeva, efikasnost ovih postupaka u velikoj meri zavisi od spremnosti Tribunala da odgovori na potrebu TRZ-a da se, preko oficira za vezu, izvrši potpun uvid i istraživanje arhive Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Mehanizma za međunarodne krivične sudove, koja se tiče ratnih zločina učinjenih na području bivše Jugoslavije. Cilj ovog postupka je identifikovanje materijala i dokaza MKTJ i MMKS koji su relevantni za prioritetne slučajeve u okviru aktivnosti i predavanje pronađenih dokumenta i dokaza iz MKTJ i Mehanizma za međunarodne krivične sudove, Tužilaštvu za ratne zločine.

Pored ove vrste saradnje koja neposredno utiče na efikasnost postupaka pred domaćim pravosuđem, od velike važnosti je i saradnja sa MKTJ koja se ogleda u prenosu znanja i iskustva iz Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, kako bi se steklo, kako opšte, tako i posebno znanje vezano za konkretne slučajeve, iskustvo i strategije tužilaca Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Mehanizma za međunarodne krivične sudove o prikupljenim dokazima i metodima njihove upotrebe.

Kada je reč o saradnji u konkretnim predmetima, izuzetno korisnim se pokazalo i *ad hoc* prisustvo savetnika Tužilaštva za ratne zločine u kancelarijama MKTJ i MMKS u vezi nacionalnih predmeta, kao i analiza spisa predmeta MKTJ i razvoj Strategije za konkretne slučajeve koji će biti procesuirani pred Višim sudom u Beogradu.

5.3. Regionalna saradnja

Budući da su efikasna istraga i procesuiranje većine ratnih zločina uslovljeni prikupljanjem dokaza na prostorima bivših jugoslovenskih republika, jedan od osnovnih preduslova za unapređenje postupaka za ratne zločine pred domaćim pravosuđem, jeste intenzivna regionalna saradnja.

Tužilac za ratne zločine Republike Srbije zaključio je u periodu od 2006. do 2013. godine sporazume o saradnji sa državama u regionu,¹⁰ Pored toga, Srbija je razmenila oficire za vezu s tužiocima BiH i Hrvatske, kao i da su tužioci u nekim slučajevima formirali zajedničke istražne timove.

Iako su međusobna saradnja i poverenje od ključnog značaja za sudbinu postupaka za ratne zločine u čitavom regionu, ne može se ignorisati činjenica da ne postoji podjednak nivo spremnosti država u okruženju da rade na njenom unapređenju.¹¹

Svetao primer u oblasti regionalne saradnje predstavlja tzv. Palički proces, odnosno mehanizam koji je uspostavljen pod pokroviteljstvom OEBS-a. Prvi sastanak predstavnika pravosuđa iz regiona održan je u novembru 2004. godine sa temom međudržavna saradnja u procesuiranju ratnih zločina. Na sastanku su dogovoreni konkretni koraci koje su predstavnici država preduzimaju kako bi ojačali regionalnu saradnju u ovoj oblasti. Imajući u vidu dosadašnje rezultate ovog mehanizma, neophodan je njegov nastavak u predstojećem periodu.

¹⁰ 2006. godine sa Državnim odvjetništvom Republike Hrvatske Sporazum o saradnji u progonu učinilaca krivičnih dela ratnih zločina, zločina protiv čovečnosti i genocida; sa vrhovnim državnim tužiocem Republike Crne Gore zaključio je 2007. godine Sporazum o saradnji u krivičnom gonjenju učinilaca krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, a s Tužilaštvom Bosne i Hercegovine početkom 2013. godine Protokol o saradnji u progonu počinilaca krivičnih dela ratnih zločina, zločina protiv čovečnosti i genocida. Saradnja s pravosudnim telima privremenih institucija na Kosovu i Metohiji uspostavljena je na osnovu Procedura uzajamne pravne pomoći koje je Vlada Republike Srbije usvojila 7. marta 2013. godine. Ova međusobna pravna pomoć odvija se uz posredstvom Misije Euleksa, ali zahteva veću efikasnost i brzinu.

¹¹ Najnoviji događaj u tom smislu je inicijativa hrvatskih poslanika u Evropskom parlamentu iz januara 2015. godine, kojom se zahteva ograničenje teritorijalne i personalne nadležnosti srpskog Tužilaštva za ratne zločine. Ovo je logičan nastavak hrvatskog Zakona o ništetnosti određenih pravnih akata pravosudnih tela bivše JNA, SFRJ i Republike Srbije iz 2011. godine (NN 124/11), kojim su proglašeni ništavim svi pravni akti kojima su državljani Republike Hrvatske osumnjičeni, optuženi i/ili osuđeni za krivična dela izvršena tokom građanskog rata u Hrvatskoj. Član 3. Zakona o ništetnosti uređuje da hrvatski pravosudni organi neće postupati po zamolnicama pravosudnih tela Srbije u krivičnim postupcima, ako su takve zamolnice "u suprotnosti s pravnim poretkom Republike Hrvatske i štete njenoj suverenosti i bezbednosti".

Pored toga, važan korak u unapređenju regionalne saradnje mogli bi činiti i redovni tromesečni sastanci između regionalnih tužilaca na kojima bi se raspravili konkretni dostavljeni predmeti i problemi koji su se u vezi tih predmeta javili u regionalnoj saradnji. Na ovaj način bi se uspostavio kontinuitet razmene informacija.

Na kraju, ali ne i najmanje važan korak u regionalnoj saradnji, čak štaviše, korak koji mora biti prioritet u ovoj oblasti, jeste uspostavljanje sveobuhvatne baze podataka o ratnim zločinima koja bi uključivala sve događaje, odnosno zločine izvršene tokom sukoba na teritoriji cele bivše Jugoslavije koji po svom karakteru mogu biti kvalifikovani kao ratni zločini. Pristup ovoj bazi bi omogućio efikasniji rad svih organa nadležnih za procesuiranje ratnih zločina u regionu.

6. ZAŠTITA I PODRŠKA ŽRTVAMA I SVEDOCIMA

Kako se o efikasnom postupku ne može govoriti ukoliko u njemu nije obezbeđena adekvatna zaštita prava svedoka i žrtava, ne čude kontinuirani zahtevi da se mehanizam koji ovo treba da osigura tokom suđenja za ratne zločine neretko nalazi na meti kritika. Prva adresa na koju su upućene kritike međunarodne i domaće stručne javnosti jeste sastav i rad Službe za otkrivanje ratnih zločina i Jedinice za zaštitu svedoka, pri čijem osnivanju se nije vodilo računa o eventualnom konfliktu interesa po pitanju ranijeg učešća zaposlenih u ovim organizacionim jedinicama MUP-a u ratnim sukobima na prostorima bivše Jugoslavije, ali i potrebi angažovanja dodatnog broja stručnih lica za pružanje psiho-socijalne podrške svedocima i žrtvama. Tretman svedoka i žrtava u ranoj fazi u kojoj centralnu ulogu ima SORZ, od velikog je značaja u kasnijim fazama postupka, i ima ogroman uticaj na sadržinu iskaza i mogućnost dokazivanje optužbe.

Iako pri Višem sudu u Beogradu, u odeljenju za ratne zločine, funkcioniše služba podrške svedocima i žrtvama, neophodno je urgentno jačanje njenih kapaciteta. Slična intervencija potrebna je kada se radi o TRZ-u, imajući u vidu činjenicu da se u postupcima za ratne zločine sprovodi tužilačka istraga. Pominjanje urgentnih jačanja administrativnih kapaciteta ovih službi nije bez razloga, budući da je Akcionim planom za Poglavlje 23 predviđeno uspostavljanje mreže usluga na nivou cele zemlje za podršku žrtvama, svedocima i oštećenim u istrazi i svim fazama krivičnog postupka, u skladu sa sveobuhvatnom analizom, uključujući: normativni aspekt (trenutni normativni okvir, najbolja uporedna rešenja, međunarodni standardi); finansijsku procenu (održivo finansiranje, adekvatnost prostorija i osoblja, potreba za obukom) i pristup uslugama podrške (obuhvat mreže, udaljenost, mobilni

timovi za podršku). Naime, ovaj proces zahteva nekoliko godina i njegova dinamika je uslovljena ne samo složenošću, već i činjenicom da će biti finansiran iz pristupnih fondova EU, na čiju se realizaciju, od momenta apliciranja za sredstva, čeka oko dve godine.

7. UTICAJ STRUČNE I OPŠTE JAVNOSTI NA EFIKASNOST POSTUPAKA ZA RATNE ZLOČINE

Blagovremeno, nepristrasno i objektivno informisanje građana o suđenjima za ratne zločine, njihovo je pravo, ali i zajednička obaveza obrazovnog sistema, predstavnika medija i organa koji se bave procesuiranjem ratnih zločina. Sva tri segmenta bi mogla biti značajno unapređena, budući da su informacije koje učenici dobijaju o sukobima na prostorima bivše Jugoslavije nepotpune i nekonzistentne, a izveštavanje o postupcima za ratne zločine neretko subjektivno, pristrasno i senzacionalističko, za šta odgovornost zajednički snose pravosuđe i mediji. Ne treba zanemariti ni ulogu organizacija civilnog društva koje neretko u javnosti reaguju stihijski i neodmereno, neretko stvarajući medijski pritisak i preko granica koje čuvaju sudijsku nezavisnost i nepristrasnost, posvećujući veliku pažnju samo određenim slučajevima.

Imajući u vidu da pomenuti problemi zahtevaju delovanje u više oblasti počev od unapređenja nastavnih programa koji još u toku obrazovanja učenicima i studentima treba da pruže objektivne i precizne podatke o sukobima na prostorima bivše Jugoslavije. Druga bitna oblast koja zahteva unapređenje jeste odnos organa u čijoj je nadležnosti istraga i procesuiranje ratnih zločina, prema medijima i organizacijama civilnog društva, čime bi im se obezbedilo da, u skladu sa procesnim i odredbama o zaštiti podataka o ličnosti, raspolazu dovoljnom količinom informacija. Najzad, poboljšanja su moguća i po pitanju direktne dostupnosti informacija građanima, odnosno opštoj javnosti, neposredno, putem internet stranica nadležnih državnih organa.

8. KORACI KOJI PREDSTOJE

Ukoliko sagledamo brzinu kojom se, nakon preporuka evropske komisije pristupilo izradi strateških dokumenata i postavljanju prioriteta u oblasti unapređenja efikasnosti postupaka za ratne zločine, ne možemo a da se ne zapitamo da li se isti posao mogao uraditi i bez pritisa međunarodne zajednice. Nevezano o od toga da li je odgovor na ovo pitanje pozitivan, nesporno je pozitivna odluka da se efikasnost predmetne oblasti unapredi.

Ipak, opravdano je, u istom kontekstu postaviti pitanje izostanka identične "motivacije" državama u regionu, u periodu pristupanja EU. Kako bilo, ne sumnjamo da će nadležni organi usvajanjem Nacionalne i Tužilačke strategije načiniti preostala dva koraka u planiranju aktivnosti koje je neophodno sprovesti da bi ratni zločini pred domaćim sudovima bili procesuirani efikasno i uz poštovanje prioriteta. Ono što ipak stvara izvesnu bojazan da će napredak biti ograničenih razmera, jeste odnos pravosuđa prema postojećim strateškim dokumentima koji uređuju njegov rad, te bi ista sudbina lako mogla zadesiti i strateške dokumente koji su trenutno u nastanku. U tom smislu, mehanizmi nadzora osmišljeni Akcionim planom za Poglavlje 23, moraju se koristiti efektivno i uz primenu nulte tolerancije kada su u pitanju kašnjenja i propusti u sprovođenju.

LITERATURA

- (1) Akcioni plan za Poglavlje 23, dostupno na:
<http://www.mpravde.gov.rs/tekst/9849/finalna-verzija-akcionog-plana-za-pregovaranje-poglavlja-23-koja-je-usaglasena-sa-poslednjim-preporukama-i-potvrdjena-od-strane-evropske-komisije-u-briselu-.php>, pristupljeno 28.9. 2015. godine
- (2) Fond za humanitarno pravo (2014): *Deset godina procesuiranja ratnih zločina u Srbiji- Konture pravde* (Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004 -2013), dostupno na:
<http://www.hlc-rdc.org/?cat=250> , pristupljeno 11.9. 2015;
- (3) Fond za humanitarno pravo (2014): *Model Strategije za procesuiranje ratnih zločina izvršenih tokom i u vezi sa oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji za period od 2015-2015*, dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=250> , pristupljeno 11.9. 2015;
- (4) *Izveštaj ekspertske misije: Utvrđeno stanje u kontekstu poglavlja 23 "ratni zločini"* od 13. marta 2015. godine;
- (5) *Izveštaj o napretku Srbije za 2014. godinu*, dostupno na:
<http://seio.gov.rs/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0/%D0%B5%D1%83-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0.187.html>;
- (6) *Izveštaj o napretku Srbije za 2013. godinu*, dostupno na:
<http://seio.gov.rs/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0/%D0%B5%D1%83-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0.187.html>;

- (7) Izveštaj o napretku Srbije za 2012. godinu, dostupno na:
<http://seio.gov.rs/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0/%D0%B5%D1%83-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0.187.html>;
- (8) Krivični zakonik ("Službeni glasnik RS", broj 121/12);
- (9) Krivični zakon Savezne Republike Jugoslavije ("Sl. list SFRJ" br. 44/76, 36/77, 56/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 45/90 i "Sl. list SRJ" br. 35/92, 37/93 i 24/94);
- (10) Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14); Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima ("Službeni glasnik RS", br. 20/09);
- (11) Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine ("Službeni glasnik RS", br. 67/03, 104/09);
- (12) Zakon o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 85/05);
- (13) Zakon o saradnji sa Haškim tribunalom ("Službeni glasnik SRJ", broj 18/02 i "Službeni glasnik SCG", 16/03);

EFFICIENCY OF WAR CRIMES PROCEEDINGS BEFORE SERBIAN COURTS

Two decades after war conflicts within ex-Yugoslav territory there is still an issue of war crimes criminal proceedings length as well as issue of investigation of other war crimes that still hasn't been proceeded. Long time after war is more complicated to discover, investigate and proceed war crimes. Evidences are placed all over the region and difficult to access. A huge problem is lack of data basis on war crimes cases statistics that should be indicator on efficiency as well as base on further case management and human/material resources planning. Additional problem lays in extensive case material due to numerous accuses, victims and witnesses. Parallel work on huge number of extensive cases causes chronical overload of existed administrative and material capacities. Bearing all that in mind there is a need for analytical and strategic approach to the domestic war crime proceedings aimed at improvement of their efficiency.

KEY WORDS: war crimes / efficiency / strategy / Chapter 23

PRIMENA PREVENTIVNIH PROGRAMA U RADU SA MALOLETNIM PRESTUPNICIMA*

Zoran Stevanović*

Jasmina Igrački*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad daje prikaz nekih od savremenih preventivnih programa koji se koriste u prevenciji maloletničke delinkvencije. Prevencija i kontrola maloletničkog prestupništva u značajnom broju sprečava pojavu odraslih kriminalnih karijera i na taj način smanjuje opšti kriminalitet ali, pre svega, umanjuje posledice i patnje žrtava kriminala i smanjuje posledice koje društvo podnosi. Istraživanja pokazuju da su faktori rizika za prestupničko ponašanje mnogobrojni i različiti: kvalitet roditeljstva, stabilnost porodica, kontinuitet i kvalitete obrazovnog procesa, vršnjaci i druge socijalne grupe i sl. U savremenoj literaturi sve se više ističe i biološko-genetičke predispozicije pojedinca kao bitan faktor koji utiče na maloletničko prestupništvo, i koje u sadejstvu sa dinamičnim - socijalnim faktorima rizika stvaraju mozaik faktora koji utiču na maloletničko prestupništvo. Fenomen maloletničkog prestupništva sve više zahteva studiozni pristup u identifikaciji rizičnih faktora koji dovode do delinkventnog ponašanja maloletnih osoba i koncipiranju multisistemskih programa i terapija u prevenciji maloletničkog kriminaliteta.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: zoranstevanovic_iksi@yahoo.com

* E-mail: jasminaigracki@yahoo.com

*KLJUČNE REČI: maloletničko prestupništvo / programi
prevencije / tretman / društvena reakcija / poremećaji
ponašanja / delinkvencija / kriminal*

UVOD

Većina odraslih kriminalca svoju kriminalnu karijeru počinju kao maloletnici. Prevencija i kontrola maloletničkog prestupništva sprečava pojavu odraslih kriminalnih karijera i na taj način smanjuje opšti kriminalitet ali, pre svega, umanjuje posledice i patnje žrtava kriminala i smanjuje posledice koje društvo podnosi. Efikasna prevencija maloletničkog prestupništva bitno smanjuje finansijske i sve druge troškove koje podnosi pojedinac, porodica, poreski obveznici i društvo u celini. Sudski procesi, policijske aktivnosti, zdravstvena zaštita prestupnika i drugi troškovi su poslednjih decenija sve veći i, na globalnom nivou, iznose na stotine milijardi dolara godišnje. Brojne analize su pokazale da su investicije u odgovarajućim preventivnim programima maloletničke delinkvencije višestruko isplativi i smanjuju za sedam do deset dolara zatvorenički dan.¹

Tokom devedesetih godina stopa kriminala je dostigla istorijski nivo, i to je nametnulo pitanje šta učiniti da se rast kriminala zaustavi i spreči. Mnogi najpopularniji programi za prevenciju maloletničkog prestupništva su se pokazali neefikasni. Neki programi su uticali na povećani rizik za delinkventno ponašanje. Proteklih decenija intenzivirane su aktivnosti na identifikaciji faktora rizika koji proizvode kriminalitet, a posebno maloletnički kriminalitet. Takođe, traže se mehanizmi i modeli programa koji utiču na uspešniju prevenciju, odnosno programi koji mogu da manjaju kriminalne obrasce ponašanja. Istraživanja pokazuju da su faktori rizika mnogobrojni i različiti. U jednu grupu faktora rizika spadaju dinamički faktori u koje spada: kvalitet roditeljstva, stabilnost porodica (emotivna, socijala, ekonomska i sl), kontinuitet i kvalitet obrazovnog procesa (organizacija škole, kadrovski potencijal, status škole i sl.), vršnjaci i druge socijalne grupe u kojima se maloletnik kreće i sa kojima deli vrednosni sistem, uloga verskih zajednica, uticaj nevladinog sektora i sl. Pored dinamičnih faktora rizika, u literaturi se često navode, kao bitan faktor koji utiče na maloletničko prestupništvo, i biološke-genetičke predispozicije

¹ Greenwood, P. (2008) Prevention and Intervention Programs for Juvenile Offenders, VOL. 18 / NO. 2 / FALL, 185

pojedince koje u sadejstvu sa dinamičnim- socijalnim faktorima rizika stvaraju mozaik faktora koji utiču na maloletničko prestupništvo. Ispitujući jedan broj identifikovanih faktora rizika koji utiču na prestupništvo mladih, Peter Greenwood (2008) je analizirao metode kojim se identifikuju najbolji programi koji doprinose menjanju ponašanja maloletnog delinkventa i koji utiču na maloletnika da se ne upusti u kriminalno ponašanje. On posebno ističe ulogu školskih programa na ponašanje maloletnika, da se ne odaju alkoholu, drogi i kriminalu. Takođe uloga zajednice i programa koji se u zajednici realizuju su pokazali visok stepen efikasnosti u prevenciji maloletničkog kriminaliteta. Svakako uloga porodice je dominantna u oblikovanju ponašanja deteta i porodična interakcija svih članova je uslov pozitivnog razvoja deteta.

NEKI OD PREVENTIVNIH PROGRAMA KOJI SE KORISTE U RADU SA MALOLETNIM DELINKVENTIMA

Naučnu i stručnu javnost u svetu karakteriše izuzetno interesovanje za proučavanje maloletničkog prestupništva i drugih socijalnih poremećaja ponašanja koje mladi sve više ispoljavaju. Nasuprot tome, u Srbiji su sasvim retka empirijska istraživanja efektivnosti programa i intervencija koje se primenjuju u okvirima prevencije i tretmana ovog fenomena. Iako se na osnovu strane literature mogu steći dobre polazne osnovne, to nije dovoljno. U budućnosti treba raditi na sistematskoj izgradnji naučnih saznanja koja će biti utemeljena na podacima koji su prikupljeni na našim prostorima. Sve su prisutniji pokušaji iznalaženja adekvatnih i efikasnih preventivnih programa koji bi uticali na smanjenje maloletničkog prestupništva i korekciji njihovog devijantnog ponašanja. Najefikasnije programe karakteriše obuhvatanje više faktora kao etiologija prestupništva i oni zahtevaju multisistemsku terapiju i tretman prestupnika. Multisistemski preventivni programi koriste kombinaciju empirijskog znanja o tretmanu, poput kognitivno-bihejvioralne terapije, edukacija roditelja, porodična terapija, ali i uticaj škole, vršnjačkih grupa, socijalne zajednice i sl. Sve je prisutnija ideja da se, na nivou zajednice, formiraju timovi i pojedinci - terapeuti koji bi bili dostupni mladima i njihovim porodicama 24 časa. Intenzitet rada terapeuta zavisi od stepena vaspitne zapuštenosti, odnosno od nivoa kriminalne struktuiranosti maloletnika. Suština multisistemske terapije je da se unapredi sposobnost mladih da donose dobre odluke: pri izboru vršnjaka, identifikaciji sa pojedincima iz sredine, prilikom donošenja odluke o izboru zanimanja, daljeg školovanja sl. Takođe, terapeut ima zadatak da osposobi porodicu da prati maloletnikovo ponašanje i da prepoznaje rizične oblike ponašanja svog deteta. Za

ostvarivanje ovih ciljeva multisistemski terapeut treba da usmeri svoje aktivnosti, pored ostalog, na intervjuisanje maloletnika i njegove porodice, vršnjake, predstavnike škola sa kojima treba da identifikuju problematična ponašanja mladih i njihovih uzora, da identifikuje pozitivne elemente u ponašanju maloletnika, pozitivne aspekte njegove porodice, vršnjačkih grupa, škole sl., a sve u cilju korišćenja svih tih pozitivnih elemenata u rešavanju nekih od problema koje maloletnik ispoljava. Rezultati ovih programa prevencije maloletničke delinkvencije zavise od stepena jedinstvenog delovanja svih učesnika koji su u nekoj interakciji sa maloletnim prestupnikom (terapeut, roditelji, vršnjaci, nastavnici, predstavnici crkve i dr.² Multisistemski programi podrazumevaju takav specifičan protokol, dobro definisan nadzorni sistem, a sve u cilju stvaranja uslova da se definisani program ostvari u potpunosti.

Istraživanja evaluacije multisistemskih programa pokazuju znatno pozitivnije rezultate u promeni ponašanja maloletnih prestupnika sa kojima je realizovan multisistemski preventivni program. Jedna studija u SAD-u (2007)³ je obuhvatala 176 prestupnika, uzrasta od 12-17 godina koji su u proseku imali najmanje 4 hapšenja za učinjene prestupe. Od toga njih 48% je imalo najmanje krivično dela sa elementima nasilja. Ovu grupu ispitanika pretežno su činili muškarci i pripadali su porodicama sa niskim socijalno-ekonomskim statusom. Mladići su raspoređeni u dve grupe, po slučajnom izboru, u eksperimentalnu grupu –gde se primenjivala multisistemski terapija i kontrolnu grupu- gde se koristila individualna terapija. Individualna terapija je normalan tretman za mlade prestupnike i, za razliku od multisistemskog tretmana, obično ne tretiraju u dovoljnoj meri sistemske faktore -porodica, škola, vršnjaci, socijalna sredina i sl. Prosečna dužina trajanja preventivnog programa je bio 25 nedelja. Tretman su realizovali edukovani studenti. Dobijeni rezultati pokazuju da je oko 26% učesnika eksperimentalne grupe recidiviralo a iz kontrolne grupe čak 71%. Zapaženo je i to da su iz grupe koja je tretirana multisistemskim programima, recidivisti činili lakša krivična dela. Maloletnici koji su prošli multisistemski tretman samo su u 14% ponovo vršili nasilna krivična dela za razliku od maloletnika iz kontrolne grupe koji su u preko 30% vršili nasilnička krivična dela⁴.

² <http://evidencebasedprograms.org/1366-2/multisystemic-therapy-for-juvenile-offenders>

³ <http://evidencebasedprograms.org/1366-2/multisystemic-therapy-for-juvenile-offenders>

⁴ <http://evidencebasedprograms.org/1366-2/multisystemic-therapy-for-juvenile-offenders>

Preventivni programi prevencije maloletničkog prestupništva treba osmisлити tako da deluju na identifikovane rizične faktore. Prema fokusu delovanja moguće ih podeliti na tri grupe:

1. Programi orijentisani ka pojedincu, među kojima su najuspešniji oni koji sadrže mentorstvo, profesionalnu orijentaciju i osposobljavanje, modifikaciju ponašanja, promenu antisocijalnih stavova, trening kognitivnih, socijalnih i bihejvioralnih veština;
2. Programi orijentisani ka interpersonalnim odnosima, odnosno funkcionalna porodična terapija i multisistemska terapija;
3. Programi orijentisani ka neposrednoj socijalnoj sredini kojima se menjaju pojedini aspekti institucionalnog okruženja s ciljem promovisanja pozitivnog ponašanja i socijalne kompetencije.

Može se zaključiti da su se programi koji sadrže trening socijalnih kognitivnih veština i intervencije usmerene ka unapređivanju veština roditeljstva i porodičnih odnosa pokazali kao najefektivniji na univerzalnom, selektivnom i indikovanim nivou preventivnog delovanja⁵.

Poznato je da, kod jednog broja dece, kako dete raste problemi ispoljavanja poremećaja u ponašanju postaju sve uočljiviji i ozbiljniji. Zbog toga se sa tretmanom treba otpočeti što ranije, a tretman mora biti multimodalni i usmeren kako na dete tako i na širu zajednicu. Što je dete mlađe tretman je više usmeren na roditelje, kako zbog razvojnog nivoa deteta tako i zbog objektivnih okolnosti koje su dovele do problema u ponašanju.

Sve terapijske intervencije poremećaja ponašanja mogu se podeliti u sledeće kategorije:

- Individualna terapija adolescenata uz podsticaj deteta na sagledavanje svojih dobrih osobina, koje treba da čine bazu za dalje usmeravanje deteta na prihvatanje pozitivnih vrednosti;
- Grupna terapija i terapija u okviru vršnjačkih grupa sa sličnim problemima u ponašanju;
- Intervencije u porodici-porodična sistemska terapija, trening roditeljskih veština, bihejvioralna porodična terapija i sl. Terapeut treba da ohrabi i

⁵ Žunić-Pavlović, V. & Kovačević-Lepojević, M. (2010) Savremeni pristup prevenciji i tretmanu poremećaja ponašanja, Prevencija i tretman poremećaja ponašanja, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, str.18-19

podrži roditelje u istrajavanju u radu sa detetom i istovremeno da koriguje negativne interakcije unutar porodice;

- Intervencije u široj društvenoj zajednici podrazumeva tretiranje mladih sa delinkventnim tendencijama u okviru sopstvenog okruženja, a ne izdvojeno i pojedinačno;
- Intervencije u školi obuhvataju permanentnu saradnju sa pedagoško-psihološkim službama u cilju pomoći ovoj kategoriji mladih osoba, poboljšanje saradnje svih učesnika u tretmanu i sl.;
- Multimodalne intervencije se odnose na intervencije sa mladima, roditeljima, školom, socijalnom zajednicom i drugim učesnicima u okruženju⁶.

INSTITUCIONALNI TRETMAN MALOLETNIKA U SRBIJI

Institucionalni tretman se, uglavnom, primenjuje prema maloletnicima kod kojih poremećaji u ponašanju traju duže, intenzivniji su i složeniji, a često su uslovljeni i problemima u užoj ili široj socijalnoj sredini. Organi, nadležni za izricanje mera i sankcija maloletnicima na institucionalni tretman najčešće se odlučuju kada u maloletnikovoj porodici i socijalnoj sredini ne postoji ni minimum uslova za postizanje društveno prihvatljivih obrazaca ponašanja. Institucionalne mere primenjuju se kod maloletnika koji čine najuporniji i najokoreliji deo delinkventne populacije, kod kojih institucija nije uspela da spreči nepovoljni tok daljnog ponašanja. Usprkos činjenici što priličan broj maloletnika smeštenih u neku od institucija, u posttretmanskome razdoblju postižu zadovoljavajuće rezultate u socijalnoj integraciji, kritike institucionalnog tretmana su česte i stalno su prisutne. Osnovni nedostatak institucionalnog tretmana ogleda se u njegovoj globalnoj koncepciji, odnosno u činjenici da ima premalo specifičnih, diferenciranih programa koje bi se primenjivali selektivno. Opravdanje za njegov neuspeh najčešće se nalazi i u nizu nepoznanica s kojima je povezan, što ne čudi s obzirom na to da je tretman usmeren na menjanje ponašanja ličnosti- tako složene bio-psiho-socijalne strukture kao što je čovek.

Kako je na području tretmana obavljeno mnogo istraživanja koja su dala dosta protivrečnih rezultata, najčešće se pribegava korišćenje

⁶ Pejović-Milovanović, M. & Popović-Deušić, S. & Lečić-Toševski, D. (2007) Agresija kod maloletnih delinkvenata-savremeni koncepti i terapija, Poremećaji ponašanja mladih: specijalno pedagoški diskurs, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, str.355-356.

metaanalize. Nažalost, kod nas nema značajnih istraživanja o efektima tretmana na promenu ponašanja maloletnika. U SAD-u, najčešće se obavljaju istraživanja korišćenjem metaanalize. Tako npr. Whitehead i Lab (1989), u svojoj metaanalizi dolaze do zaključka kako nijedan program tretmana ne utiče značajnije na recidivizam i socijalnu integraciju maloletnih delinkvenata; Greenwood (1996), u svojoj metaanalizi, najuspešnijim smatra intenzivne, dugoročne, visoko strukturirane, tretmane sa širokim spektrom različitih intervencija i programa korekcije; Lipsey (1988), dolazi do ohrabrujućih rezultata za pristalice tretmana i sugerise da tretman i intervencije s maloletnim delinkventima mogu imati mali, ali značajan pozitivni učinak, te ističe kako su poboljšanja u istraživačkoj metodologiji i teoriji tretmana uzdigla kvalitet istraživanja tretmanskog programa⁷.

U našoj zemlji se prema maloletnicima primenjuju, uglavnom klasični oblici tretmana, mada ima pokušaja uvođenja diferenciranih i specijalizovanih tretmana. Najčešće se, kao instrumenti za resocijalizaciju maloletnika koriste sledeći programi: obrazovni programi, radna terapija, programi slobodnih aktivnosti-kulturno zabavni i sportski programi, stimulativno-motivacioni programi- pogodnosti, nagrađivanje i kažnjavanje, programi saradnje sa socijalnom zajednicom i sl. Realizacija ovih programa realizuje se kroz individualni i grupni oblik rada. Iskustva ukazuju da ovako koncipirani programi i njihov sadržaj ne odgovaraju savremenom pristupu u mogućem menjanju kriminalnog obrasca ponašanja. Problemi su dvojaki: nedovoljno jasno koncipirani programi koji su koncipirani za "prosečnog" maloletnog delinkventa, a ne za određenog- konkretnog maloletnika sa svim njegovim osobenostima, i drugo, u institucijama nema dovoljno edukovanih terapeuta- vaspitača za određen program- tretman. Problem je i u obrazovanju vaspitača koji nemaju dovoljno znanja da bi sačinili i realizovali određeni program. Decenijama se u zatvorskim institucijama primenjuju isti oblici tretmana, na isti način i uz korišćenje približno iste metode u realizaciji tretmana. Opravdanost kritike koncepcije resocijalizacije i njen skroman doprinos promeni kriminalnog obrasca ponašanja delinkvenata, svakako treba tražiti i u nedovoljnoj inventivnosti vaspitnog osoblja u izradi i realizaciji programskih aktivnosti sa delinkventima. I pored mogućih kritika u korišćenju oblika i metoda u radu

⁷ Belobr, M. (2000) Razlike u procjenama i posttretmanskim prilikama s obzirom na izricanje mjere povodom delinkventnog ponašanja, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, Vol 36, br. 2, str. 145-147.

sa maloletnim delinkventima u našem institucionalnom sistemu, postoje i pokušaji primene novih vidova programa u radu sa maloletnim prestupnicima. U Vaspitno popravnom domu u Kruševcu uveden je sistem bodovanja koji zaslužuje pažnju i pohvalu. Ipak, i zaposleni u ustanovi su uvideli da je posle probne faze korišćenja potrebna reforma ovog instrumenta, njegovo poboljšavanje i usklađivanje sa praksom. Sistem je tako koncipiran i dizajniran softverski koje osoblju omogućuje da u svakom trenutku vidi napredovanje ili nazadovanje maloletnika u sistemu bodovanja. Pomenuti program je korisna alatka za zaposlene koji na kraju svakog radnog dana ocenjuju pojedinačni napredak štićenika doma i mogao bi da se standardizuje i upotrebljava i u drugim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Međutim, utisak je da u ustanovama postoji velika nezainteresovanost dela zaposlenih za ovu (ili bilo koju drugu) vrstu inovacija. I u Kruševcu i u maloletničkom zatvoru u Valjevu, inovativni pristup preživljava isključivo zahvaljujući ličnom zalaganju manjeg broja entuzijasta. Takav odnos prema radu i profesiji na duže staze je neodrživ, te je posebno štetan prema osuđenim mladim ljudima. Pored ovoga, u VPD su uvedeni i prateći programi za sticanje životnih veština koje bi trebalo da olakšaju uklapanje maloletnika u život u zajednici po izlasku iz doma. Reč je o programima: trening zamene agresije, prevencija i lečenje narkomanije, prevencija i lečenje alkoholizma, aktivno traženje posla, nenasilna komunikacija, ishrana, oblačenje i stanovanje, medijacija, najčešće kućne popravke, bonton i sl. Prema Izveštaju o realizaciji programa za sticanje specifičnih veština u VPD tokom 2010 – 2011, u koji je Helsinški odbor za ljudska prava imao uvid, najviše polaznika je bilo u okviru programa Najčešće kućne popravke (342), a najmanje u okviru programa Trening zamene agresije (52). Ovaj podatak je veoma zanimljiv, a trebalo bi da bude predmet ozbiljne analize i osoblja. Takođe, na ova dva programa došlo je i do najvećeg osipanja polaznika (20 %), dok je na ostalim programima osipanje bilo 10 % i manje. Program Medijacija se nije sprovodio u izveštajnom periodu. Analiza ključnih ciljeva ovih programa pokazuje da oni u osnovi treba da promovišu više i visoke nivoe etičkog razumevanja, veštine ovladavanja besom, usvajanje konstruktivnih društvenih veština, toleranciju i međusobno poštovanje, izražavanje osećanja na način koji ne povređuje druge, podizanje lične higijene i higijene prostora u kome se živi i brige o ishrani kao bitnom elementu očuvanja ličnog zdravlja. Uočava se paradoks između vrednosti koje se promovišu ovim edukativnim programima i vrednosti koje su realno postojeće u okruženju maloletnika u kome žive, a koje karakteriše nekvalitetna ishrana, izuzetno nizak nivo higijene, odsustvo minimuma

estetike, zanemarenost, jake restriktivne mere. Osoblje ustanove ukazalo je na još neka slaba mesta u radu. Kao primer navedena je činjenica da su maloletnici različitog uzrasta, te da je priroda njihovih krivičnih dela različita. Navedena je i činjenica da u zajednici ne postoji „postpenalno zbrinjavanje maloletnika“ tako da se oni vraćaju u staro okruženje. Na osnovu izjava maloletnika može se zaključiti da od svih postupaka i aktivnosti koje su uvedene da bi se obogatio život u domu i da bi se napravila priprema za bolje uklapanje u zajednicu, maloletnici kao takve doživljavaju samo školu i radionice za sticanje zanatskih veština⁸. O efektima tretmana govori i podatak, koji saopštava Vaspitno popravni dom, da maloletnici koji su bili u ustanovi, nakon izlaska, ponovo recidiviraju u 70 % slučajeva ako su iz malog grada i u 100 % slučajeva ako su iz velikog grada. Ovaj podatak svedoči o neefikasnosti mera koje se sprovode u domu, ali još više o nespremnosti i nesposobnosti društvene zajednice da uspostavi programe koji bi mladima po izlasku iz doma omogućili prilagođavanje okruženju i uključivanje u život zajednice.

ZAKLJUČAK

Preventivni programi prevencije maloletničkog prestupništva treba osmisлити tako da deluju na identifikovane rizične faktore. Programi moraju biti orijentisani ka pojedincu u cilju osposobljavanja maloletnika da anticipira sve probleme i realnu situaciju u kojoj se nalazi i da se kod maloletnika pokrene motivacija za sopstvenu promenu u ponašanju. Takođe programi moraju biti usmereni i ka interpersonalnim odnosima, odnosno unapređenje porodičnih odnosa koji su po pravilu funkcionalno poremećeni. Ne manje važno je i programska orijentacija ka neposrednoj socijalnoj sredini kojima se menjaju pojedini aspekti institucionalnog okruženja s ciljem promovisanja pozitivnog ponašanja i socijalne kompetencije. Institucionalni tretman se, uglavnom, primenjuje prema maloletnicima kod kojih poremećaj u ponašanju traje duže, intenzivniji su i složeniji, a često su uslovljeni i problemima u užoj ili široj socijalnoj sredini.

U radu sa maloletnim prestupnicima, u našoj zemlji, se prema maloletnicima primenjuju, uglavnom klasični oblici tretmana, mada ima pokušaja uvođenja diferenciranih i specijalizovanih tretmana.

⁸ Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji – Stanje ljudskih prava u zatvorima za 2012, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 14-17.

Dosadašnja iskustva u praksi i analiza efekata tretmana maloletnih prestupnika su prilično pesimistička, jer se broj recidivista ne smanjuje, naprotiv, povećava se, reintegracija u socijalnu sredinu je otežana ili je nema, maloletnici kojima je izricana neka od sankcija za maloletnike, vrlo brzo po punoletstvu, ulaze u druge sudske procese kao punoletna lica. Ove činjenice zahtevaju svestraniji pristup u prevenciji maloletničkog prestupništva koga, za sada, nema u neophodnoj meri.

LITERATURA

- (1) Belobrk, M. (2000) Razlike u procjenama i posttretmanskih prilika s obzirom na izricanje mjere povodom delinkventnog ponašanja, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol 36, br. 2
- (2) Pejović-Milovanović, M. & Popović-Deušić, S. & Lečić-Toševski, D. (2007) Agresija kod maloletnih delinkvenata-savremeni koncepti i terapija, *Poremećaji ponašanja mladih: specijalno pedagoški diskurs*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd
- (3) Žunić-Pavlović, V. & Kovačević-Lepojević, M. (2010) Savremeni pristup prevenciji i tretmanu poremećaja ponašanja, *Prevencija i tretman poremećaja ponašanja*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd,
- (4) Greenwood, P. (2008) *Prevention and Intervention Programs for Juvenile Offenders*, VOL. 18 / NO. 2 / FALL

MODERN PROGRAMS OF JUVENILE DELINQUENCY PREVENTION

This paper depicts some of the modern preventive programs that are being used in juvenile delinquency prevention. Prevention and control of juvenile delinquency greatly prevents crime in general. Researches show that there are numerous risk factors for delinquency: personal characteristics of a minor, quality of parenthood, family stability, continuity and quality of educational process, peers, other social groups, etc. Modern literature also asserts bio-genetic predispositions of an individual as an important factor that can cause juvenile delinquency. Together with dynamic social risk factors, these predispositions create a mosaic of factors that can cause social deviation manifestation. The phenomenon of juvenile delinquency demands a detailed approach towards identification of risk factors that lead to

*Zbornik IKSI, 1/2015 – Z. Stevanović, J. Igrački
„Primena preventivnih programa u radu sa maloletnim prestupnicima”,
(str. 169-179)*

delinquent behavior, as well as creating multisystem programs and treatments in prevention.

*KEY WORDS: juvenile delinquency / preventive programs /
treatment / social reaction / behavioral disorders /
delinquency / crime*

POSTINSTITUCIONALNI TRETMAN OSUĐENIKA*

Ljeposava Ilijić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Marija Maljković*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Postinstitucionalni prihvatao kao poslednja faza u procesu reintegracije osuđenika, dugo je u našoj praksi bio zanemaren, pre svega zbog nerazvijenog sistema postinstitucionalne pomoći. Takva situacija kompromitovala je i ovako skromne rezultate zavodskog tretmana. O tome najbolje svedoči visoka stopa recidivizma, koja se u našim zavodima kreće u okvirima 60–70%. U skorije vreme u Srbiji je načinjen značajan pomak na ovom planu donošenjem niza zakona, a od posebnog značaja je uspostavljanje povereničke službe. Opšti ciljevi povereničke službe pored zaštite društvene zajednice i efikasnog sprovođenja alternativnih sankcija, jesu i smanjenje stope recidivizma kroz uspešnu reintegraciju, kao i uključivanje lokalne zajednice u proces sprovođenja alternativnih sankcija i postinstitucionalnog prihvata osuđenika. Cilj ovog rada je da analizom aktuelnog stanja i davanjem primera dobre prakse, ukaže na mogućnosti unapređenja procesa reintegracije osuđenih lica.

KLJUČNE REČI: *postinstitucionalni tretman / osuđeni / socijalna reintegracija*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com

* E-mail: mara.maljkovic@gmail.com

UVOD

Uspešna resocijalizacija, ne može se postići završetkom institucionalnog penološkog tretmana i otpustom osuđenika iz zatvorske ustanove. Postinstitucionalni tretman ili postinstitucionalni prihvrat (*staranje*) predstavlja poslednju fazu u procesu izvršenja zatvorske kazne i procesa resocijalizacije i od ključne je važnosti za ponovno uključivanje bivšeg osuđenika u prosocijalne tokove na slobodi.

Otpušteni osuđenik dolaskom na slobodu susreće se s nizom poteškoća materijalne, socijalne pa čak i psihološke prirode. On te probleme, uglavnom, ne može sam savladati i ako nema pomoći društva, vrlo je verovatno da će se vratiti na put kriminala. S ciljem izbegavanja ovakvog završetka procesa resocijalizacije, institucionalni penološki tretman treba imati svoj nastavak u vidu postpenalne pomoći. Boravak u penalnoj instituciji kod osuđenih dovodi do prekidanja socijalnih veza, do prekida radnog odnosa, do prekida ili nemogućnosti održavanja bračnih veza, odvojenosti osuđenika od dece, nerešenog stambenog pitanja i sl.

U zavisnosti od stepena razvoja celokupnog društvenog sistema, specifičnosti pravnog i političkog sistema, ekonomskog standarda, ali i kulturoloških razlika, postpenalni prihvrat može biti više ili manje organizovan. Rezultati postignuti na ovom planu, bitan su pokazatelj uspešnosti celokupnog institucionalnog tretmana, a ukoliko se ovoj fazi ne posveti dovoljno pažnje, dovode se u pitanje pozitivne promene koje su ostvarene u toku tretmana (Maljković, 2015). Visoka stopa recidivizma u brojnim zemljama u svetu, pa i kod nas, upućuju na zaključak da se projektovane koncepcije resocijalizacije i socijalne reintegracije osuđenika, u praksi ne ostvaruju.

PROBLEMI U SOCIJALNOJ REINTEGRACIJI

Stručna literatura ukazuje da se u proseku (i u odnosu na opštu populaciju) zatvorenici suočavaju sa širokim spektrom društvenih izazova. Siromaštvo, nizak obrazovni nivo, nezaposlenost i loše fizičko zdravlje, koji su vrlo često u pratnji zavisnosti od alkohola, droga i problema mentalnog zdravlja, intelektualnog deficita, siromašnih socijalnih i komunikacijskih veština, lako mogu dovesti pojedinca do visokog rizika od ponovnog hapšenja i zatvaranja u zatvorsku ustanovu. Prepreke na nivou pojedinca, kao što su intelektualni deficiti, mentalne bolesti ili siromašne životne veštine, podjednako mogu biti otežavajuće okolnosti uspešne socijalne

reintegracije kao i problemi lošeg odnosno niskog obrazovnog nivoa, nezaposlenosti i dr. (Borzycki & Baldry, 2003).

Socijalni nedostaci takođe mogu biti dodatno pogoršani postojanjem zatvorskog iskustva. Zatvorenici imaju tendenciju da imaju nizak nivo radnih veština, stručne osposobljenosti i obrazovanja, a podatak da je neko lice bivši osuđenih dalje smanjuje mogućnost zapošljavanja. Slično tome, stabilan smještaj bivši osuđenik nakon otpuštanja teško može da obezbedi, jer puštanjem na slobodu, nemaju dovoljno finansijskih sredstava da osiguraju privatni stambeni smještaj (Social Exclusion Unit 2002).

Bez dovoljno materijalne i socijalne podrške nakon puštanja, kratak ciklus puštanja na slobodu i ponovnog hapšenja, teško može biti prekinut. Ovo se posebno odnosi na zatvorenike koji služe kratke zatvorske kazne, koji nisu u zatvoru dovoljno dugo da budu aktivno uključeni u neki od programa tretmana, a koji najčešće ne podležu nikavom formalnom nadzoru nakon otpuštanja (National Association for the Care and Resettlement of Offenders-NACRO, 2000).

Rizik za povratništvo se uvećava ukoliko je bivši osuđenik pripadnik neke osetljive grupe ili ako je pogođen društvenim faktorima kao što su siromaštvo ili beskućništvo. U rešavanju ličnih izazova i problema koji ih čekaju na slobodi često ne nailaze na podršku institucija, užeg i šireg društvenog okruženja (Maljković, 2015).

Olakšavanje povratka bivšeg osuđenika u društvenu zajednicu

Istraživanja ukazuju na podatak da, uključenost osuđenika u zatvorskoj ustanovi u neke od efektivnih tretmanskih programa može pomoći u smanjenju stope ponavljanja krivičnih dela i ponovnog ulaska u zatvorsku ustanovu (Cullen & Gendreau 2000).

Najbolji rezultati mogu nastati kada programi ciljano identifikuju faktore koji predisponiraju osobu za kriminalne aktivnosti (kriminogene potrebe) i kada su na odgovarajući način podržane fizičke i društvene potrebe, kako u zatvoru tako i periodu nakon otpuštanja. Danas, uvaženo je mišljenje da sve intervencije, bez obzira na sadržaj, daju najbolje rezultate ako se isporučuju kao deo integrisanog programa koji je dizajniran za rešavanje konkretnih, pojedinačnih problema pojedinaca. Područja potreba identifikovana su po važnosti, u rasponu od praktičnih fizičkih uslova (npr. pružanja održivog, udobnog i sigurnog stanovanja, a ne samo privremenog smještaja), na manje opipljive faktore kao što su negovanje socijalne interakcije koje olakšavaju bivšim prestupnicima uspešan povratak u zajednicu.

Neki istraživači smatraju da programe treba proširiti i na programe usmerene ka podršci deci i porodici zatvorenika, kao i na izgradnju roditeljskih veština, kako bi se smanjila verovatnoća nastavka ciklusa prestupa i prestupnika kroz generacije (Federal Resource Center for Children of Prisoners 2002).

Potrebne uslove za prihvrat osuđenika u društvenu zajednicu moguće je obezbediti poduzimanjem niza mera postpenalne pomoći.

U penološkoj literaturi, najčešće se navode unutrašnja i spoljašnja postpenalna pomoć. *Unutrašnja postpenalna pomoć* je ona koja se osuđenima pruža tokom priprema za njihov otpust iz ustanove, a podrazumeva davanje saveta, podsticaja, ohrabrenja i usmerenja s jedne strane, a s druge strane preduzimanje čitavog niza konkretnih aktivnosti u smislu: obezbeđenja troškova prevoza do mesta prebivališta; obezbeđenja prikladne odeće i obuće ukoliko je osuđenik nema; obezbeđenje lekarskog pregleda ukoliko to potreba nalaže i smeštaj u najbližu zdravstvenu ustanovu radi lečenja ako je potrebno.

Spoljašnja postpenalna pomoć je pomoć koja se osuđenima pruža neposredno po otpustu iz penalne ustanove, a za njihovo sprovođenje nadležni su organi zdravstvene i socijalne zaštite, službe za zapošljavanje radnika i drugih zainteresovanih vladinih i nevladinih organizacija i ustanove prema mestu prebivališta otpuštenog osuđenika. Ova pomoć podrazumeva davanje moralne podrške i pomoći otpuštenom osuđeniku da istraje u savladavanju svakodnevnih teškoća u životu i dobrom vladanju, te da izbegne sve okolnosti koje je mogu odvesti u ponovno činjenje krivičnih djela. Obuhvata i čitav niz mera kao što su: pronalaženje privremenog smeštaja; osiguranje ishrane; neophodno lečenje; iznalaženje nove sredine u kojoj će osuđenik živeti; pomoć u sređivanju porodičnih prilika; pronalaženje zaposlenja; završetak započetog stručnog osposobljavanja; davanje novčane pomoći za podmirivanje najnužnijih potreba i brojne druge.

U nekim sistemima izvršenja krivičnih sankcija institucionalnog karaktera postoji faza poluslobode, što se smatra jednim oblikom postpenalne pomoći (Konstantinović-Vilić & Kostić, 2006).

Kao što već ranije i napomenuto, organizacija i realizacija postpenalnog tretmana u različitim zemljama je različito organizovana.

Praktični pristup postpenalnom tretmanu u razvijenim zemljama podrazumeva kordinisanu saradnju penalnih institucija sa službama socijalne zaštite, a novi trendovi podrazumevaju uključivanje i partnerstvo sa nevladinim sektorom i drugim društvenim organizacijama, u cilju osiguranja potrebnih uslova i zadovoljenje potreba bivših osuđenika u cilju uspešne socijalne reintegracije.

Organizovana saradnja svih nadležnih službi usmerena je ka realizaciji različitih oblika pomoći bivšim osuđenima na svim nivoima, kao i realizaciju različitih projekata i programa koji su usmereni kako na pojedinca, tako i na njegovu porodicu, ali i širu i užu društvenu zajednicu. U cilju uspješnije socijalne reintegracije i sprečavanja budućih prestupa postoje brojna sredstva i oblasti koje mogu biti od velike pomoći kao što su:

1. Podrška za izbegavanje zatvorske kazne u slučajevima kada je to moguće, pogotovo za one prestupnike čiji visok rizik proizilazi i iz mentalnih poteškoća ili intelektualnog invaliditeta;
2. Proširenje postpenalne pomoći i brige i na osuđene na kraće zatvorske kazne;
3. Uključivanje osuđenika u programe koji se se sprovode u zatvoru;
4. Nastavak prilagođenih usluga koje su pokrenute u zatvoru i nakon povratka u zajednicu, kako bi se osiguralo da se ne izgube postignute pozitivne promene;
5. Fokus na celokupnu ličnost osuđenika uz uključivanje porodice i društvene mreže;
6. Potenciranje partnerstva, komunikacije i interakcije kao i razmenu znanja između organa strateljstva, osoblja kaznenih ustanova, vladinih agencija i nevladinih organizacija koje pružaju usluge socijalne brige i stranja u cilju što lakše socijalne reintegracije (Borzycki & Baldry, 2003).

Zakonska određenost postpenalnog tretmana

Do izmena krivičnog zakonodavstva u Srbiji 2014. godine, briga o licima otpuštenim iz zatvora je bila poverena Centrima za socijalni rad. Podrška koja je pružana bivšem osuđeniku nakon izvršenja kazne zatvora uglavnom se svodila na jednokratnu novčanu pomoć i pružanje saveta o ostvarivanju prava (Vasiljević-Prodanović, 2015).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS) i Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera (ZIVSM) koji se promenuje od septembra 2014. godine u pogledu postpenalnog prihvata, predviđaju pre svega podeljenu nadležnost između službe za tretman koja postoji u svakom kazneno-popravnom zavodu i Povereničke službe koja je uspostavljena unutar Odeljenja za tretman i alternativne sankcije pri Upravi za izvršenje krivičnih sankcija.

ZIKS iz 2014. godine sadrži, kao i svi propisi o izvršenju krivičnih sankcija do sada, deo koji se odnosi na pomoć teško bolesnim osuđenima koji se

otpuštaju iz zatvora, kao i deo koji se odnosi na davanje obuće, odeće i novca za putne troškove bivšem osuđeniku lošeg materijalnog statusa. Međutim, ZIKS iz 2014. godine sadrži i izričitu obavezu Zavoda (koja se pre svega bazira na radu službe za tretman) da prema osuđeniku od momenta dolaska na izdržavanje kazne zatvora započne sa programom pripreme za otpust.

Član 185. ZIKS-a predviđa da je Zavod dužan da pre otpuštanja osuđenog sa izvršenja kazne zatvora, u okviru programa postupanja, utvrdi program pripreme za otpust i pomoći nakon otpuštanja. Priprema osuđenog za otpust započinje nakon dolaska u Zavod (stav 1). Osuđeni se podstiče na aktivno učestvovanje u pripremi za otpust, a posebno da održava odnose sa porodicom, uspostavlja i održava kontakte sa ustanovama i osobama koje se bave uključivanjem osuđenika za život na slobodi. Program za otpust je sastavni deo programa postupanja (stav 2). Na osnovu utvrđenog programa za otpust, osuđeni će biti uključen u pojedinačni ili grupni savetodavni rad u vezi sa njegovom pripremom za otpust najranije jednu godinu, a najkasnije tri meseca pre otpuštanja, u zavisnosti od dužine izrečene kazne (stav 3).

U postupku izrade programa za otpust služba za tretman utvrđuje i potrebe osuđenog nakon izvršenja kazne, a ZIKS predviđa da: *Služba za tretman procenjuje individualne potrebe, kapacitete za promenu i stepen rizika osuđenog za ponavljanje krivičnog dela, utvrđuje i sprovodi individualizovani program postupanja i primenjuje metode i postupke u cilju ostvarivanja individualne prevencije. Služba za tretman utvrđuje program postupanja prema osuđenom, usklađuje rad ostalih službi i drugih učesnika u sprovođenju programa i obavlja druge poslove određene ovim zakonom.*

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija predviđa da u ostvarivanju pružanja pomoći i prihvata Zavod sarađuje sa povereničkom službom, organom starateljstva nadležnim prema mestu poslednjeg prebivališta (odnosno poslednjeg boravišta osuđenog pre upućivanja na izvršenje kazne zatvora), policijom i odgovarajućom organizacijom ili udruženjem. Ono što je važno napomenuti, a što prozilazi iz navedenih odredaba, jeste činjenica da podršku vaspitnoj i povereničkoj službi, kako tokom pripremanja za otpust, tako i nakon izdržane kazne zatvora *mogu pružati i odgovarajuće organizacije ili udruženja*. Na taj način, ZIKS generalno predviđa mogućnost delovanja nevladinog sektora u organizaciji postpenalne pomoći osuđenicima koji se pripremaju za izlazak na slobodu.

Takođe, službi za tretman je izričito propisana obaveza da otpočne individualno ili kolektivno savetovanje osuđenika kome se bliži istek kazne. Kroz savetovanje, služba za tretman treba da proceni potrebe osuđenika

koje će imati po izlasku iz Zavoda, a saznanja do treba da budu svojevrsna smernica poverničkoj službi prilikom pružanja postpenalne pomoći i formiranja programa postupanja.

Poslove postpenalnog prihvata obavljaju tzv. poverenici koji rade u okviru povereničkih kancelarija koje se osnivaju na teritoriji koja potpada pod nadležnost jednog ili više viših sudova. Poverenik je ovlašćen da prikuplja podatke o licima prema kojima se sprovodi izvršenje, da uspostavi kontakt sa porodicom, da izvrši uvid u službenu dokumentaciju nadležnih organa i pravnih lica i da od njih zatraži da mu se dostave potrebni podaci (čl. 6. ZIVSM).

Poverenik za poslove izvršenja izrađuje pojedinačni program postupanja za svako lice prema kome se sprovodi izvršenje, pa tako i za lice kome se pruža postpenalna podrška. On se izrađuje se na osnovu procene ličnosti, ličnih prilika, zdravstvenog stanja, stručnih kvalifikacija, procene rizika i potreba lica prema kom se sprovodi izvršenje. Pojedinačni program postupanja sadrži metode, postupke i rokove za njegovo sprovođenje, nosioce pojedinih aktivnosti i ostale podatke od značaja za ispunjavanje svrhe izvršenja, a obavezno sadrži i preuzete obaveze ili mere koje je odredio nadležni organ. Lice prema kom se sprovodi izvršenje upoznaje se sa sadržinom pojedinačnog programa postupanja, ali i sa posledicama neizvršenja obaveza, potvrđuje prihvatanje prihvatanje svojim potpisom, nakon čega je obavezno izvršavati utvrđene postupke i mere.

Program pomoći zamišljen je kao zajednički rad Poverenika, vaspitne službe i osuđenika, a sastoji se od:

- pružanja pomoći prilikom pronalaženja smeštaja i ishrane;
- pružanja pomoći u ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu;
- davanja saveta u cilju usklađivanja porodičnih odnosa;
- pružanja podrške i pomoći prilikom pronalaženja zaposlenja, odnosno dovršavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja;
- uspostavljanja saradnje sa nadležnim centrom za socijalni rad u cilju davanja novčane podrške za podmirivanje najnužnijih potreba;
- pružanje podrške i pomoći u uzdržavanju od upotrebe opojnih droga i alkohola;
- pružanja drugih oblika pomoći i podrške.

Uloga probacionih službi je i da daju odgovarajuće savete drugim organima javne vlasti na koji način bi trebalo da postupaju kako bi se smanjila stopa povratništva, da zagovara socijalnu inkluziju počinioaca krivičnih dela i

postupa u skladu sa najvišim standardima profesije postavljenim kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu.

STANJE U PRAKSI

Iako se čini da zakonskim rešenjima nema šta prigovoriti, stanje u praksi ipak nam ukazuje na drugačije činjenice. Prema rezultatima istraživanja nevladine organizacije Neostart-stručne službe ističu da i dalje najintenzivniju saradnju po pitanju postpenalnog tretmana i priprema osuđenika za otpust ostvaruju sa Centrima za socijalni rad i Nacionalnom službom za zapošljavanje.

U pogledu problema u saradnji, posebno se navode ograničeni resursi Centara za socijalni rad, a stručne službe posebno navode da bi bilo poželjno da se u pripremu osuđenika za izlazak iz zatvora uključe i Crveni krst i Centri za rehabilitaciju alkoholočara i narkomana.

Slično kao i osuđenici, zaposleni u Kazneno popravnim zavodima smatraju da su najveći problemi u postpenalnom periodu koji doprinose vršenju krivičnih dela loša materijalna situacija osuđenika i nemogućnost pronalaženja zaposlenja. Problem predstavlja i nedostatak podrške osuđenima od strane državnih službi, ali i od porodice.

Stručne službe ističu da adaptacija osuđenika u socijalnoj sredini zavisi od dužine kazne, ali i spremnosti porodice i najbližih prijatelja da prihvate osuđenika i pruže mu pomoć. Vršoci krivičnih dela protiv dostojanstva telesnog integriteta drugih imaju najviše problema da budu ponovo prihvaćeni u socijalnoj sredini.

Osuđeni razvrstani u otvoreno ili poluotvoreno odeljenje imaju priliku da korišćenjem vanzavodskih pogodnosti budu integrisani u sredinu, dok oni koji isteku kazne dočekaju u zatvorenom odeljenju imaju većih poteškoća prilikom snalaženja u društvenoj sredini prilikom izlaska iz ustanove.

Osuđenici ističu da im je kao najvažnija pomoć u prvim danima nakon izlaska iz ustanove potrebna finansijska pomoć, pomoć oko pronalaska zaposlenja i pomoć prilikom pribavljanja ličnih dokumenata.

Kao najučestaliji odgovor na pitanje čija im pomoć najviše znači, osuđenici su istakli da je u pitanju podrška porodice i prijatelja.

Kada je reč o informisanosti osuđenika, svega 15% (od 547 koliko ih je ukupno obuhvaćeno istraživanjem) zna neku državnu instituciju kojoj može da se obrati za pomoć po izlasku iz ustanove. Kao najčešća

ustanova kojoj bi se obratili, osuđenici u najvećoj meri (80%) ističu Centar za socijalni rad i Nacionalnu službu za zapošljavanje.

Svega 5% ispitanih osuđenika upoznato je postojanjem nevladinih organizacija koje mogu da im pruže pomoć po izlasku iz ustanove. Slični podaci navode se i u pogledu informisanosti osuđenika o novim zakonskim rešenjima, pa tako svega 39% ispitanih osuđenika zna za postojanje Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera.

Najveći procenat osuđenika, tačnije 70% ispitane populacije izjavilo je da ne očekuje da im država pomogne po izlasku iz zatvora. Osuđenici očekuju i da će prilikom ostvarivanja svojih prava na slobodi biti diskriminisani (56%), ali i da će imati problem prilikom zapošljavanja, prilikom rutinskih policijskih kontrola, kao i da će naići na nerazumevanje od strane drugih ljudi (Neostart, 2014).

UMESTO ZAKLJUČKA

U Srbiji su u skorije vreme napravljeni značajni pomaci na planu postinstitucionalnog prihvata. Oni su za sada najvidljiviji na planu zakonske regulative, a ogledaju se u donošenju niza zakona, pre svega Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (2014), Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera (2014), Strategije za razvoj sistema izvršenja krivičnih sankcija u republici Srbiji 2013-2020, Strategije za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u republici Srbiji u periodu od 2010-2015. godine. Smatramo da ovakva regulativa može biti dobra osnova za unapređenje prakse izvršenja krivičnih sankcija, ali i postinstitucionalnog prihvata, kao integralne faze tretmana osuđenih lica.

Iskustva razvijenih zemalja u oblasti postinstitucionalnog prihvata, bilo da se radi dobro organizovanim državnim sistemima ili nevladinim organizacijama, mnogobrojna su i raznorodna. Primera dobre prakse ima i u našim zavodima. Viktimološko društvo Srbije (2011) sprovedo je projekat pod nazivom "Ljudska prava žena u zatvoru – zalaganje za žene žrtve koje se nalaze u zatvoru" u okviru kojeg je ostvaren kontakt sa određenim brojem osuđenica, kojima je u toku projekta pružena emotivna podrška, pravni saveti, a sve to kroz radioničarski rad. Prepoznali su da osuđenice ne prolaze kroz adekvatnu pripremu za izlazak iz zatvora i da osećaju strah od manjka podrške na slobodi¹. Takođe, u Kazneno-popravnom zavodu u Nišu 2014. godine

¹ Detaljnije na: <http://www.vds.org.rs/LjudskaPravaZenaUZatvoru2011.htm>

pokrenut je program "Priprema za otpust osuđenih lica", a u Kazneno-popravnim zavodima za maloletnike u Valjevu je sproveden pilot-projekat "Međuresorna saradnja na postpenalnom prihvatu u Valjevu – jačanje sistema alternativnog izvršenja krivičnih sankcija". Nadamo se da će se ovakvi programi promovisati, usavršavati i postati sastavni deo procesa reintegracije osuđenih lica.

Razmena iskustava na međunarodnom nivou, projekti, umrežavanje vladinog i nevladinog sektora, jačanje kapaciteta povereničkih službi, kao i intenzivnija saradnja sa porodicom, produženo pružanje podrške i pomoći nakon izlaska iz ustanove (uključivanje u programe lečenja bolesti zavisnosti, obuka, obrazovanje i sl.) predstavljaju osnovne preduslove i pravce izgradnje i jačanja, planski i sistematski organizovanog sistema postinstitucionalnog staranja.

LITERATURA

- (1) Borzycki M. & Baldry E. (2003). Promoting integration: The provision of Prisoner Post-release services. *Trends & Issues in Crime and Criminal Justice*. No. 262. Australian Institute of Criminology. Available on: <http://www.aic.gov.au/publications/current%20series/tandi/261-280/tandi262.html>
- (2) Cullen, F.T. & Gendreau, P. (2000). "Assessing correctional rehabilitation: Policy, practice and prospects", *Criminal Justice 2000: Policies, Processes and Decisions of the Criminal Justice System*, Vol. 3, Pg. 76-109.
- (3) Federal Resource Center for Children of Prisoners (2002). *What Happens to Children?* Child Welfare League of America, Washington DC.
- (4) Konstantinović-Vilić, S. & Kostić, M. (2006). *Penologija*. Sven-Niš.
- (5) Maljković, M. (2015). Diskriminacija u procesu reintegracije osuđenih lica. *Pravni system i zaštita od diskriminacije*. Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici. Vol. 2. Str. 253-268.
- (6) National Association for the Care and Resettlement of Offenders (NACRO) 2000, *The Forgotten Majority: The Resettlement of Short Term Prisoners*, NACRO, London.
- (7) Neostart, (2014). Rezultati istraživanja potreba osuđenih lica u postpenalnom periodu. Dostupno na: <http://neostart.webs.com>
- (8) Social Exclusion Unit 2002, *Reducing Re-Offending by Ex-Prisoners*, Social Exclusion Unit, London.
- (9) Vasiljević-Prodanović, D. (2015). Postpenalna pomoć: Karika koja nedostaje. Knjiga rezimea-Specijalna edukacija i rehabilitacija

danas. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.(62-65)
Beograd

- (10) Viktimološko društvo Srbije, (2011). *Ljudska prava žena u zatvoru-
zalaganje za žene žrtve koje se nalaze u zatvoru*. Dostupno na:
<http://www.vds.org.rs/LjudskaPravaZenauZatvoru2011.htm>

THE POST-INSTITUTIONAL TREATMENT OF CONVICTS

Post-institutional treatment as the last stage in the process of reintegration of convicts, in our practice has been long neglected, primarily because of the underdeveloped system of post-institutional assistance. That situation compromised the modest results of custodial treatment. This is best evidenced by the high rate of recidivism, which in our institutions within the ranges of 60-70%. In recent years Serbia has made a major breakthrough in this area by adopting a series of laws and of particular importance is the establishment of a Commissioners' Service. The general objectives of Commissioners' services in addition to protection of the community, and efficient implementation of alternative sanctions, and are reducing recidivism rates by successful reintegration, as well as the involvement of local communities in the process of implementing alternative sanctions and post institutional accept convicts. The aim of this paper is to analyze the current situation and providing examples of good practice, show the possibility of improving the process of reintegration of prisoners.

KEYWORDS: *Post-institutional treatment / convicted / social
reintegration*

DROGA, UMETNOST, KRIMINAL

Miroslav Ivanović
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U radu se razmatra mesto droge u umetnosti i u kakvom je ovo odnosu prema kriminalizaciji upotrebe droga. Na primeru kolumbijskih narko-telenovela, vidimo da društveni kontekst određuje stav prema drogama. Autor pokazuje da su kriminalizacija i normalizacija droge u tesnoj vezi s tim da li su društva potrošači ili proizvođači droge. Daje se osvrt i na našu situaciju, kao i svetske trendove po ovom pitanju.

KLJUČNE REČI: droga / umetnost / kriminal / normalizacija droge / kriminalizacija droge

Određeni društveni fenomeni, mada osuđivani od društva i smatrani kriminalnim delima, često su predmet umetničke obrade. Setimo se tako slavnih dela kao što su "Zločin i kazna" i "Braća Karamazovi" Dostojevskog, Šekspirov "Hamlet" i brojna druga dela koja kao centralnu temu imaju kriminalni čin i sudbinu junaka povezanih s ovim činom. Danas se tema kriminala još više eksploatiše kako u istinskoj umetnosti, tako i u pseudo-umetnosti i sadržajima koji su usmereni ka medijskoj pažnji, masovnoj zabavi, ili jednostavno imaju za cilj ostvarenje novčanog profita. Droga i kriminal povezan s drogom postaju veoma prisutna tema u umetničkoj produkciji i medijskim sadržajima. Ovo je naročito slučaj poslednjih par decenija, dakle s kraja prošlog veka i početkom ovoga.

Droga nije bila ranije uobičajena tema u umetničkim delima. O njoj se pisalo i ranije, ali daleko od toga da je bila široko prisutna. Ona se pominje i kod Bodlera, i kod Tomasa Mana, i kod drugih velikih umetnika, međutim to je bilo sporadično i relativno retko. Bez sumnje, razlog leži i u tome što droga nije bila masovno prisutna u društvu. Ona se vezivala za

slobodnije profesije i bila je ograničena na više društvene krugove. Danas je droga raširena u svim društvenim slojevima i postala je široko prisutan fenomen u društvenom životu.

Čak i kada je droga postala prilično omasovljena, sadržaji vezani za nju i uzimanje narkotika i narkomana za predmet umetničke obrade bili su u nekom smislu tabu. To se može i razumeti. Javni moral diktira šta je poželjno, a šta ne, za prikazivanje. Na primer, do pre nekoliko decenija prikazivanje scena sa obnaženim ljudskim telom, kao i onih povezanih sa ljudskom seksualnošću, smatralo se nedoličnim. Pribegavalo se cenzuri, a ona još uvek postoji u mnogim zemljama sveta. Međutim, s liberalizacijom javnog morala, društveni stav se menja i ono što je nekad bilo nezamislivo u literaturi ili na filmu, danas je široko prisutno. A da ne govorimo o takvim fenomenima kao što je pornografija, koja se zabranjivala a dela povezana s njom su potpadala i pod krivični zakon.

Droga je prošla isti put poput prikazivanja ljudske seksualnosti u umetnosti ili čak pornografije. Na nju se gledalo kao na kriminalizovan fenomen, isključivo u negativnom kontekstu. Nije čak dolazilo u obzir da to bude predmet umetničke obrade, a sada je i ovogodišnji nobelovac, Patrik Modiano, uzima za regularnu temu.¹ Štaviše, tema droge, trgovine drogom i narkomanije postaju ekskluzivne teme posebno formiranog žanra koji se naziva narko-telenovelama (narco-telenovelas). Ovaj žanr je nastao i razvija se u poslednjoj deceniji u Latinskoj Americi, naročito Kolumbiji i Meksiku.

TEMATIKA DROGE U NOVIJOJ UMETNOSTI I SOCIJALNI KONTEKST

Do pojave latinoameričkih televizijskih serijala, monopol na ovu vrstu tematike imala je uglavnom holivudska produkcija. U ovoj produkciji se odslikava oficijelni diskurs prema kom su narko-trgovci, narkomani i ljudi involvirani u poslove oko droge prikazivani kao oličenje zla. To nije čudno i sasvim je prirodno sa stanovišta jednog društvenog konteksta zemlje, u ovom slučaju SAD, koje su najveći konzument narkotika.

Upravo društveni kontekst menja perspektivu posmatranja. Kada je reč o latinoameričkim državama, zemlje kao što su, na primer, Bolivija ili Meksiko, jesu veliki proizvođači ili tranzitna područja droge prema bogatijem i razvijenijem svetu (SAD i Zapadna Evropa). Iz perspektive proizvođača i trgovaca drogom stvari se sasvim drugačije posmatraju. Za njih je droga,

¹ Videti njegov roman, "U kafeu izgubljene mladosti", Stubovi kulture, Beograd, 2014.

proizvodnja i trgovina njome, često uslov opstanka ili način da se poboljša društveni status. Upravo ovakav društveni kontekst, koji se odslikava i u novijoj umetnosti s tematikom droge, proizvodi posve drugačiju umetničku produkciju i recepciju ove u širokim masama.

Ovde ćemo se osvrnuti upravo na ovu latinoameričku produkciju koja je još nepoznata našem gledaocu, ali s obzirom na uspešnost raznih televizijskih serijala kod nas, nije isključeno da ćemo ih gledati u dogledno vreme. Najpoznatije i najuspešnije, mereno gledanošću, jesu sledeće narko-telenovele *Sin tetas no hay paraíso*, *El Cartel*, *El Capo*, *Las muñecas de la mafia*, *Rosario Tijeras* i *Escobar, el patrón del mal*. Serijali *El Cartel* i *El Capo* se bave tematikom koja je preuzeta iz stvarnih događaja, a likovi se lako prepoznaju. Ove druge telenovele *Sin tetas no hay paraíso*, *Las muñecas de la mafia* i *Rosario Tijeras* su orijentisane na fiktivne likove, ali koji odražavaju latinoameričku stvarnost. Poseban slučaj je narko-telenovela *Escobar, el patrón del mal* koja za tematiku ima život poznatog narko-bosa Pabla Eskobara, koji je bio svetski poznat.²

Likovi koji se pojavljuju u ovoj produkciji, bilo da su fiktivni, stvarni ili prikriveno stvarni, ne prikazuju se u negativnom svetlu. Oni su prikazani često sa simpatijama ili respektom, što odražava opšti stav latinoameričkih masa prema narkotrovcu. (Narkotrovcu je potrebno shvatiti u najširem smislu kao bilo koga ko je involviran u proizvodnju i trgovinu drogom, bilo da je proizvođač, organizator proizvodnje, sitniji diler ili krupan bos nekog od kartela.) "U slučaju narko-telenovela (...) radi se o "pogledu" na trgovca drogom i na posao kome se posvećuje iz jedne alternativne perspektive, nasuprot demonizaciji takvog lika u oficijelnom diskursu, i bliža je benevolentnoj predstavi ovog sižea koja vlada među masama."³

Kakav je društveni kontekst u latinoameričkim zemljama? Pre svega, to su zemlje s izraženim siromaštvom. Ovo se odnosi na gotovo sve zemlje ovog kontinenta, kao i na Kolumbiju i Meksiko. Premda imaju veliki potencijal u resursima, socijalne razlike su zaoštrene što proizvodi dodatne socijalne frustracije. S jedne strane postoje malobrojniji pojedinci i klase koji raspolažu ogromnim bogatstvom, a s druge strane siromašni slojevi stanovništva koji jedva preživljavaju. Budući da ekonomije tih zemalja nisu potentne,

² Za šire upoznavanje sa sadržajem ovih novela, kao i tezama koje se razvijaju o ovoj problematici, moći će se uskoro videti kod nas iz članka autorke: Diana Palaversich, "La seducción de las mafias. La figura del narcotraficante en la narcotelenovela colombiana". Ovaj rad sam dobio od autorke u rukopisu, a pojavio se u prevodu na srpski u časopisu "Treći program".

³ Palaversich, D. *Isto*.

mogućnosti zarade su limitirane. Kada se tome doda da obrazovanje takođe nije jednako pristupačno svim slojevima stanovništva, mogućnosti vertikalne socijalne pokretljivosti veoma su ograničene.

U ovakvoj socijalnoj situaciji pojavljuju se narko-trgovci kao posebna kategorija stanovništva u ovim zemljama. Oni brzo bivaju prepoznati kao osobe koje su uspele da preskoče socijalne barijere i zahvaljujući novcu stečenom trgovinom drogom, postaju imućni i uvaženi građani. Kao takvi, oni postaju model i ideal za mnoge mlade iz siromašnih slojeva. Dolazi do identifikacije s njima, oni dobijaju status fanova, oni su objekat divljenja i zavisti.

Sasvim drugačiji stav prema narko-trgovcima imaju ljudi u zemljama blagostanja. Za njih su oni ljudi podzemlja, njima nije otvoren pristup u više i srednje slojeve društva, barem ne javno. Kod nas je situacija nejasnija i zamršenija. Oficijelno, sve povezano s drogom se osuđuje, u skladu s oficijelnim diskursom. Međutim, narko-trgovci su uvažavani u jenom delu srpskog "džet-seta", to jest ljudi koji raspolažu određenim novčanim statusom, ali ne i kulturnim. To su ljudi sa estrade, preuzetnici koji su stekli određeno bogatstvo, sumnjivi političari, sitni glumci, zabavljači i slični, koji se međusobno viđaju s ciljem manifestacije svog društvenog uspeha.

Vratimo se latinoameričkim serijama da bismo videli kako se u njima prikazuje lik trgovca drogom i kakva je recepcija ove produkcije među širokim slojevima stanovništva. U nekim serijama se lik trgovca drogom romantizuje i on se predstavlja kao Robin Hud modernog doba. Veličaju se sikariosi (profesionalne ubice), a ženski likovi su ili romantizovani te se pojavljuju i žene sikariosi(ce), ili su to likovi bliži stvarnosti, to jest devojke koje teže društvenom uspehu tako što će postati devojke ili žene narko-trgovaca. Ovo je posebno istaknuto u serijalu *Sin tetas no hay paraíso* gde je san devojaka da ugrade silikone i tako zadobiju naklonost narko-trgovaca. Očigledno da u ovakvom društvenom miljeu prepoznamo i elemente naše stvarnosti.

Poseban slučaj je telenovela o Eskobaru, realnom narko-bosu koji je došao do vrhunca društvenog uspeha, imao je pristup u najviše državne strukture i pretendovao da osvoji i političku moć. Serija prati njegov uspon iz siromašne porodice do vrhunaca društvenog uspeha, pa sve do njegovog pada kada je napušten i sam, skrivajući se i bežeći, konačno pao kao žrtva specijalaca kolumbijske policije. Serijal je rađen u produkciji dvoje ljudi koji su bili indirektni žrtve Eskobara, to jest sestrice i sina ljudi koje je likvidirao Eskobar. To su bili predsednički kandidat Galan i urednik vodećeg lista "El Espektador", Kanoa. Ovo je trebalo da garantuje da će

serijal biti objektivan i da će osuditi Eskobara kao kriminalnu pojavu i društveno zlo.

Međutim, uprkos namerama producenata, serija je pobrala aplauze publike a lik Eskobara, naročito. Da bi se ovo shvatilo, potrebno je znati da je delatnost narko-trgovaca u Latinskoj Americi specifična u poređenju s ostalim svetom. Ovde su se narko-trgovci pojavili kao ekonomski preduzetnici i zaštitnici obespravljenih i siromašnih slojeva stanovništva. Oni su svoje ogromne zarade ulagali u izgradnju stanova za siromašne, davali su pomoć najsiromašnijima i nemoćnima, a takođe su pokrenuli određenu ekonomsku aktivnost nudeći novac drugima da započnu sitan biznis. Ovakav društveni kontekst je sasvim nezamisliv u drugim delovima sveta. Čak i kada se novac stečen trgovinom drogom ulaže u ekonomiju i dobra, to je uvek prikriveno i daleko od javnosti.

Ako latinoamerički društveni kontekst uporedimo s našim, zapazićemo da je i kod nas bilo ulaska narko-novca u legalne tokove, ali sve se to odvijalo obavijeno velom tajnosti i preko posrednika, obično finansijskih znalaca i advokata. Time je očuvan oficijelni diskurs o drogi kao opasnosti i narko-trgovcima kao oličenju zla. Jedan od razloga svakako leži i u asimetriji između naše zemlje kao potrošača narkotika i zemalja proizvođača. A i nivo društvenog bogatstva ide nam u prilog. Postavlja se pitanje dokle ćemo ostati u ovom statusu, i nećemo li i mi skliznuti u scenario latinoameričkih zemalja?

Sve ove serije romantizuju lik narko trgovca kao društvenog odmetnika čija je paradigma Robin Hud.⁴ Ovakva mitologija o društvenom odmetniku nije novost, ona je bila prisutna i kod drugih naroda, na primer u Italiji, u oblasti Mediterana uopšte, a i kod nas. Kod nas to su hajduci i uskoci koji napadaju bogate i dele sirotinji. Nije čudo što su serijali koji su u pozadini imali ovakvu mitologiju uspeli da nađu put do širokih masa koje se u Latinskoj Americi osećaju obespravljenim i lišenim realnog učešća u društvenoj moći i bogatstvu. Priča o mladim i siromašnim momcima koji preko noći postaju bogati i uvažavani ispunjava snove i želje miliona siromašnih građana koji žive na ivici opstanka vodeći surov život za preživljavanje.⁵

⁴ U pomenutom članku D. Palaveršić ističe dve mitologije koje se vezuju za lik narko-trgovca, jedna je gore pomenuta mitologija o društvenom odmetniku, a druga, ništa manje značajna, jeste ona o narko-trgovcu kao preduzetniku. Dok je prva okrenuta starim arhetipovima, ova druga je tipični proizvod novog vremena i ideologije liberalnog kapitalizma.

⁵ Videti kod, Godoy, J.A.S., "Procesos de institucionalizacion de la narcocultura en Sinaloa", 2008.

Osim toga, treba imati u vidu širinu društvenog konteksta koji je zahvaćen drogom i svime što je prati u ovim zemljama. Novac stečen proizvodnjom i preprodajom droge bio je legalizovan preko Nacionalne banke Kolumbije tokom sedamdesetih godina. Ovakav novac je takođe korišćen u ekonomskim investicijama u ovim zemljama o čemu već postoji obimna literatura. Narko-trgovci su organizovali socijalnu zaštitu siromašnih slojeva stanovništva. Jedno vreme su imali dostupa državnim institucijama i praktično sve do objave rata protiv droga, što se u ovim zemljama dogodilo osamdesetih godina, bili su legalno inkorporirani u društveno telo ovih zemalja.

I posle objave rata drogama, sve ove aktivnosti i dalje prate ova društva s drugačijim predznakom. U Meksiku se tako odvija pravi građanski rat u trouglu borbe između različitih narko-kartela i treće strane, policije i čak vojske meksičke države. I u drugim državama ovog kontinenta rat protiv droga ima drastične razmere koje se ne mogu upoređivati sa policijskim akcijama evropskih zemalja ili SAD. Za stanovnike siromašnih latinoameričkih država, proizvodnja koke i drugih narkotičkih biljaka je često jedina mogućnost da se ostvari prihod za održanje života. Tek na vrhu piramide su enormni bogataši kao što je bio Pablo Eskobar.

I drugi aspekt mitologije, narko-trgovac kao preduzetnik u modernom kapitalističkom svetu, dobio je svoju predstavu i izraz u ovoj umetničkoj produkciji, kao i odgovarajuću recepciju u širokom gledalačkom auditorijumu. Zaista, organizaciona struktura velikih narko-kartela podseća na velike međunarodne industrijske i uopšte ekonomske korporacije. Od kada je poznati časopis Forbs na listu svetskih bogataša uvrstio i ljude koji su svoje bogatstvo stekli trgovinom drogom, ovaj mit o narko-trgovcu kao preduzetniku počeo je da se učvršćuje u svesti običnih ljudi, ali i istraživača u ovoj problematici.

Tako su mnogi istraživači počeli da prave analogije između kapitalističkog preduzetnika i narko-trgovaca, velikih kapoa raznih kartela i organizacija za trgovinu drogom. Osobine koje se tradicionalno pripisuju kapitalističkom preduzetniku, kao što su inovativnost, spemnost da se preuzme rizik, liderske sposobnosti, autonomnost, analitičke sposobnosti itd., pripisuju se i organizatorima trgovine narkoticima. "Te iste karakteristike se ogledaju kod mnogih likova narko-telenovela, kao što su Pedro Pablo (*El Capo*); Braulio (*Las muñecas de la mafia*); Fresita, Apolinar Santilja i Don Oskar (*El Cartel*); El Papa i Adonis (*Rosario Tijeras*); Eskobar, braća Motoa i El Mariači (*Escobar, el patrón del mal*). U *El Capo*, na primer, Pedro Pablo Leon Haramiljo i njegov prijatelj Aristobulo Venegas, se prikazuju kao vešti preuzetnici koji koriste nove mogućnosti na međunarodnom tržištu droge, i koriste ih u vlastitu korist, ubrzo

postajući glavni opskrbljivači kokainom severnoameričkog tržišta i, na kraju, najbogatiji ljudi Kolumbije.”⁶ Tako se uporedo sa širenjem ideologije liberalnog kapitalizma, širio i mit o narko-trgovcu kao preduzetniku.⁷

Iako je zvanični diskurs proizvodio sliku o narko-trgovcu kao čoveku sa dna društvene lestvice, kao kriminalcu, narko-telenovele im pridaju značenje samostalnih preduzetnika. Na taj način ih uklapaju u sistem vrednosti neoliberalnog kapitalizma i oni ovde simbolizuju ljude koji se ne mire sa svojim socijalnim položajem, već uspevaju da se uzdignu visoko na društvenoj lestvici zahvaljujući svojim sposobnostima, inicijativi i preuzimanju rizika. Oni su oličenje američkog sna i na taj način ovi serijali smaljuju distancu između narko-trgovca, kriminalca, s jedne strane, i uspešnog biznismena, s druge. Tako se sve dovodi u harmoniju sa novom svetskom ideologijom, iako je ovo očigledno podeljena svest – zapravo je nemoguće istovremeno gledati na narko-trgovca i kao na kriminalca i kao na preduzetnika.

"NORMALIZACIJA" I KRIMINALIZACIJA DROGE

Mediji kao i umetničko izražavanje, s jedne strane odražavaju društveni kontekst i društvene poglede, a s druge strane takođe proizvode i oblikuju društveni kontekst a pogotovo društvene stavove. To se događa i u slučaju droge. U većini zemalja mediji su uglavnom izražavali oficijelni stav. S proklamacijom "rata protiv droga", koji su nametnule SAD, ova retorika, kao i umetničko i pseudoumetničko izražavanje, uglavnom su insistirali na kriminalizaciji droga i ratnoj retorici.⁸ Tipično za holivudski film je scenario u kome mlada osoba upada u zamku narko-dilera, a hrabri policajac rešava stvar. Ovde je jasna podela, s jedne strane su dobri i zakon, s druge strane su zli i droga, to jest narko-trgovci, narkomani i umešani u ovakve prijevare poslove.

U zemljama velikim konzumentima droge, ovakav stav je dominirao. Droga kao tema i život oblikovan oko nje mogao je dobiti i neutralan ili čak pozitivan status, ali to je bilo vezano za subkulture i "underground" umetnost. To nije ulazilo u *mainstream*. S pojavom narko-telenovela, stvari su se promenile, jer se ovi serijali prikazuju na glavnim kanalima kolumbijske ili meksičke televizije, oni su praćeni od velikog dela nacije, a

⁶ Palaversich, D. U istom članku u rukopisu. Prevod sa španskog, moj.

⁷ Videti na primer, Castells, M., *End of Millennium*, Blackwell Publishers, naročito poglavlje 3.

⁸ Videti, Nadelmann, E. "Drugs", *Foreign Policy*, No. 162 (Sep. - Oct), pp. 24-26, 28,30., naročito str. 26.

ne od strane marginalnih grupa. Isto tako, ovakvi medijski sadržaji postaju predmet ozbiljnih publicističkih, pa i naučnih analiza. Na taj način droga i narkomanija postaju "legitimni" objekti umetničke i medijske obrade. To nazivam "normalizacijom" droge, nasuprot kriminalizaciji. To ne znači da se sada nezakonite radnje smatraju zakonitim, već da droga i sve što je prati postaje uobičajeni objekat koji više nije tabu. Na taj način slabi ratna retorika, a sa njom se menjaju i stavovi stanovništva prema ovom društvenom problemu.

Ovakvo omekšavanje stavova u zemljama konzumentima dovelo je do toga da se narkomanija počela prvenstveno smatrati bolešću zavisnosti, a to je odvelo dalje do medikalizacije problema. Medikalizacija problema znači da je potrebno zakonsku regulativu i delatnost socijalnih službi saobraziti primarnom cilju – smanjiti broj zavisnika i navoditi postojeće narkomane da se podvrgnu lečenju i resocijalizaciji. Isto tako, pošlo se na smanjenje štete koje izaziva konzumacija droge. Pre svega porast zaraznih bolesti kao što su AIDS i hepatitis S. Naravno i medikalizacija nije savršen odgovor na problem. Pre svega, daje se prevelika uloga medicinskim radnicima, čak monopol o odlučivanju u nekim stvarima koje se tiču društva u celini. "Takođe se zna da konzumiranje, nasuprot zavisnosti, ne spada u nadležnost medicinskog tretmana. (...) Produbljuje se jaz između ekspertize i društvenog zahteva, ali se istovremeno ova ekspertiza traži više nego ikad, i pored toga što njena legitimnost delimično potiče od tradicionalne koncepcije medicinskog autoriteta."⁹

Medikalizacija droge je nadalje vodila do današnjeg stanja gde se sve više čuju glasovi za legalizacijom droge. Uglavnom se to odnosi na takozvane lake droge kao što je marihuana. Kao što Kopelova ističe, dovoljno je da medicinski radnici kažu kako marihuana ima i kurativna svojstva, i to odmah pokreće lavinu stavova u suprotnu stranu. Jasno je da mediji i medijski sadržaji bitno oblikuju javno mnjenje.

Ali, za razliku od javnog mnjenja evropskih zemalja i javnosti SAD, opšte raspoloženje u zemljama proizvođačima, kao što su Kolumbija, Avganistan, ili zemlji velikog tranzita droge, kao što je Meksiko, nije nikada bilo pod jakim uticajem strategije "rata protiv droge". To je i razumljivo, jer su kao proizvođači bili zainteresovani za svoj proizvod i zaradu. Osim toga, s obzirom da u nekima od ovih zemalja uticaj modernizacije još nije toliko jak, mogućnosti oblikovanja javnog mnjenja putem medija su manje.

⁹ Coppel, A., "Drogues et medicalisation" Entre expertise et demand social, *Multitudes*, 2011/1 No 44, p78-84. D01:10.3917/mult.044.0078

Kao što smo videli na primeru kolumbijskih narko-telenovela, javno mnjenje listom deli simpatije prema liku narko-trgovca. To nije tek puki umetnički senzibilitet, već ovakav stav prema imaginarnom svetu telenovela odražava stvarni stav prema akterima konkretnog društva. U tom smislu, u nekim zemljama termin "normalizacija" bi bio neadekvatan. Kod njih suprotni termin kriminalizacije nikada nije bio zaživeo u meri u kojoj je to slučaj sa modernim svetom, gde bi trebalo i nas ubrojati.

Nasa umetnička scena nije nikada, s obzirom na tematiku droge, dostigla nivo koji bi ozbiljnije skrenuo pažnju javnosti. Poslednje decenije, dve, tematika droge kod nas se susreće na filmu i u takozvanoj "prljavoj" književnosti. Premda ova dela nisu stekla neki ozbiljniji ugled, opšti utisak koji proizvode jeste da su u početku tretirala predmet droge prvenstveno u negativnom kontekstu. Na filmu, to je uglavnom odjek našeg takozvanog "crnog talasa". Kao što je "crni talas" uzimao za tematiku likove i situacije sa dna društvene lestvice, i u našem novijem filmu imamo temu droge uglavnom u sličnom socijalnom kontekstu, opet vezano za marginalne grupe ili ljude pogođene socijalnim nedaćama.

Slično je i u književnosti. Ovde nemamo velike egzistencijalne teme gde bi se droga pojavila kao prateći i nesuštinski elemenat, kao kod Tomasa Mana gde umetnik uzima drogu. Ali, taj umetnik pripada višim ili srednjim socijalnim slojevima i nije u vezi s marginalnim niti kriminalnim miljeom. U našoj novijoj književnosti, to je sve u vezi s marginalnim slojevima, kriminalnim grupama, ljudima pogođenim nemaštinom, potragom za boljim životom i, u ratnim devedesetim i posleratnim godinama, u vezi s ljudima koji su pogođeni ratom.

U čisto umetničkom pokušaju, kod nas nema previše autentičnosti, to je pokušaj da se holivudski model prenese na naše tle. A u književnosti, kopiranje zapadne, uglavnom američke književnosti, koja za tematiku ima marginalne grupe i sl. I sam opšti trend takođe ide prelaznom linijom od kriminalizacije do normalizacije droge. Daleko od toga da su narko-trgovci prikazani u pozitivnom svetlu, ali droga postaje nešto što je sastavni deo i našeg društvenog miljea. Ona više ne izaziva zgražanje ili strah. Nameće se utisak, da za razliku od latinoameričkih serijala, naši pokušaji obrade tematike droge nisu autentični, a s druge strane, i društveni kontekst kod nas nema u centru pažnje problem droge kao što je slučaj u nekim zemljama Latinske Amerike.

Da zaključimo. Tematika droge je u umetničkoj obradi u svetu doživela kako različite izražaje, tako i različite recepcije. Ovo je prvenstveno uslovljeno, po našem mišljenju, društvenim kontekstom u kom se susrećemo s drogom. Suštinski, to zavisi u dobroj meri s koje strane droge stoji pretežno zemlja u

celini, da li je potrošač ili proizvođač. Kao što je pokazala ubedljivo ovde citirana autorka, Palaveršić, u kolumbijskom društvenom kontekstu recepcija pomenutih serijala pre naginje simpatijama prema narko-trgovcu, nego njegovoj osudi.

S obzirom na opšte trendove globalizacije i unifikacije čovečanstva, i mi ćemo se sve više suočavati s ovom problematikom, a ona će, po svemu sudeći, zauzimati sve više prostora u našoj umetničkoj, a pogotovo pseudo-umetničkoj produkciji. Verujem da će se tren od kriminalizacije ka normalizaciji droge nastaviti i dalje kod nas.

LITERATURA

- (1) Castells, M. (2010) *End of Millennium*, Bluckwell Publishers
- (2) Coppel, A. (2011) "Drogues et medicalisation" Entre expertise et demand social, *Multitudes*, 2011/1 No 44, p78-84.
DOI:10.3917/mult.044.0078
- (3) Godoy, J.A.S. (2008) "Procesos de institucionalizacion de la narcocultura en Sinaloa", 2008.
- (4) Modiano, P. (2014) *U kafeu izgubljene mladosti*, Stubovi kulture, Beograd, 2014.
- (5) Nadelmann, E. (2009) "Drugs", *Foreign Policy*, No. 162 (Sep. - Oct), pp. 24-26, 28, 30.
- (6) Palaversich, D. (2014) "La seducción da las mafias. La figura del narcotraficante en la narcotelenovela colombiana". (rad u rukopisu)

DRUGS, ART, CRIME

This paper discusses the place of drugs in the arts and in what relation it is to the criminalization of drug use. In the case of Colombian drug-telenovela, we see that the social context determine the attitude towards drugs. The author shows that the criminalization of drugs and normalization are closely related to whether societies are consumers or producers of drugs. Provides a review of our situation, and world trends in this regard.

KEYWORDS: *drugs / art / crime / normalization of drugs / criminalization of drugs*

ZLOSTAVLJANJE KUĆNOG LJUBIMCA I PORODIČNO NASILJE – FENOMENOLOGIJA, ODNOSI I DRŽAVNA REAKCIJA*

Ana Batrićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U biocentričnom društvu koje prevazilazi dualizam između čovečanstva i prirode, životinje se tretiraju kao bića ravna ljudima, koja imaju sopstvene vrednosti. Novi etički stav prema životinjama, posebno kućnim ljubimcima, odražava se na njihov pravni status i položaj u zajednici. Danas niz država poseduje zakone posvećene zaštiti životinja, a istraživanja potvrđuju da se vlasnici prema kućnim ljubimcima odnose kao prema članovima porodice. Istovremeno, učestvovanje kućnih ljubimaca u porodičnim aktivnostima ima i negativnu stranu jer oni često dele sudbinu članova koji su žrtve porodičnog nasilja. Kako se nasilje prema članovima porodice neretko preklapa sa zlostavljanjem kućnih ljubimaca, autor u radu analizira fenomenologiju ovih oblika nasilja i ukazuje na njihove međusobne odnose u svojstvu prediktora, indikatora i posledice. Nakon osvrta na mehanizam državne reakcije na ove oblike nasilja u Srbiji, autor izvodi zaključke i preporuke u vezi sa njihovim prepoznavanjem, sankcionisanjem i prevencijom.

KLJUČNE REČI: nasilje u porodici / zlostavljanje životinja / kućni ljubimci / članovi porodice / krivično delo

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

UVOD - KUĆNI LJUBIMCI U SAVREMENOJ PORODICI

Životinje su oduvek predstavljale neraskidiv deo ljudske svakodnevice, počevši od lova, pripitomljavanja ili domestikacije (Serpell, 1998:136-138; Visković, 2009:183-202), pripisivanja životinjama božanskih svojstava, pa do njihovog proučavanja sa različitih stanovišta ili držanja u svojstvu kućnih ljubimaca (Živaljević, 2013:1139). Međutim, položaj životinja u društvu nije uvek bio isti u svim zajednicama i u svim istorijskim razdobljima. One su oduvek služile kao izvor hrane, sigurnosti, kao sirovina, kao radna snaga, kao predmeti trgovine i kao sredstva plaćanja (Živaljević, 2013:1148). Ali, životinje su istovremeno predstavljale i mnogo više od toga. U različitim kulturnim kontekstima one mogu imati ulogu ljubimaca, simbola, izvora zabave ili prestižnih dobara koja služe kao statusni simboli (Chou, 2012:3), pa čak i osoba sličnih ljudima (Živaljević, 2013:1148). Sa sve intenzivnijim prihvatanjem principa biocentrične etike (Visković, 2009:323) koja nalaže da se životinje ne tretiraju samo kao "puka sredstva" za ostvarivanje ljudskih ciljeva već kao čovekova "subića" (Fajnberg, 1987:29-30) koja sa njim ravnopravno koegzistiraju kao titulari sopstvenih vrednosti, interesa pa čak i prava, uloga životinja u društvu sve se više udaljava od utilitarne.

Potiskivanje radikalnog antropocentrizma ukorenjenog u hrišćanskom i jevrejskom učenju i početak širenja stava da se sa životinjama mora postupati humano vezuje se tek za drugu polovinu osamnaestog veka i pojavu ideja prosvetiteljstva, kada su podstaknute filozofske rasprave o tome da životinje moraju biti zaštićene od surovosti i bolesti (Paunović, 2004a:23). U tom periodu dolazi do podizanja svesti o pravima do tada marginalizovanih društvenih kategorija: žena, dece, robova, ali i životinja, a naročito kućnih ljubimaca čije posjedovanje postaje sve popularnije među pripadnicima viših društvenih slojeva (Živaljević, 2013:1140). Istorijski izvori potvrđuju da su bogate žene držale, negovale i ukrašavale male pse kao kućne ljubimce još u renesansi (Plemons, 2008:25). Ipak, posjedovanje kućnog ljubimca neovisno od materijalnog statusa vlasnika postalo je naročito popularno krajem devetnaestog veka i to zahvaljujući posledicama industrijske revolucije. Nagla urbanizacija, porast broja stanovnika u gradovima, raspadanje velikih tradicionalnih porodica i domaćinstava izazivaju kod čoveka osećaj usamljenosti, anksioznosti, zabrinutosti i straha (Menache, 1998:82). U želji da povрати stabilnost, sigurnost i emocionalnu bliskost, savremeni, "gradski" čovek utehu traži u životinjama (Chou, 2012:3). Pojedini autori ovakav odnos prema životinjama nazivaju post-domestikacijom, koju odlikuje intenzivno emotivno vezivanje za kućne ljubimce i njihovo tretiranje kao ljudi (Bulliet, 2005:174-188).

Naučna saznanja o sposobnosti životinja da oseću bol, patnju, strah i stres, proklamovana su i u preambuli Nacrta Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja iz 2011 i ona nesumnjivo dovode do humanizovanja odnosa ljudi prema životinjama (Paunović, 2004a:199). Isto tako je potvrđeno da interakcija ljudi sa životinjama (posebno sa kućnim ljubimcima poput pasa i mačaka) ima pozitivne pa čak i terapijske efekte na ljudsko zdravlje i blagostanje (Cole, 2009:5; Kruger & Serpell, 2006:23; O'Haire, 2010:227). Ova blagotvorna dejstva životinja na ljude takođe utiču na to da ljubimci stiču status blizak članovima porodice. Značaj kućnih ljubimaca za čoveka i društvo priznat je i formalno 1987. godine, kada je usvojena Evropska konvencija o zaštiti kućnih ljubimaca¹, koju je Srbija ratifikovala 2010.²

Kulturni antropolog Joel Savishinsky pod pojam kućnog ljubimca podvodi životinje koje sa ljudima žive u njihovoj kući, deleći sa njima najintimnije životne trenutke (Savishinsky, 1985:109). Zakon o dobrobiti životinja Republike Srbije³ definiše kućnog ljubimca kao svaku životinju koja se drži radi druženja (član 5. stav 1. tačka 26). Međutim, pojedini autori, kao na primer Serpell, prave razliku između kućnih ljubimaca (*pets*) i životinja koje se drže radi druženja (*companion animals*), ističući da je pojam kućnog ljubimca širi te da obuhvata sve životinje koje se drže u domaćinstvu, čak i ako to nije u svrhu druženja već dekoracije (kao što su na primer akvarijumske ribice ili ptice), dok je pojam životinje za druženje uži i obuhvata uglavnom pse i mačke (Serpell, 1998:111).

Procenjuje se da danas jedna polovina domaćinstava u zapadnim industrijalizovanim zemljama poseduje jednog ili više kućnih ljubimaca: 62% domaćinstava u Sjedinjenim Američkim Državama, 47% u Velikoj Britaniji, 63% u Australiji i 56% u Kanadi (Tipper, 2011:88). Istraživanja su pokazala da preko 85% vlasnika smatra svoje kućne ljubimce punopravnim članovima porodice (Walsh, 2009:481), dok ih pojedini čak tretiraju kao zamenu za decu (Tipper, 2011:85). Kao najčešći motiv za držanje kućnog ljubimca vlasnici navode da se uz ljubimce osećaju manje usamljeno i nesigurno, da im ljubimci pomažu da prevaziđu teške životne trenutke poput smrti bliskog lica, da uživaju u njihovom društvu, naklonosti, bezuslovnoj ljubavi i podršci, naročito posle stresnog radnog dana ili u

¹ European Convention for the Protection of Pet Animals, Strasbourg, 13.11.1987., Council of Europe, European Treaty Series - No. 125, <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm>, 07.06.2015.

² Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca, "Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 1/2010.

³ Zakon o dobrobiti životinja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 41/2009.

slučaju depresije ili bolesti (Staata, Wallace & Anderson, 2008:284-285; Walsh, 2009:483). O promeni odnosa čoveka prema kućnim ljubimcima govori i izmenjena terminologija. Tako se na primer u zemljama engleskog govornog područja umesto reči kućni ljubimac (*pet*) koristi izraz "životinja za druženje" (*companion animal*), dok se namesto sintagme "vlasnik kućnog ljubimca" (*pet owner*) sve češće upotrebljava izraz "staratelj" (*caretaker*) ili "čuvar" (*guardian*) (Tipper, 2011:92).

POJAM I POJAVNI OBLICI ZLOSTAVLJANJA ŽIVOTINJA

Zlostavljanje životinja predstavlja "društveno neprihvatljivo ponašanje kojim se namerno prouzrokuje nepotreban bol, patnja, neprijatnost i (ili) smrt životinje" (Ascione, 1993:228; Ascione & Shapiro, 2009:570). Ova definicija smatra se uskom (Ascione & Shapiro, 2009:571). Ona iz pojma zlostavljanja životinja isključuje sve društveno prihvatljive radnje kojima se može prouzrokovati patnja životinje poput zakonitog lova, poljoprivrednih i veterinarskih postupaka (Ascione, 2001:2). Tako usko definisan pojam zlostavljanja životinja ne uključuje ni eksperimente nad životinjama pod uslovom da se oni sprovode u skladu sa zakonom (Paunović, 2004a:38-41), niti ubijanje životinja radi njihovog korišćenja za ishranu ljudi. Imajući u vidu da status životinje varira od jedne kulture do druge, treba istaći da navedena definicija zlostavljanja životinja uzima u obzir i socijalni kontekst prilikom određivanja šta se smatra zlostavljanjem životinja (Beirne, 2004:54).

Prema Zakonu o dobrobiti životinja Srbije, zlostavljanje životinja definisano je ekstenzivno i uključuje ljudske radnje, odnosno postupanje ili nepostupanje prema životinjama kojim se namerno ili iz nehata izaziva bol, patnja, strah, stres, povreda i narušava genetska celovitost životinje i izaziva smrt. Ono obuhvata fizičko i psihičko zlostavljanje. Pojedini autori prave razliku između zlostavljanja životinja (*animal abuse*) i okrutnosti prema životinjama (*animal cruelty*), određujući okrutnost kao "svaki slučaj namernog fizičkog povređivanja životinje" (Arluke, Levin, Luke & Ascione, 1999:966). Prema ovoj definiciji, okrutnost prema životinjama predstavlja uži pojam u odnosu na pojam zlostavljanja životinja i obuhvata drastičnija i uočljivija ponašanja, nego što su ostali slučajevi zlostavljanja životinja (Beirne, 2004:49).

Fizičko zlostavljanje životinje obuhvata radnje kojima se narušava njena fizička celovitost oštećenjem tkiva i organa: batinanje, šutiranje, bičevanje, seksualno zlostavljanje, prisiljavanje na rad ili obuku koji prevazilaze izdržljivost životinje, neodgovarajući način hvatanja i obuzdavanja, sprovođenje intervencija na životinjama suprotno zakonskim odredbama i

svesno reprodukovanje jedinki koje pate od naslednih bolesti, ako se ono ne vrši u ogledne svrhe i u skladu sa zakonom (član 18.). Izuzetno zastupljen oblik fizičkog zlostavljanja životinja sastoji se u zanemarivanju, odnosno propuštanju vlasnika da životinji obezbedi hranu, vodu, smeštaj, veterinarsku negu i slično, usled čega može doći do pogoršanja zdravstvenog stanja i smrti životinje.

Sakupljanje životinja (hordašenje) je svojevrsni oblik zlostavljanja koji se ostvaruje kombinacijom aktivnih i pasivnih radnji koje za posledicu imaju zanemarivanje, zlostavljanje i smrt većeg broja životinja (Ascione & Shapiro, 2009:574). Sakupljači životinja poseduju veliki broj životinja (uglavnom pasa i mačaka), drže ih u ekstremno prenaseljenom prostoru i propuštaju da im obezbede adekvatnu ishranu i veterinarsku negu, a ne prepoznaju ili grubo zanemaruju uslove u kojima te životinje žive i opasan uticaj koji takvo okruženje ima na zdravlje i dobrobit i životinja i njih samih (Fleury, 2007:58). Sakupljanje životinja je skriven i podmukao psiho-socijalni problem (Batrićević, 2011a:141-163). Ova socijalno-patološka pojava često je praćena i zapostavljanjem sopstvenog zdravlja i higijene i zanemarivanjem dužnosti prema drugim članovima porodice, posebno deci, starijim, bolesnim ili nemoćnim osobama (Fleury, 2007:58-59).

Seksualno zlostavljanje životinja obuhvata ponašanja, počevši od dodirivanja ili taktilnog stimulisanja genitalija životinja na drugi način do seksualnog odnosa sa životinjom i nasilnog seksualnog iskorišćavanja životinje. Kod nekih životinja, kao krajnji ishod seksualnog zlostavljanja mogu nastupiti telesne povrede ili smrt zbog oštećenja unutrašnjih organa (Ascione, 2001:20).

Trovanje životinja jedan je od najčešćih vidova ubijanja i zlostavljanja pasa i mačaka, kako nevladinih tako i kućnih ljubimaca.⁴ Kao sredstva za trovanje koriste se: antifriz otrovi za kontrolu populacije glodara i drugih štetočina, pesticidi: neadekvatni lekovi, ili druge supstance podobne da izazovu bol, fizičke patnje, narušavanje zdravlja ili smrt (Aleksić, Batrićević, Jovašević & Aleksić, 2014:251-263).

Psihičko zlostavljanje životinje obuhvata ponašanje kojim se narušava njena psihička celovitost i koje može izazvati ili izaziva poremećaje u ponašanju i to: onemogućavanje životinji da zadovolji svoje osnovne

⁴ Više o pojmu, pojavnim oblicima, prevenciji i sankcionisanju trovanja životinja tome videti na internet stranici Pet Abuse. http://www.pet-abuse.com/pages/animal_cruelty/poisoning.php, pristup:07.06.2015.

potrebe u ponašanju, da iskoristi odmor i zaklon, razjarivanje životinje primenom fizičke sile, drugim životinjama ili nadražajima koji joj nisu svojstveni, nanošenje straha, patnje, prouzrokovanje osećaja dosade i nesigurnosti i sprečavanje životinje da uspostavi socijalnu vezu sa životinjama iste vrste (član 18.). I psihičko zlostavljanje životinja smatra se društveno neprihvatljivim i inkriminisano je u skladu sa važećim propisima. Ali, iako nesumnjivo postoji i tretira se kako u nauci tako i u zakonu kao ravnopravno sa ostalim oblicima zlostavljanja životinja, psihičko zlostavljanje životinja kao fenomen tek treba da bude sistematski proučeno (Ascione & Shapiro, 2009:570).

ZLOSTAVLJANJE ŽIVOTINJA U KONTEKSTU PORODIČNOG NASILJA

Mnoga istraživanja iz oblasti psihologije i socijalne patologije potvrdila su postojanje kompleksnih uzročno-posledičnih odnosa između ubijanja i zlostavljanja životinja i drugih devijantnih, delinkventnih i kriminalnih ispoljavanja pojedinaca (Beirne, 2004:41-46; Ascione & Shapiro, 2009:569). Zlostavljanje životinja se najčešće sprovodi paralelno sa ispoljavanjem različitih oblika nasilja prema članovima porodice, i to posebno prema onima koji iz objektivnih razloga nisu u mogućnosti da se suprotstave zlostavljaču. Tu spadaju deca, stara lica (Kostić, 2010:27), nemoćna ili bolesna lica, osobe ometene u razvoju, osobe sa invaliditetom ili uopšte lica koja se prema zlostavljaču nalaze u bilo kakvom odnosu zavisnosti (Ascione & Shapiro, 2009:572). Statistike potvrđuju da su najčešće žrtve porodičnog nasilja deca i žene, te da se u ulozi zlostavljača uglavnom javlja jedan od roditelja, po pravilu muškog pola (Ignjatović, 2007:5). Ovi podaci potvrđeni su i u strateškim dokumentima za borbu protiv porodičnog nasilja u Srbiji⁵, kao i u izveštajima Zaštitnika građana u vezi sa tom problematikom (Zaštitnik građana, 2011:3). Pri tome treba skrenuti pažnju i na fenomen zlostavljanja roditelja od strane dece, koji u poslednje vreme postaje sve učestaliji oblik ispoljavanja porodičnog nasilja (Batričević & Stanković, 2015:334).

Kućni ljubimci su izuzetno podložni uticajima opšte atmosfere u porodici i odnosi među njenim članovima odražavaju se na njihovo psihofizičko stanje. Psi koji žive u okruženju u kome vlada nasilje, zlostavljanje i

⁵ Videti: Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, Službeni glasnik RS, br. 122/2008 i Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, Službeni glasnik RS, br. 27/2011.

neprijateljstvo između ljudi skloniji su da ispoljavaju znake straha i razne druge fizičke simptome kao što su: hiperaktivnost, nemir, preterano lajanje, odsustvo sna i apetita, povraćanje, dijareja ili pad imuniteta. Često se takvi psi ponašaju preterano zaštitnički prema slabijem članu porodice za kojeg su primetili da je izložen nasilju (Walsh, 2009:485).

U pojedinim situacijama kućni ljubimci nemaju samo ulogu "nemih posmatrača" ili "zaštitnika", već i sami postaju žrtve porodičnog nasilja. Iako nema razloga da se pretpostavi da se etiologija zlostavljanja kućnih ljubimaca značajnije razlikuje od etiologije zlostavljanja članova porodice, ne postoje pouzdani zaključci o smeru odnosno redosledu pojavljivanja ova dva oblika zlostavljanja (Ascione & Shapiro, 2009:570). To znači da se ne može sa sigurnošću tvrditi da li zlostavljanje životinja u svakom slučaju predstavlja prediktor porodičnog nasilja, odnosno da li će činjenica da neko lice zlostavlja kućnog ljubimca nužno voditi do toga da se njegovo nasilničko ispoljavanje proširi i na članove njegove porodice. Naime, moguće je i da se nasilje prema kućnim ljubimcima pojavi kao "pratilac" nasilja u porodici, te da ljubimci predstavljaju neku vrstu "kolateralne štete" nasilja ispoljenog prvenstveno prema članovima porodice. U slučajevima porodičnog nasilja, životinje se često koriste kao sredstvo (instrument) za sprovođenje psihičkog nasilja (zastašivanja) ili emotivnog zlostavljanja (osveta), ali i za narušavanje fizičkog integriteta člana porodice – žrtve. Takođe, životinje u takvim porodicama neretko služe kao objekti za "pražnjenje" akumulirane ili naučene agresije (Batrićević, 2011b:153, Beirne, 2004:41-42). Kao jedan od motiva za zlostavljanje životinja u kontekstu partnerskog nasilja kao oblika nasilja u porodici navodi se želja na strani učinioca da se na taj način osveti svom partneru (Striwing, 2002:97).

Mada su uzroci i dinamika nasilja prema ženama i deci složeni i uključuju međusobno povezano delovanje brojnih ekonomskih, socijalnih i psiholoških faktora, postoji već pouzdana empirijska evidencija da značajan procenat perzistentnih porodičnih nasilnika čine osobe kod kojih postoji psihopatija, odnosno, antisocijalni poremećaj ličnosti (Radulović, 2005:11), kako je sada nazvana prema Američkoj psihijatrijskoj klasifikaciji mentalnih poremećaja (DSM - IV)⁶. Pored agresivnosti i sklonosti vršenja različitih oblika nasilja, psihopate karakteriše i umanjeno ili potpuni nedostatak empatije, što se

⁶ Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th ed.), American Psychiatric Association, Washington DC, 1994. godine, preuzeto sa: <http://allpsych.com/disorders/personality/antisocial.html>

smatra faktorom koji u velikoj meri može doprineti ispoljavanju okrutnosti ne samo prema ljudima već i prema životinjama (Ascione & Shapiro, 2009:573).

Pitanje okrutnosti prema životinjama posebno dobija na težini kada takvo ponašanje ispoljavaju deca. Kao neki od razloga za zlostavljanje životinja od strane deteta navode se: radoznalost ili istraživanje, pritisak vršnjaka, podizanje raspoloženja (u smislu otklanjanja dosade ili depresije), seksualno zadovoljenje (bestijalnost), prinuda od strane odraslih⁷, vezanost za životinju, fobije, samopovređivanje, i vežbanje za nasilničko ponašanje prema ljudima, ali i identifikacija deteta sa osobom koja ga zlostavlja, posttraumatska igra i imitacija osoba iz svog okruženja. (Ascione, Thompson & Black, 1997:170-177). U tom kontekstu, zlostavljanje kućnog ljubimca od strane deteta zavređuje posebnu pažnju kao potencijalni "znak za uzbunu" jer može ukazivati na okolnost da je upravo to dete i samo žrtva porodičnog nasilja. Naime, okrutnost dece prema životinjama ali i prisustvovanje dece scenama zlostavljanja životinja i direktna ili indirektna viktimizacija dece do koje tada dolazi, po pravilu se preklapaju čineći kompleksnu "mrežu nasilja". Takav položaj deteta pogubno se odražava na njegov psiho-fizički razvoj, bez obzira na to da li se dete pojavljuje kao zlostavljač, ili kao svedok ili kao indirektna žrtva zlostavljanja kućnog ljubimca. Posebnu težinu ima situacija kada se dete na smenu pojavljuje ili u ulozi zlostavljača životinje ili u ulozi posmatrača nasilja prema životinji ili drugim članovima porodice ili u ulozi žrtve porodičnog nasilja (Batrićević, 2011c:57-77).

DRŽAVNA REAKCIJA NA ZLOSTAVLJANJE ŽIVOTINJA I PORODIČNO NASILJE

Krivično delo ubijanja i zlostavljanja životinja

Osnovni oblik krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja

Krivično delo ubijanja i zlostavljanja životinja uvedeno je u naše krivično pravo 2006 godine, kada je na snagu stupio važeći krivični zakonik. Propisano je članom 269. i sistematizovano je u okviru poglavlja 24. posvećenog krivičnim delima protiv životne sredine. Osnovni oblik krivičnog

⁷ Kao primer takvog postupanja može se navesti slučaj u kome je majka prisilila svog dvanaestogodišnjeg sina zbog loših ocena u školi da čekićem ubije svog kućnog ljubimca hrčka. Videti: slučaj br. 16096 od 15.01.2010. godine, preuzeto sa: <http://www.pet-abuse.com/cases/16096/GA/US/>, 27.07.2011.

dela ubijanja i zlostavljanja životinja čini lice koje kršeći propise ubije, muči ili povredi životinju. Za ovaj oblik bila je, najpre predviđena novčana kazna ili kazna zatvora do šest meseci, da bi nakon izmena i dopuna Krivičnog zakonika iz 2009. godine, ona bila zamenjena novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine

Zakonskom odredbom nije precizirano na koje vrste životinja se ovo krivično delo odnosi, te se može pretpostaviti da se ona odnosi na ubijanje, mučenje, zlostavljanje ili povređivanje bilo koje životinje. Takav stav bio bi u skladu sa principima savremene biocentrične etike i načelom jednakosti svih vrsta s obzirom na sposobnost da oseće bol, patnju, strah i stres (Paunović, 2004a:15). Sa druge strane većina savremenih zakona o dobrobiti životinja svoje polje primene ograničava na kičmenjake, ne praveći pri tome razliku između njih prema stepenu evolutivnog razvoja. Takav je slučaj i sa Zakonom o dobrobiti životinja Republike Srbije koji definiše životinju kao svakog kičmenjaka koji je u stanju da oseći bol patnju strah i stres (član 5). Uprkos načelnom prihvatanju jednakosti svih živih bića, većina savremenih zakonodavstava naginje specističkom pristupu (Paunović, 2004b:28) i štiti samo kičmenjake i to posebno:domaće životinje⁸, kućne ljubimce⁹, pripitomljene i zatočene divlje životinje¹⁰. Zato bi bilo razumno ograničiti krivičnopravnu reakciju samo na ubijanje i mučenje životinja za koje je naučno utvrđeno da mogu da osećaju ozlede ili mučenja (Lazarević, 2006:695), odnosno bol, patnju, strah i stres, a posebno onih životinja čija patnja kod većine ljudi izaziva sažaljenje, što je za sada prihvaćeno i u našoj pravnoj teoriji (Stojanović, 2006:614).

Ubijanje je lišenje životinje života na način koji je u suprotnosti sa Zakonom o dobrobiti životinja, Zakonom o veterinarstvu, Zakonom o lovstvu i Zakonom o zaštiti i održivom korišćenju ribljeg fonda, kao i sa podzakonskim propisima od značaja za zaštitu zdravlja i dobrobiti životinja. Povređivanje je narušavanje telesnog integriteta životinje u smislu nanošenja telesnih povreda razaranjem tkiva ili organa u vidu izazivanja rana, lomljenja šapa i sličnih radnji. Ovde je povređivanje uzeto u širem značenju, te ga ne treba izjednačavati, odnosno svoditi isključivo na telesne povrede koja se nanose ljudima (Lazarević, 2006:695). Mučenje je nanošenje fizičkih ili psihičkih patnji. Formulacijom

⁸ Videti:Tierschutzgesetz, Bundesgesetzblatt 7833-3, IS. 1277 iz 1972. .

⁹Videti:European Convention for the Protection of Pet Animals, Strasbourg, 13.11.1987., Council of Europe, *European Treaty Series* - No. 125, <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm>, 08.09.2015.

¹⁰ Videti:Texas penal code § 42.092. Cruelty to Non-livestock Animals.

"zlostavljanje životinje na drugi način" omogućeno je da bude sankcionisano i uključivanje životinje u borbu, koje se, prema relevantnim standardima iz oblasti zaštite i dobrobiti životinja smatra zlostavljanjem, i to nezavisno od samog ishoda borbe u smislu telesnih povreda ili smrti. Za postojanje dela zahteva se da je patnja koja se nanosi životinji velikih razmera i intenziteta, kao i da je do njenog nanošenja došlo bez racionalnog razloga i opravdanog cilja. Osim aktivnim delatnostima, radnja se može izvršiti i nečinjenjem, odnosno, propuštanjem kao što je, sistematsko uskraćivanje životinji hrane i vode (Stojanović, 2006:614).

Radnja mora biti preduzeta protivpravno, što znači da ovo krivično delo postoji samo kada je neka od navedenih delatnosti izvršena protivno propisima kojima je regulisano koje se životinje, na koji način i pod kojim uslovima mogu lišiti života¹¹. Ukoliko se ubijanje životinja vrši na način koji nije predviđen navedenim propisima, delo postoji čak i kada je reč o životinjskoj vrsti, čije je ubijanje, inače, prema važećim propisima, dozvoljeno (Stojanović, 2006:614).

Kao učinilac krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja može se javiti njen vlasnik ili drugo lice. Zbog toga se u slučaju ubijanja ili povređivanja tuđe životinje, u praksi, može pojaviti problem razgraničenja između ovog krivičnog dela i krivičnog dela uništenja i oštećenja tuđe stvari (član 212. KZ) koje spada u krivična dela protiv imovine. Neki autori smatraju da bi prema odnosu specijaliteta, prednost u takvoj situaciji trebalo dati krivičnom delu ubijanja i zlostavljanja životinja, jer savremena etika, zasnovana na proširenoj teoriji ljudskih prava, nalaže da se životinjama kao "subiicima" u koegzistenciji i kohabitaciji sa ljudima, prizna svojstvo "subjekata života" (Paunović, 2004a:178-179). Osim što imaju različiti objekt zaštite, i svrha navedene dve inkriminacije je potpuno različita, te bi, prednost i po tom osnovu trebalo dati delu ubijanja i zlostavljanja životinje.

Teži oblici krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja

Prvi teží oblik krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja postoji ako je usled preduzimanja radnje izvršenja osnovnog oblika došlo do ubijanja, mučenja ili povređivanja većeg broja životinja, ili ako je delo učinjeno u

¹¹ Kao primer, mogu se navesti sledeći zakoni: Zakon o dobrobiti životinja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 41/2009, Zakon o divljači i lovstvu "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 18/2010 i Zakon o veterinarstvu, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 91/2005, 30/2010 i 93/2012.

odnosu na životinju koja pripada posebno zaštićenim životinjskim vrstama. Učinilac ovog oblika dela može da bude svako lice koje postupa sa umišljajem, a za njega je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine. Ovaj oblik neće biti detaljnije razmatran u buduću da nije direktno povezan sa nasiljem u porodici.

Drugi teži oblik krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja, koji je u naše krivično pravo uveden tek 2009. godine, čini lice koje iz koristoljublja organizuje, finansira ili je domaćin borbe između životinja iste ili različite vrste ili lice koje organizuje ili učestvuje u kladenju na ovakvim borbama. Za postojanje ovog dela je potrebno da je tokom preduzimanja bilo koje od navedenih radnji izvršenja na strani učinioca postojao subjektivni elemenat u vidu koristoljublja u smislu "pohlepe, požude, bezobzirne, egoističke, asocijalne težnje za prekomernim i nepotrebnim bogaćenjem ili enormnim uvećanjem imovine" (Jovašević, 2006:185). Postojanje koristoljublja kao subjektivnog elementa ukazuje na to da ovaj oblik dela može biti učinjen samo sa direktnim umišljajem (Stojanović, 2006:615). Učiniocu ovog oblika krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja sud može kumulativno izreći kaznu zatvora u trajanju od tri meseca do tri godine i novčanu kaznu.

Problematika borbe između životinja, a posebno između pasa, po svojoj ozbiljnosti i povezanosti sa drugim socijalno patološkim i kriminalnim pojavama uveliko prevazilazi okvire dobrobiti životinja i zaštite životne sredine (Batrićević, 2010:211-227). Pojedina istraživanja ukazuju na povezanost između borbi životinja i raznih drugih devijantnih i kriminalnih aktivnosti kao što su: nasilničko ponašanje u zajednici, pripadništvo uličnim bandama, nasilje u porodici, trgovina drogom i oružjem, nezakonito kockanje i kladenje i ugrožavanje javnog reda i mira (Ortiz, 2010:45-53).

Krivično delo nasilja u porodici

Osnovni oblik krivičnog dela nasilja u porodici

Nasilje u porodici inkriminisano je kao krivično delo na osnovu člana 194. Krivičnog zakonika Republike Srbije, a sistematizovano je u okviru njegovog devetnaestog poglavlja koje je posvećeno krivičnim delima protiv braka i porodice. Osnovni oblik krivičnog dela nasilja u porodici čini lice koje primenom nasilja, pretnjom da će napasti na život ili telo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno

stanje člana svoje porodice. Za njega se može izreći kazna zatvora od tri meseca do tri godine.¹²

Porodično nasilje definisano je i u članu 197. Porodičnog zakona kao "ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice".¹³ Pri tome su taksativno nabrojana sva ona ponašanja koja se naročito tretiraju kao slučajevi porodičnog nasilja, gde spadaju: nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede; izazivanje straha pretnjom ubistva ili nanošenja telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu; prisiljavanje na seksualni odnos; navođenje na seksualni odnos ili seksualni odnos sa licem koje nije navršilo četrnaestu godinu života ili nemoćnim licem; ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa trećim licima; vređanje, kao i svako drugo drsko, bezobzirno i zlonamerno ponašanje.¹⁴

Prilikom definisanja radnje izvršenja krivičnog dela nasilja u porodici može se postaviti pitanje da li je ugrožavanje radnja izvršenja koja se vrši primenom nasilja (kvalifikovanom pretnjom) da će se napasti na život ili telo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem, ili se radi o posledici. Iako je priroda nasilja u porodici takva da ono po pravilu predstavlja jedan dugotrajan proces, za postojanje krivičnog dela je dovoljno i da je radnja izvršenja preduzeta samo jednom pod uslovom da je ona dovela do ugrožavanja telesnog integriteta i spokojsva i duševnog stanja člana porodice, što zavisi od okolnosti konkretnog slučaja. To znači da je delo dovršeno kada dođe do ugrožavanja, inače bi se radilo o nekažnjivom pokušaju (Stojanović, 2006:474-475).

Učinilac krivičnog dela nasilja u porodici može biti bilo koji član porodice pasivnog subjekta, a za postojanje dela je potrebno da je učinilac postupao sa umišljajem kao oblikom krivice (Jovašević & Đurđić, 2006:102). Ali, podstrekač i pomagač mogu biti lica koja se nalaze izvan kruga članova porodice (Stojanović, 2006:475). Pojam člana porodice treba shvatiti u širem smislu. U skladu sa Porodičnim zakonom, pojam člana porodice obuhvata: supružnike ili bivše supružnike, decu, roditelje i ostale krvne srodnike, kao i lica koja se nalaze u tazbinskom ili adoptivnom srodstvu ili odnosu hraniteljstva, lica koja žive ili su živela u istom porodičnom

¹² Član 194. stav 1., Krivični zakonik "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

¹³ Član 197. stav 1. Porodični zakon, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 18/2005, 72/2011 i 6/2015.

¹⁴ Član 197. stav 2. Porodični zakon.

domaćinstvu, vanbračne partnere ili bivše vanbračne partnere, lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu¹⁵.

Teži oblici krivičnog dela nasilja u porodici

Pored osnovnog, krivično delo nasilja u porodici ima i tri teža oblika. Prvi teži oblik postoji ako je pri izvršenju osnovnog oblika korišćeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podobno da telo teško povredi ili zdravlje teško naruši i za njega je propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina.¹⁶ Drugi teži oblik nasilja u porodici postoji ako je usled izvršenja osnovnog ili prvog težeg oblika dela nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja ili ako je neki od ovih oblika učinjen prema maloletnom licu i za njega se može izreći kazna zatvora od dve do deset godina.¹⁷ Najteži oblik nasilja u porodici postoji ako je usled izvršenja bilo kojeg od prethodno nabrojanih oblika nastupila smrt člana porodice i za njega se učinilac može kazniti zatvorom od tri do petnaest godina.¹⁸ Poseban oblik krivičnog dela nasilja u porodici postoji ukoliko neko lice prekrši mere zaštite od nasilja u porodici koje mu je sud odredio na osnovu zakona. Taj oblik zaprečen je zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom.¹⁹

Sticaj krivičnog dela nasilja u porodici i krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja

Budući da se zlostavljanje kućnih ljubimaca često odvija paralelno sa porodičnim nasiljem, kao i da su njihovi međusobni odnosi veoma kompleksni, može se postaviti pitanje sticaja ovih krivičnih dela. Sticaj krivičnih dela postoji onda kada je jedan učinilac jednom radnjom (*idealni sticaj*) ili sa više radnji (*realni sticaj*) učini više krivičnih dela za koja mu se istovremeno sudi (Stojanović, 2006:217). Za postojanje sticaja krivičnih dela, potrebno je da sud utvrdi da su ispunjeni sledeći uslovi: 1) istovetnost učinioca, 2) dva ili više izvršenih ili pokušanih krivičnih dela iste ili različite vrste, 3) da za učinjena dela nije izrečena presuda i 4) da se za sva učinjena dela istovremeno sudi, bez

¹⁵ Član 197. stav 3. Porodični zakon.

¹⁶ Član 194. stav 2., Krivični zakonik.

¹⁷ Član 194. stav 3., Krivični zakonik.

¹⁸ Član 194. stav 4., Krivični zakonik.

¹⁹ Član 194. stav 5., Krivični zakonik.

obzira ne to da li je sva dela učinilac preduzeo sam ili u saučesništvu sa još nekim licem (Jovašević, 2006:165).

Imajući u vidu zakonske opise kao i uobičajene načine izvršenja krivičnog dela nasilja u porodici i krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja, moglo bi se upravo dogoditi da jedan učinilac (zlostavljač) različitim radnjama ili jednom istom radnjom ostvaruje obeležja bića ova dva krivična dela. U zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja, tada bi postojao idealni ili realni sticaj krivičnog dela nasilja u porodici i krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja.

Može se desiti da jedno lice – zlostavljač preduzima određene radnje kojima ostvaruje obeležja bića krivičnog dela nasilja u porodici i određene radnje kojima ostvaruje obeležja bića krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja. Tada je reč o realnom sticaju, koji postoji uvek kada sa više radnji ostvari više krivičnih dela pod uslovom da ni za jedno od njih nije izrečena pravnosnažna presuda (Jovašević, 2006:165). Realni sticaj će postojati bez obzira na vremenski razmak između preduzetih radnji izvršenja, pod uslovom da se učiniocu za izvršena krivična dela istovremeno sudi, ali ne zato što kao kod idealnog sticaja drugačije ne bi bilo moguće, već i onda kada za ranije učinjena krivična dela nije ni došlo do suđenja zato što, na primer, nisu bila otkrivena ili iz nekog drugog razloga (Stojanović, 2006:218).

Ali, isto tako se može dogoditi da jedno lice preduzima samo jednu radnju – radnju izvršenja krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja (u ovom slučaju kućnog ljubimca), ali da njenim izvršenjem ostvari i obeležja bića drugog krivičnog dela – nasilja u porodici. Naravno, u takvim slučajevima bi moglo biti reči samo o psihičkom zlostavljanju članova porodice i to tako što se drskim ili bezobzirnim ponašanjem (pod koje bi se u ovom slučaju podvelo zlostavljanje kućnog ljubimca) ugrožava spokojstvo ili duševno stanje člana porodice. Do toga bi došlo, na primer, u situaciji kada zlostavljač namerno povređuje ili muči kućnog ljubimca i na taj način drugom članu porodice koji je za tog ljubimca emotivno vezan ugrozi spokojstvo ili duševno stanje. Tada je reč o idealnom sticaju i to heterogenom idealnom sticaju, kada učinilac sa jednom radnjom prouzrokuje više krivičnih dela različite vrste (Jovašević, 2006:165).

Sticaj navedenih krivičnih dela podrazumeva i posaban način odmeravanja kazne učiniocu u skladu posebnim pravilima za odmeravanje kazne za krivična dela učinjena u sticaju (Stojanović, 2006:217).

ZAKLJUČAK

Etički odnos prema životinjama značajno se promenio u poslednjih nekoliko decenija, što se odrazilo kako na njihov pravni položaj tako i na njihovu ulogu u društvu i čovekovom svakodnevnom životu. Radikalni zaokret od strogog antropocentrizma ka biocentričnoj etici i čovekovi pokušaji da prevaziđe izazove savremenog društva kao što su :sve veća otuđenost i usamljenost u urbanim sredinama, dezintegracija tradicionalnih velikih porodica, anksioznost i stres izazvan dinamičnim načinom života, doveli su do toga da veliki broj ljudi svoje kućne ljubimce počne da tretira kao zamenu za decu, prijatelje, rođake ili, jednostavnije rečeno, kao ravnopravne članove svoje porodice. Suživot sa kućnim ljubimcima se blagotvorno odražava na čovekovo psiho-fizičko stanje, a human odnos prema životinjama i emotivno ispunjenje koje one čoveku pružaju doprinose opštoj atmosferi nenasilja, tolerancije i empatije u jednom društvu.

Nažalost, praksa pokazuje da odnos prema kućnom ljubimcu kao prema članu porodice uprkos brojnih prednosti ima i svoje negativne strane. Jedna od njih je i činjenica da takvi kućni ljubimci neretko dele sudbinu onih članova porodice koji su najčešće žrtve porodičnog nasilja, kao što su: deca, žene, stari ljudi, slaba, bolesna ili nemoćna lica ili lica koja se iz bilo kog razloga nalaze u odnosu zavisnosti prema zlostavljaču i nisu u stanju da mu pruže otpor. Praksa je pokazala da se porodično nasilje i zlostavljanje kućnih ljubimaca često prepliću ali do sada nije utvrđen jedinstveni obrazac po kome se njihovi odnosi uspostavljaju, odnosno koji oblik nasilja se pojavljuje prvo, koji je uzrok a koji posledica i kada postojanje jednog od ova dva vida nasilja može da bude indikator postojanja drugog. Zabeleženi su različiti slučajevi koji su pokazali da zlostavljanje životinja može biti prediktor, indikator ili posledica porodičnog nasilja, a situacija je naročito ozbiljna kada ista osoba (koja je vrlo često dete) istovremeno ima ulogu žrtve porodičnog nasilja i zlostavljača kućnog ljubimca. Ali, u pojedinim slučajevima je zlostavljanje kućnog ljubimca korišćeno upravo kao sredstvo za psihičko zlostavljanje člana porodice ili partnera za koga zlostavljač zna da je posebno emotivno vezan za tu životinju, te da će njenim zlostavljanjem ili ubijanjem kod vlasnika izazvati patnju ili stres.

U skladu sa važećim Krivičnim zakonikom Republike Srbije, i nasilje u porodici i ubijanje i zlostavljanje životinja predstavljaju zasebna krivična dela, koja imaju različite zaštitne objekte. Naime, krivično delo nasilja u porodici sistematizovano je u okviru krivičnih dela protiv braka i porodice, dok se

krivično delo ubijanja i zlostavljanja životinja nalazi među krivičnim delima protiv životne sredine. Ipak, u pojedinim situacijama se može desiti da isti učinilac – nasilnik u isto vreme ili u istom vremenskom periodu vrši oba ova krivična dela tako što paralelno zlostavlja i jednog ili više članova svoje porodice i kućnog ljubimca. Tada se može postaviti pitanje odnosa između ova dva krivična dela. Utvrđivanje određenih pravilnosti kada je u pitanju vršenje ovih krivičnih dela moglo bi da unapredi efikasnost njihovog otkrivanja, sankcionisanja i prevencije. To je posebno važno ako se uzme u obzir da se kao jedan od osnovnih problema kada je u pitanju državna reakcija na nasilje u porodici u našoj zemlji navodi upravo tretiranje nasilja u porodici kao izolovanog događaja, bez dovođenja u vezu sa prethodnim ponašanjem ili širim kontekstom nasilja (Nikolić-Ristanović, 2013:6.)

Činjenica da zlostavljanje životinja ponekad prethodi nasilničkom ponašanju prema ljudima, mogla bi da posluži kao osnova da se zlostavljanje kućnog ljubimca posmatra kao prediktor porodičnog nasilja. Time bi se omogućilo da se blagovremeno preduprede mogući slučajevi porodičnog nasilja. Okolnost da se ova dva oblika zlostavljanja često odvijaju paralelno, trebalo bi da posluži kao argument da se oni ne posmatraju izolovano već kao dva aspekta opšte atmosfere nasilja koja postoji u jednoj porodici, odnosno domaćinstvu. U tom smislu, trebalo bi u slučajevima zlostavljanja životinja ispitati kakav je odnos zlostavljača prema članovima porodice i da li možda i prema njima primenjuje isti model ponašanja kao i prema kućnom ljubimcu. Isto tako, prilikom istraživanja slučajeva porodičnog nasilja, trebalo bi proveriti da li porodica poseduje kućnog ljubimca, u kakvom je on psiho-fizičkom stanju, da li ima vidljive tragove povreda i da li ispoljava znake straha ili stresa.

Najsloženiji odnos između nasilja u porodici i zlostavljanja životinja postoji kada se jedno isto lice pojavljuje i kao učinilac krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja i kao žrtva krivičnog dela nasilja u porodici. Kao što je potvrđeno, deca i maloletnici koji su žrtve porodičnog nasilja ponekad, kao rezultat delovanja "odbrambenog mehanizma" ispoljavaju okrutnost prema životinjama. Zato bi u svakom slučaju zlostavljanja životinja od strane izuzetno mladih osoba trebalo proveriti da li je učinilac i sam izložen nekom obliku nasilja, kao što je na primer porodično ili vršnjačko nasilje. Takođe, u slučajevima porodičnog nasilja čije su žrtve deca ili mladi trebalo bi proveriti kakav je njihov odnos prema kućnom ljubimcu ukoliko ga imaju, jer se na taj način može utvrditi da li se njihova viktimizacija odrazila na njihov odnos prema životinjama i otkriti ili sprečiti eventualno zlostavljanje životinja.

Dobar primer pokušaja da se zlostavljanje kućnih ljubimaca i porodično nasilje prate i analiziraju ne kao izolovane već kao tesno isprepletane pojave predstavlja internet sajt *Pet Abuse*. Osnovan je 2001. godine i predstavlja prvu *on-line* bazu podataka o slučajevima zlostavljanja kućnih ljubimaca iz pravosudne prakse: Sjedinjenih Američkih Država, Kanade, Ujedinjenog Kraljevstva, Novog Zelanda, Australije i Španije a njihov trenutni broj iznosi 19.448. Osnovni kriterijumi za pretragu baze uključuju: mesto, vreme i oblik zlostavljanja, vrstu životinje, stadijum krivičnog postupka i pol zlostavljača. Dodatni kriterijumi su: recidiv, zaposlenje zlostavljača, zavisnost od alkohola ili opojnih droga itd²⁰. Od 2005. se u dodatne kriterijume pretrage uključuju i napomene da li se zlostavljanje kućnog ljubimca dogodilo u kontekstu porodičnog nasilja, a posebno da li je praćeno zlostavljanjem ili zanemarivanjem dece ili starih.²¹ Tako se omogućava sagledavanje odnosa ovih oblika nasilja, učestalosti njihovog paralelnog ispoljavanja i doprinosi da jedan oblik nasilja pomogne otkrivanju drugog (neovisno od redosleda ispoljavanja).

LITERATURA

- (1) Aleksić, J., Batrićević, A., Jovašević, D., & Aleksić, Z. (2014). Trovanje životinja-veterinarsko medicinski i krivično pravni aspekti. *Veterinarski glasnik*, 68(3-4): 251-263.
- (2) Arluke, A., Levin, J., Luke, C., & Ascione, F. (1999). The Relationship of Animal Abuse to Violence and Other Forms of Antisocial Behavior. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(9): 963-975.
- (3) Ascione, F. R. (1993). Children who are cruel to animals: A review of research and implications for developmental psychopathology. *Anthrozoos*, 6(4): 226-247.
- (4) Ascione, F. R. (2001). *Animal Abuse and Youth Violence*, *Juvenile Justice Bulletin*. Washington D.C.:U.S. Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- (5) Ascione, F., & Shapiro, K. (2009). People and Animals, Kindness and Cruelty: Research Directions and Policy Implications. *Journal of Social Issues*, 65(3): 569-587.

²⁰ Database of Criminal Animal Cruelty Cases, http://www.pet-abuse.com/pages/cruelty_database.php 08.06.2015.

²¹ Abuse Connection Cases, Child and Elder Neglect, http://www.pet-abuse.com/pages/cruelty_database/database_notes.php , 07.06.2015.

- (6) Ascione, F., Thompson, T., & Black, T. (1997). Childhood cruelty to animals: Assessing Cruelty Dimensions and Motivations. *Anthrozoos*, 10(3): 170-177.
- (7) Aubrey H. Fine (Ur.) *Handbook on Animal-Assisted Therapy - Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*, London: Elsevier.
- (8) Batrićević, A. (2010). Borbe pasa kao teži oblik krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1-2): 211-227.
- (9) Batrićević, A. (2011a). Hordašenje kao socijalnopatološka pojava – fenomenologija, etiologija i državna reakcija. *Socijalna misao*, 18(4): 141-163.
- (10) Batrićević, A. (2011b). Zlostavljanje životinja - fenomenologija, etiologija i državna reakcija. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 49(1): 143-164.
- (11) Batrićević, A. (2011c). Deca i zlostavljanje životinja – kriminološki, viktinološki i krivičnopravni aspekti, *Temida*, 14(3): 57-77.
- (12) Batrićević, A., & Stanković, V. (2015). Maloletnici kao učinioci porodičnog nasilja nad roditeljima – zastupljenost, karakteristike i državna reakcija, u: Stevanović, I. (Ur.). *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (13) Beirne, P. (2004). From Animal Abuse to Interhuman Violence? A Critical Review of the Progression Thesis. *Society and Animals*, 12(1): 39-65.
- (14) Bulliet, R.W. (2005). *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships*. New York: Columbia University Press.
- (15) Chou, Y. (2012). The Changing Social Meanings of Pets and Their Alternative Futures, *Journal of Futures Studies*, 17(2): 1-14.
- (16) Cole, M. L. (2009). *Literature Review and Manual: Animal-Assisted Therapy*, Alberta: Lethbridge.
- (17) Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th edition), Washington DC: American Psychiatric Association, <http://allpsych.com/disorders/personality/antisocial.html>, 08.06.2015.
- (18) European Convention for the Protection of Pet Animals, Strasbourg, 13.11.1987., Council of Europe, European Treaty Series - No. 125, <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm> 08.06.2015.
- (19) Fajnbeg, Dž. (1987). Prava životinja i nerođenih pokolenja (prevod: Babić, J.). *Gledišta: Časopis Beogradskog univerziteta*, 28(7-8): 25-38.
- (20) Fleury, A (2007). An Overview of Animal Hoarding. *Praxis*, 7(1): 58-64.

- (21) Ignjatović, T. (2007). Između ćutanja i skloništa za žrtve nasilja - odgovornost institucija, u Slavković, I. & Ignjatović, T. (Ur.). *Nasilje u porodici – čija je odgovornost? Priručnik za organizovanje konferencija slučaja za zaštitu od nasilja u porodici sa primerima dobre prakse*. Beograd:Autonomni ženski centar.
- (22) James, Serpell, J. (1998). Domestication, u: Bekoff, M (Ur.). *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Westport: Greenwood Press.
- (23) Jovašević, D (2006). *Leksikon krivičnog prava*, Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
- (24) Jovašević, D. (2006). *Krivično pravo, Opšti deo*. Beograd: Nomos.
- (25) Jovašević, D., & Đurđić, V. (2006). *Krivično pravo, Posebni deo*. Beograd: Nomos.
- (26) Kostić, M. (2010). *Viktimitet starih ljudi*. Niš:Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Centar za publikacije.
- (27) Kruger, K.A, & Serpell, J. (2006) *Animal-Assisted Interventions in Mental Health:Definitions and Theoretical Foundations*.
- (28) Menache, S. (1998). Dogs and Human Beings: A Story of Friendship. *Society and Animals* 6(1): 67-86.
- (29) Nikolić-Ristanović, V. (2013). *Praćenje primene zakonskih rešenja o nasilju u porodici u Srbiji: nalazi pilot istraživanja*. Beograd:UN Women.
- (30) O'Haire, M. (2010). Companion Animals and Human Health: Benefits, Challenges, and the Road Ahead. *Journal of Veterinary Behavior*, 5 (5): 226-234.
- (31) Ortiz, F. (2010). Making the Dogman Heel:Recommendations for Improving the Effectiveness of Dogfighting Laws, *Stanford Journal of Animal Law and Policy*, 3 (1): str. 1-75.
- (32) Paunović, M. (2004a) *Prava životinja – savremeni međunarodni standard*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i "Đuro Salaj" AD.
- (33) Paunović, M. (2004b). Uporednopravni pregled zaštite prava i dobrobiti životinja. *Strani pravni život*, (1): 27-61.
- (34) Paunović, M. (2005). Životinjska prava-prilog proširenoj teoriji ljudskih prava. *Strani pravni život*, (3): 128-138.
- (35) Plemmons, A. (2008). *Commodifying Fido:Pets as Status Symbols (Master Thesis submitted to the Office of Graduate Studies of Texas A&M University)*, College Station: Texas A&M University.
- (36) Radulović, D. (2005). Osobenosti i posledice psihopatskog nasilja u porodici. *Temida*, 8(1): 11-20.

- (37) Russell, N. (2012). *Social Zooarchaeology*. Cambridge:Cambridge University Press.
- (38) Savishinsky, Joel. (1985). Pets and family relationships among nursing home residents, u: Marvin B. Sussman (Ur.). *Pets and the Family*. New York:Haworth.
- (39) Serpell, J. (1996). *In the company of Animals:A study of Human-animal Relationships*. Cambridge, UK:Cambridge University Press.
- (40) Serpell, J.. Companion Animals and Pets, u:Marc Bekoff (Ur.) *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Westport:Greenwood Press.
- (41) Staata, S. Wallace, H., & Anderson, T. (2008). Reasons for Companion Animal Guardianship(Pet Ownership) from Two Populations. *Society and Animals*, 16(3): 279-291.
- (42) Stojanović, Z (2006). *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
- (43) Striwing, H. (2002). Animal Law and Animal Rights on the Move in Sweden, *Animal Law Review at Lewis and Clark Law School*, 8: 93-106.
- (44) Tipper, B. (2011). Pets and Personal Life, u: May.V. (Ur.). *Sociology of Personal Life*. Basingstoke: Palgrave.
- (45) Visković, N. (2009). *Kulturna zoologija – što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*, Zagreb:Naklada Jesenski i Turk.
- (46) Walsh, F. (2009). Human-Animal Bonds II:The Role of Pets in Family Systems and Family Therapy. *Family Process*, 48(4): 481-499.
- (47) Zaštitnik građana. (2011). *Poseban izveštaj o situaciji porodičnog nasilja nad ženama u Srbiji*, Beograd: Kancelarija zaštitnika građana.
- (48) Živaljević, I. (2013). Životinje između Prirode i Kulture:priča o arheozoologiji. *Etnoantropološki problem*, 8(4): 1137-1163.

Izvori

- (49) Tierschutzgesetz, Bundesgesetzblatt 7833-3, IS. 1277 iz 1972.
- (50) Texas penal code § 42.092. Cruelty to Non-livestock Animals.
- (51) Zakon o dobrobiti životinja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 41/2009.
- (52) Zakon o divljači i lovstvu "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 18/2010
- (53) Zakon o veterinarstvu, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 91/2005, 30/2010 i 93/2012.
- (54) Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca, "Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori", br. 1/2010

- (55) Krivični zakonik "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- (56) Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 122/2008.
- (57) Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 27/2011.
- (58) Porodični zakon, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 18/2005, 72/2011 i 6/2015.

PET ABUSE AND FAMILY VIOLENCE – PHENOMENOLOGY, RELATIONS AND STATE REACTION

In society oriented towards biocentrism, struggling to overcome dualism between humankind and nature, animals are treated as beings equal to people with their own values. Changed ethical attitude towards animals, particularly pets, has affected their legal status and their position in the community. Nowadays, numerous states have laws dedicated to the protection of animals, whereas researches show that owners treat their pets as family members. At the same time, pets' participation in family activities has its negative side - they often share the destiny of the victims of family violence. It has been confirmed that violence against family members and animal cruelty or abuse overlap, so the author of this paper analyses the phenomenology of these two forms of violence and highlights their roles as predictors, indicators or consequences. After a brief overview of state reaction to these forms of violence in Serbia, the author draws conclusions and recommendations for their noticing, sanctioning and prevention.

KEY WORDS: family violence / animal abuse / , pets / family members / criminal offence

PRIMENA AKTUARSKE METODE U KAZNENO-IZVRŠNOM PRAVU KRALJEVINE ŠVEDSKE

Ivana D. Petrović*

Nordijski model kazneno-izvršne politike privlači pažnju stručnjaka i teoretičara, s obzirom na okolnost da je efikasan u smanjenju stope kriminalnog recidivizma u istorijski dugoročnoj perspektivi, s jedne strane, dok sa druge poklanja značajnu pažnju strukturalnom poštovanju osnovnih ljudskih prava i sloboda. Kao tipičan predstavnik nordijskog modela kazneno-izvršne politike, Kraljevina Švedska pobuđuje istraživački interes, naročito u odnosu na okolnost forenzičke procene osumnjičenih i okrivljenih u eri vladavine aktuarske pravde. U skladu sa prethodnim se kao cilj ovog rada nameće usmerenost u pravcu sagledavanja najznačajnijih odredbi nacionalnog kazneno-izvršnog zakonodavstva analizom sadržaja, a u vezi sa primenom aktuarske metode procene rizika da će lice ispoljiti ugrožavajuće ponašanje u određenom vremenskom periodu. Značaj primenjene analize sadržaja kazneno-izvršnih odredbi zakonodavstva Kraljevine Švedske se može pronaći u praktičnim rešenjima nacionalnih normativno-pravnih izvora u pogledu primene idiografsko-probabilističke strukturisane procene osumnjičenih i okrivljenih prilikom odmeravanja krivičnih sankcija, eksterne klasifikacije lica i određivanja korektivnih programa.

KLJUČNE REČI: aktuarski metod / procena / lica lišena slobode / kazneno-izvršne odredbe

* E-mail: petrovic.d.ivana@sbb.rs

UVOD

Vodeći neutralnu politiku i zadržavajući vojnu neutralnost na međunarodnom nivou, nacionalni sistem Kraljevine Švedske¹ je nakon Drugog svetskog rata do danas, uprkos povremenim društveno-političkim promenama, obezbedio prosperitet građana insistiranjem na implementaciji i održavanju mera socijalne zaštite (CIA: The World Factbook – Sweden, 2015; Crime and Society – Sweden, 2015), što se odrazilo i na karakteristike trenutne nacionalne kaznene politike. Bez obzira na geostrategijsku pozicioniranost u severnom delu Evrope, uticaj strukturalnih društvenih faktora urbanizacije i industrijalizacije je uticao u značajnoj meri na kontrolu kriminaliteta (von Hofer, 2011:33). U cilju efikasnog smanjenja stope kriminalnog recidivizma je filozofija kaznene politike konstantno usmeravana u pravcu kontrole kriminaliteta kroz pomeranje fokusa na pružanje garancija ograničenih sloboda i prava i rehabilitativnih usluga populaciji učinilaca, umesto učiniocu (Wandall, 2006:2; Ward i dr., 2012), jer se rizik više ne prepoznaje za označavanje statističke verovatnoće, već za pretnju po sigurnost društva. Centralna uloga obezbeđivanja osnovnih prava i sloboda građana je započela još 1718. godine (Peterson, 2010:55) i trenutno je sadržana u političkim slobodama, s obzirom na to da se njima garantuje slobodno formiranje mišljenja u političkim, verskim i kulturnim stvarima (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:5).

OSNOVNE KARAKTERISTIKE KAZNE NE POLITIKE PRAVNOG SISTEMA KRALJEVINE ŠVEDSKE

Koherentan pristup poštovanju ljudskih prava i sloboda građana na međunarodnom, nacionalnom i lokalnom nivou je obezbeđen od strane aktuelne političke vlasti. Kraljevina Švedska je demokratska parlamentarna monarhija (Peterson, 2010:55). Nezavisnost je stekla 06.06.1523. godine, od kada je monarhija nasledna, a trenutno sa monarhom *Kraljem Karlom Gustavom XVI*² i kćerkom monarha, *Princezom Viktorijom Ingrid Alisom Dezire*³, kao nosiocima ceremonijalnih i protokolarnih funkcija u sistemu podele vlasti (CIA: The World Factbook – Sweden, 2015). Podela parlamentarne demokratske vlasti nije formalno opredeljena na

¹ eng. The Kingdom of Sweden; šved. Konungariket Sverige

² engl. H. M. King Carl XVI Gustaf; šved. Carl Gustaf Folke Hubertus

³ engl. H. R. H. Princess Victoria Ingrid Alice Desirée; šved. Victoria Ingrid Alice Désirée

zakonodavnu, izvršnu i sudsku (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:3), već se veza između zakonodavne i izvršne vlasti karakteriše kao forma parlamentarne vlasti (Peterson, 2010:55), dok je sudska vlast nezavisna u svom delovanju (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:19).

S obzirom na to da se 1921. godina smatra godinom definitivnog prodora demokratije u politički sistem (Sveriges Riksdag - Swedish Parliament and Democracy, 2015), sistem vlasti se i danas zasniva na jednakom pravu glasa i slobodnom formiranju mišljenja građana, kao jedinom centrom političke moći (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:3). Principi vlasti od strane naroda se zasnivaju na održavanju opštih, tajnih i neposrednih izbora svake četiri godine⁴, kada punoletni građani biraju svoje predstavnike na nacionalnom nivou *Parlamenta*⁵, koga čini 349 članova (The Government human rights website of Sweden: Who does what – Sweden's Riksdag, Government and government agencies, 2015). Parlament indirektno bira *Vladu*⁶, koja se sastoji od Premijera i ministara i upravlja zemljom uz pomoć organa upravne i sudske vlasti (Crime and Society – Sweden, 2015; The Ministry of Justice of Sweden, 2015:3,7). Parlament ima zakonodavnu vlast i predstavlja predloge za nove propise ili zakonodavne amandmane (The Government human rights website of Sweden: Who does what – Sweden's Riksdag, Government and government agencies, 2015), dok su Vlada i nacionalni i lokalni upravni organi, kao i javne i privatne i međunarodne institucije i organizacije odgovorni u osiguravanju zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda (The Government human rights website of Sweden: Who does what – Sweden, 2015).

Značajan doprinos ostvarenju ljudskih prava i sloboda daju i različite nacionalne nevladine organizacije, s obzirom na to da svoja iskustva usmeravaju direktnim uticajem ka radu vlade i međunarodnih tela. Kako Vlada ima obavezu prema međunarodnim telima UN-a i Saveta Evrope o redovnom izveštavanju u primeni međunarodnih preporuka u oblasti ljudskih prava (The Government human rights website of Sweden: Who does what – Sweden's Riksdag, Government and government agencies, 2015), poštovanje ljudskih prava se ostvaruje postavljanjem vladinih kancelarija pri svakom od resornih ministarstava i sistematskim sprovođenjem nacionalnih akcionih planova u oblasti ljudskih prava (The Government human rights

⁴ poslednji izbori su održani 2014. godine (Sveriges Riksdag - Swedish Parliament and Democracy, 2015)

⁵ engl. The Parliament of Sweden; šved. Riksdag

⁶ engl. The Government of Sweden; šved. Regeringskansliet

website of Sweden: Who does what – Sweden, 2015). Poverenje javnosti u zakonitost postupanja upravne vlasti je dato *Parlamentarnom Ombudsmanu*⁷ (poznatom i kao Ombudsman za pravdu), *Kancelaru pravde*⁸ i centralnim upravnim organima, s obzirom na to da se aktivnosti ovih organa obavljaju u skladu sa uputstvima datim od strane Parlamenta i Vlade, kao i da ispituju efikasnost i usklađenost rada sa principima vladavine prava (The Government human rights website of Sweden: Who does what – The Judicial system, 2015). U skladu sa postavljenim dugoročnim ciljevima Vlade u oblasti obezbeđivanja punog poštovanja ljudskih prava i sloboda građana, pravni sistem Švedske je od 2002. godine u tri faze sproveo proces implementacije nacionalnih akcionih planova u oblasti ljudskih prava⁹ (The Government human rights website of Sweden: Who does what – Sweden, 2015). Iako sudovi čine okosnicu nacionalnog pravnog sistema, interesantno je da on sadrži i agencije odgovorne za obezbeđivanje vladavine prava i pravne sigurnosti zemlje: *Nacionalni odbor za prevenciju kriminaliteta*¹⁰, *Švedsku policijsku službu*¹¹, *Organ za obeštećenje i podršku žrtava*¹², *Organ Švedskog Tužilaštva*¹³, *Švedski nacionalni biro za privredne prestupe*¹⁴ i *Švedsku zatvorsku i probacionu službu*¹⁵ (The Government human rights website of Sweden: Who does what – The Judicial system, 2015).

Razvoj kaznene politike je godinama bio usmeren u pravcu traženja alternativa lišavanju slobode (Lindström, Leijonram, 2008:559), što je uslovalo diferenciranje cilja i svrhe kažnjavanja koncipirane na koncepciji minimalnog izricanja kazni lišenja slobode (Stevanović, 2012:134). Konstantan pad populacije lica lišenih slobode u periodu od druge polovine prošlog veka i trenutna stabilnost stope rizika od kriminalnog recidivizma su uslovljeni ekspanzijom kontrole kriminaliteta od strane kaznenog zakonodavstva (von Hofer, 2011:89). Ukidanje smrtne kazne, insistiranje na izricanju novčanih kazni i postepena zamena kazne zatvora upućivanjem na obaveznu brigu (pogotovo učinilaca zavisnih od alkohola i psihoaktivnih supstanci),

⁷ engl. The Swedish Parliamentary Ombudsmen; šved. Riksdagens ombudsmän

⁸ engl. The Chancellor of Justice; šved. Justitiekanslern

⁹ faze sprovođenja nacionalnih akcionih planova u oblasti ljudskih prava: 1. 2002-2004. godine; 2. 2006-2009. godine; 3. 2011-2012. godine

¹⁰ engl. The Swedish National Council for Crime Prevention; šved. Brottsförebyggande rådet

¹¹ engl. The Swedish Police Service; šved. Polisen i Sverige

¹² engl. The Crime Victim Compensation and Support Authority; šved. Brottsoffersmyndigheten

¹³ engl. The Swedish Prosecution Authority; šved. Åklagarmyndigheten

¹⁴ engl. The Swedish National Economic Crimes Bureau; šved. Ekobrottsmyndigheten

¹⁵ naziv organa: engl. The Swedish Prison and Probation Service; šved. Kriminalvården; u daljem tekstu na srpskom jeziku samo Služba

predstavljaju efikasne aktuelne nacionalne kaznene intervencije u kontroli kriminaliteta (von Hofer, 2011:33). Neki od najvažnijih doprinosa razumevanju funkcionalnosti nacionalne kaznene politike su proizašli iz studija o korisnosti lišavanja slobode kao efikasnog sredstva za smanjenje stope kriminala, na osnovu kojih je zaključeno da ne postoji sistematski dokaz koji ukazuje da opšta nesposobnost i selektivno onesposobljavanje ima ili može imati veliki uticaj na stopu kriminala i da broj krivičnih dela opada povratkom u društvo manje aktivnih i manje ozbiljnih učinilaca (Ward i dr., 2012). Kompromis između interesa javnog mnjenja za kontrolu kriminaliteta i održavanja adekvatnih pravnih standarda je vremenom usmeravan ka izgradnji nediskriminativnog i preventivno ograničavajućeg pravnog sistema zasnovanog na primeni aktuarske pravde (Nilsson i dr., 2009:412). Konstantna intencija zamene institucionalnog vaninstitucionalnim tretmanom se razvijala uporedo sa razvojem aktuarske pravde i naročito evoluirala od kraja osamdesetih godina prošlog veka, kada je kazneno-pravni sistem dobio oblik modela prema percepciji odmeravanja i izricanja sankcije u odnosu na "kaznenu vrednost" (Lindström, Leijonram, 2008:559), čemu je posebno doprineo razvoj instrumenata¹⁶ idiografskog procesiranja prikupljenih informacija o učiniocima primenom standardizovanog postupka procene verovatnoće rizika da će ispoljiti ugrožavajuće ponašanje u određenom vremenskom periodu (Gustavson, 2010:14). Aktuelne nacionalne statistike pokazuju da je većina učinilaca podvrgnutih forenzičkom psihijatrijskom kliničkom ispitivanju počinila delo pod uticajem nekog oblika mentalne bolesti, oboljenja ili poremećaja (poremećaja ličnosti, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i ADHD-a), dok je većina učinilaca podvrgnutih aktuarskoj proceni kriminološkog rizika počinila nasilna krivična dela pod uticajem psihotičnih epizoda (Nilsson i dr., 2009:402,403).

ANALIZA SADRŽAJA NORMATIVNIH KAZNENO-IZVRŠNIH ODREDBI PRAVNOG SISTEMA KRALJEVINE ŠVEDSKE

Dok je pravni sistem baziran na snažnoj tradiciji romansko-germanskog i običajnog prava, kao i pisanih pravnih izvora (CIA: The World Factbook – Sweden, 2015), normative kazneno-izvršne odredbe u pogledu primene aktuarske metode u ispitivanju lica kod izvođenja dokaza, odmeravanja krivične sankcije, eksterne klasifikacije i praćenja slučaja lica su

¹⁶ švedska verzija aktuarskih strukturisanih kliničkih instrumenata procene HCR-20 i PCL-R

implicirane u: 1. Ustavu, 2. Krivičnom zakonu, 3. Zakonu o krivičnom postupku i 4. Zakonu o zatvorskom tretmanu.

1. Ljudska prava i slobode građana su zaštićene kroz četiri konstitutivna zakona, koja zajedno čine *Ustav Kraljevine Švedske*¹⁷ (SFS 1974:152): *Instrument Vlade*¹⁸ (SFS 1974:152), *Zakon o slobodi pristupa medija*¹⁹ (SFS 1949:105), *Zakon o osnovnim slobodama izražavanja*²⁰ (SFS 1991:1469) i *Zakon o nasleđivanju*²¹ (SFS 1810:926) (The Government human rights website of Sweden: Who does what – The Judicial system, 2015). Ustavni akt²² (SFS 2014:1385) je jedan od najstarijih na svetu (Peterson, 2010:53) i ima poseban normativni položaj u nacionalnom pravnom sistemu, s obzirom na to da pisani konstitutivni zakoni određuju pravila upravljanja društvom, zbog čega svi ostali nacionalni zakoni nikada ne smeju biti u suprotnosti sa njihovim odredbama (Sveriges Riksdag: Laws – The Constitution, 2015).

Instrumentom Vlade (SFS 1974:152) je garantovana nezavisnost pravosuđa, s obzirom na to da sudovi imaju centralnu ulogu u zaštiti prava građana, ali i u odnosu na to da je pravosudni sistem dizajniran za zaštitu ljudskih prava, preko opštih i upravnih sudova (The Government human rights website of Sweden: Who does what – The Judicial system, 2015). Zaštita ljudskih prava je prvenstveno zastupljena u prva dva poglavlja Instrumenta Vlade, s tim da *Prvo poglavlje* akta utvrđuje da javna vlast treba da se vrši u odnosu na jednake vrednosti svih i za slobodu i dostojanstvo pojedinca, dok *Drugo poglavlje* obuhvata odredbe o osnovnim pravima i slobodama građana, uključujući i odredbe o njihovim ograničenjima (The Government human rights website of Sweden: Human rights, 2015). U okviru *Poglavlja 2* se za cilj ovog rada smatraju najznačajnijim odredbe u pogledu: slobode mišljenja (*Deo 1*), fizičkog integriteta i slobode kretanja (*Deo 2*, posebno čl. 4, 5 i 6), vladavine prava (*Deo 3*, čl. 9, 10 i 11), zaštite od diskriminacije (*Deo 4*, posebno čl. 12 i 13) i uslova za ograničenja prava i sloboda (*Deo 10*, posebno čl. 20 st. 1 t. 2, 3 i 4, čl. 22 st. 2 t. 3) (SFS 2014:1385).

2. Iako bi u većini evropskih zemalja modernizacija ustavnih odredbi implicirala reforme kaznenog zakonodavstva, materijalno-pravna oblast nije

¹⁷ engl. The Constitution; šved. Svensk författningssamling

¹⁸ engl. The Instrument of Government; šved. Regeringsformen

¹⁹ engl. The Freedom of Press Act; šved. Tryckfrihetsförordningen

²⁰ engl. The Law on Freedom of Expression; šved. Yttrandefrihetsgrundlagen

²¹ engl. The Act of Succession; šved. Successionsordningen

²² akt je donet 28.02.1974. godine, stekao pravnu snagu 01.01.1975. godine, a poslednje izmene i dopune akta su unete 2014. godine

značajnije menjana ni u savremenoj pravnoj istoriji ni ranije. U prilog tome ukazuje okolnost donošenja prvog krivičnog zakona²³ (Ds 1734) još u XVIII veku, dok su njegove prve izmene usledile više od sto godina kasnije, odnosno 1864. godine (Crime and Society – Sweden, 2015). Sadašnji Švedski Krivični zakon (Ds 1962:700) je usvojen 21.12.1962. i stupio na pravnu snagu 01.01.1965. godine (Government Offices on Sweden, 2015:3), dok je njegov prevod na engleski usledio 1999. godine, a poslednje izmene i dopune usvojene 29.05.2008. godine (Ds 2008:370) (International Labour Organization, 2015).

U okviru *Opštih odredbi*, u *Poglavlju 1* zakona je čl. 3 predviđeno da sistem kazni obuhvata: kaznu zatvora, novčanu kaznu, uslovnu kaznu, uslovnu osudu i upućivanje na obaveznu brigu (Ds 1999:36, 7). Kazna zatvora je zvanično uvedena u kazneno zakonodavstvo 1855. godine, kao alternativa kazni telesnog kažnjavanja (von Hofer, 2011:79). Propisani raspon kazne zatvora se kreće od 14 dana do 10 godina za pojedinačna krivična dela, a kazne zatvora duže od 16 godina, čak i doživotnog zatvora se izriču za sticaj krivičnih dela, dok se većina krivičnih dela sankcioniše od strane policijskih službenika i tužilaca u formi novčanih kazni, posebno ako su u pitanju dela manje društvene opasnosti (Crime and Society – Sweden, 2015). Prve alternativne sankcije, kao zamena za izricanje kazne zatvora, odnosile su se na uslovnu osudu²⁴ i probaciju²⁵, dok se kazna rada u javnom interesu pojavila formalno krajem prošlog veka²⁶ (von Hofer, 2011:81).

Odredbama *Poglavlja 29 – Određivanje sankcija* i izuzeće od izricanja sankcije, u *Odeljku 1* je propisano da će "uz poštovanje doslednosti u izricanju sankcija", "sankcije biti određene u odnosu na ponuđeni okvir skale sankcija određene prema kaznenoj vrednosti preduzetog krivičnog dela", kao i da će se prilikom procene kaznene vrednosti preduzetog krivičnog dela posebna pažnja usmeriti na "stepen oštećenja ili ugroženosti dobra, opasnost izazvanu krivičnim delom, koje su posledice relaizovane ili su trebale da se realizuju izvršenjem dela, kao i motive koje je učinilac imao" (Ds 1999:36, 135). U *Odeljku 4* istog poglavlja je predviđeno da će prilikom određivanja odgovarajuće sankcije, osim kaznene vrednosti dela, sud uzeti u razmatranje i "da li je učinilac ranije bio kriv za izvršenje prethodnog krivičnog dela", dok će se posebno razmotriti "određena sankcija za

²³ engl. The Swedish Penal code; šved. Brottsbalk

²⁴ uvedena u Krivični zakon iz 1907. godine

²⁵ uvedena u Krivični zakon iz 1919. godine

²⁶ uvedena u Krivični zakon iz 1980. godine

prethodno krivično delo, protok vremena između prethodnog i aktuelnog krivičnog dela, kao i sličnost prirode prethodnog i aktuelnog krivičnog dela...” (Ds 1999:36, 136). U narednom odeljku je određeno da će sud uzeti u razmatranji i "1. da li je učinilac pretrpeo teške telesne povrede izvršenjem dela, 2. da li se učinilac potrudio da spreči, popravi ili ograniči štetne posledice krivičnog dela, 3. da li se učinilac predao, 4. da li bi učinilac pretrpeo štetu neizvršenjem dela, 5. da li je učinilac pretrpeo štetu izvršenjem dela... 6. da li bi učinilac u odnosu na godine i mentalno stanje pretrpeo štetu izricanjem kazne, 7. da li je prošlo dosta vremena od izvršenja dela, 8. da li postoje bilo koje druge okolnosti koje ukazuju na izricanje nižeg raspona sankcija od onih koje su predviđene kaznenom vrednosti izvršenog dela...” (Ds 1999:36, 137).

3. Procesne osnove za osiguranje vladavine prava i pravne sigurnosti građana (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:3) su propisane *Zakonom o krivičnom postupku*²⁷ (SFS 1942:740), koji je stupio na pravnu snagu 01.01.1948. godine i objavljen na engleskom jeziku 1968. godine, a poslednje izmene i dopune usledile 01.01.1999. godine (SFS 1998:605) (Government Offices of Sweden, 2015). Javni tužilac predstavlja *dominus* krivičnog postupka, čije procesne osnove počivaju na akuzatornom pravnom modelu, s obzirom na to da javni tužilac vodi prethodnu istragu težih krivičnih dela, iako je njegova uloga značajnija u podizanju optužnice i pokretanju krivičnog postupka, kao i zastupanju interesa države pred sudom (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:15). Prilikom sprovođenja prethodne istrage se u cilju prikupljanja dokaza mogu prikupiti informacije od lekara sudsko-medicinske oblasti (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:11), dok se tokom glavnog pretresa, koji uključuje ispitivanje svedoka i okrivljenog u cilju izvođenja dokaza, u slučajevima gde postoji potreba za ispitivanjem mentalnog stanja okrivljenog, od strane suda može odrediti njegovo ispitivanje od strane veštaka sa specijalizacijom iz oblasti forenzičke psihijatrije (Crime and Society – Sweden, 2015). Sud će zatražiti procenu rizika od kriminalnog recidiva okrivljenog zajedno sa procenom potrebe za njegovim tretmanom (Nilsson i dr., 2009:403). Okrivljeni ima pravo na privatnog ili javnog branioca, a u slučaju da je osuđen za krivično delo kaznom zatvora, odbrana može zatražiti izricanje blaže kazne (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:20). Advokat odbrane mora biti član Advokatske Komore Švedske²⁸ (Crime and Society – Sweden, 2015).

²⁷ engl. The Swedish Code of Judicial procedure; šved. Den svenska rättegångsbalken

²⁸ engl. The Swedish Bar Association; šved. Sveriges advokatsamfund

4. Kazneno-izvršnu politiku je Zakonom o zatvorskom tretmanu²⁹, donetom 01.07.1974. godine (SFS 1974:203), objavljenom 10.04.1974. godine i poslednji put izmenjenom i dopunjenom 2007. godine (SFS 2007:109), kada je i preveden na engleski jezik (Lexadin - Legislation Sweden, 2015:3), predviđeno da sprovodi *Ministarstvo pravde*³⁰, s tim da ono nema autoritet centralnog ili regionalnog upliva u svakodnevni penitensijarni menadžment, već njime rukovodi Švedska zatvorska i probaciona služba (Lindström, Leijonram, 2008:563). Službu osniva Vlada, a na čelu Službe se nalazi Odbor, koga čine predstavnici parlamentarnih stranaka, sindikata, organa zapošljavanja, itd. (Števanović, 2012:135). Poslovi Službe se odnose na procenu lica, eksternu klasifikaciju lica i vršenje nadzora nad vaninstitucionalnim i institucionalnim izvršenjem krivičnih sankcija.

Istorijski posmatrano je nacionani korektivni sistem mlad u odnosu na ostale evropske zemlje (von Hofer, 2011:81). Vaninstitucionalni sistem obuhvata sistem probacionih odeljenja³¹, koja vrše nadzor nad izvršenjem sankcija uslovne osude, parola i kazne lišenja slobode elektronskim praćenjem (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:26). Institucionalni penitensijarni sistem je više organizacioni nego militaristički po organizacionom i funkcionalnom dizajnu - služba za obezbeđenje penitensijarnih institucija ne postoji, već se incidenti rešavaju kontaktiranjem policijske službe (Lindström, Leijonram, 2008:563). Kapacitet institucionalnog penitensijarnog sistema obuhvata 78 institucija³² (The Ministry of Justice of Sweden, 2015:25), koje se mogu podeliti prema nivou administrativne vlasti i stepenu institucionalne bezbednosti. Institucije su prema nivou administrativne vlasti organizovane kao istražne, lokalne i nacionalne (Števanović, 2012:137). U okviru nacionalnih institucija dominira populacija lica sa zatvorskim kaznama u minimalnom trajanju od jedne godine ili koja zahtevaju dodatnu bezbednost, dok je u lokalnim institucijama zastupljena populacija lica sa kaznama zatvora u trajanju do jedne godine (Crime and Society – Sweden, 2015). Organizaciona podela penitensijarnog sistema prema stepenu bezbednosti obuhvata podelu institucija prema stepenovanoj bezbednosnoj skali od "A" do "F", gde su "A" institucije okarakterisane kao institucije sa najvećim stepenom bezbednosti, s obzirom na to da se u njima nalaze lica koja su procenjena kao visoko rizična, dok su "F" institucije okarakterisane kao institucije sa najmanjim stepenom bezbednosti, jer se u njima nalaze lica sa niskim stepenom

²⁹engl. The Prison Treatment Act; šved. Lag om kriminalvård i anstalt

³⁰ engl. The Ministry of Justice; šved. Justitiedepartementet

³¹ 34 probaciona odeljenja

³² 31 pritvorska i 47 korektivnih institucija

kriminološkog rizika (Lindström, Leijonram, 2008:563). Prema navođenju istog izvora se bezbednosna klasifikacija institucija vrši u odnosu na: sposobnost sprečavanja bekstva lica, savladavanje otpora lica i upravljanje licima.

Procena lica obuhvata ispitivanje kriminološkog rizika i ličnosti lica za potrebe suda, a obavlja se od strane Dijagnostičkih centara pri Odeljenju za forenzičku psihijatriju Nacionalnog odbora za sudsku medicinu³³ zatvorske i probacione Službe sa sedištem u Stokholmu (Karlberg i dr., 2013:5). Osnovni zadatak odeljenja za forenzičku psihijatriju je identifikovanje psihijatrijskih faktora rizika osumnjičenih i okrivljenih, nasuprot nedostatku jasnih i konciznih normativnih odredbi i izraženim očekivanjima sistema pravosuđa (Nilsson i dr., 2009:400). Profesionalna procena je timska, s obzirom na to da je zasnovana na strukturisanoj aktuarskoj opservaciji psihijatra, psihologa i forenzičkog socijalnog radnika (Karlberg i dr., 2013:6). Dijagnostički centri Odeljenja Službe su dužni da dostave sudu izveštaje o: a) osumnjičenom – u cilju sprovođenja istrage i b) okrivljenom – u cilju izbora potencijalne sankcije, naročito ukoliko postoji osnovana sumnja u rizik od ponavljanja krivičnog dela (International Centre for Prison Studies, 2009:2).

Na osnovu obavljene procene kriminološkog rizika i ličnosti okrivljenog, Služba vrši upućivanje lica u određeni tip penitensijarne institucije (Lindström, Leijonram, 2008:563; Stevanović, 2012:140). Predviđenim odredbama zakona u čl. 7 je određeno da se eksterna klasifikacija lica vrši na taj način što se lice raspoređuje "u otvorenu instituciju, ako nisu potrebni drugi razlozi sigurnosti ili da bi se omogućio neki oblik rada, obrazovanja ili tretmana, koji se ne mogu obezbediti u zatvorenoj instituciji", dok se prilikom smeštanja lica u zatvorenu instituciju razmatra "da li bezbednosni razlozi zahtevaju smeštaj u zatvorenu instituciju, kao i da li postoji opasnost od bekstva lica ili nastavka bavljenja kriminalnim aktivnostima" (SFS 2007:109, 4). U okviru penitensijarnog sistema se primenjuje princip postupne restriktivnosti, što znači da lice najpre ide u zatvorenu instituciju, ukoliko na to to upućuje kriminološki rizik lica, a nakon protoka najvećeg dela izrečene kazne se preraspoređuje u otvoreni tip institucije, u cilju efikasnije rehabilitacije lica omogućavanjem većeg stepena slobode i adekvatnih korektivnih tretmanskih programa (Ward i dr., 2012; SFS 2007:109, 4). Primena rezultata procene rizika je od naročitog značaja prilikom "dobijanja dozvole lica da u uobičajenom odsustvu napusti korektivnu instituciju, kako bi se olakšalo prilagođavanje lica u zajednici, pod uslovom da nema manifestne opasnosti od produžene kriminalne aktivnosti" (čl. 32) (SFS 2007:109, 8).

³³ engl. The Swedish National Board of Forensic Medicine; šved. Rättsmedicinalverket

Zakonodavna kontrola penitensijarnog institucionalnog sistema je ograničena, zbog čega se težište kaznenog funkcionisanja prepušta Centralnoj zatvorskoj administraciji, Administrativnom sudu ili Ombudsmanu (Government Offices of Sweden – Ministry of Justice, 2015). Nadzor nad izvršenjem krivičnih sankcija prevashodno podrazumeva kontrolu ostvarivanja prava lica lišenih slobode tokom sprovođenja korektivnog tretmana. U okviru *Poglavlja 1*, koji se odnosi na *Uvodne odredbe*, u čl. 5 je određeno da će korektivni tretman u zatvoru biti *"planiran i sproveden u saradnji različitih službi Zatvorskog i probacionog servisa"* (SFS 2007:109, 3), s tim da je čl. 10 propisano da je lice lišeno slobode u obavezi da *"... učestvuje u bilo kojoj korektivnoj aktivnosti, koja će mu omogućiti da poboljša svoje mogućnosti prilagođavanja zajednici nakon puštanja na slobodu"*.

ZAKLJUČAK

Bez obzira na relativno sličnu romansko-germansku osnovu nordijskog modela kaznene politike, normativne odredbe kazneno-izvršnog pravnog sistema Kraljevine Švedske ukazuju na modernizaciju u pogledu primene aktuarske metode procene učinilaca krivičnih dela.

S obzirom na okolnost da Vlada i Parlament posredstvom kaznenih zakona određuju opšti fokus sprovođenja kaznene politike od strane upravnih organa vlasti, uslovljenost implementacije izmena i dopuna kaznenih zakona od strane ograničene zakonodavne kontrole sudske i izvršne vlasti ukazuje na prisutnost simboličnog značaja konstantne nacionalne usmerenosti u pravcu propisivanja odredbi u pogledu izricanja krivičnih sankcija. Činjenica da primena kaznenih intervencija u praksi ima manje veze sa sprovođenjem efikasne kaznene politike, a više sa političkom atraktivnošću kaznenih zakona se prepoznaje u manifestnom sprovođenju politizma u odnosu na sveobuhvatno delovanje u pružanju adekvatnih odgovora na kriminalitet. Čvrsto utemeljena demokratska ideologija održavanja mera socijalne zaštite se odražava i na preporuke vlasti u vezi sa procenom kriminološkog rizika primenom aktuarske metode na različitim nivoima, od prethodne istrage, preko glavnog pretresa do izvršenja krivične sankcije. U cilju prognoziranja rizika od recidiva i stepena opasnosti lica, kazneno-izvršnim odredbama je predviđeno korišćenje specifične strukturisane kliničke ekspertize stručnjaka u idiografskoj proceni opasnosti, kriminalne istorije i mentalnog stanja učinioca. Kako je razvoj aktuarske procene osumnjičenih i okrivljenih pratio međunarodni razvoj, danas je u upotrebi švedska verzija četvrte generacije strukturisanih kliničkih instrumenata procene.

S obzirom na to da aktuarski model procene rizika ne uzima u obzir značaj pojedinačnih faktora procene, već njihov kumulativni značaj za prediktivnu snagu aktuarskog modela, sprovođenje nacionalne kaznene reformske ideologije je obezbedilo značajan prostor za sudsku kontrolu statističkom percepcijom kriminološkog rizika i ličnosti učinioca. U skladu sa usmerenošću nacionalnih akcionih planova za strategiju kažnjavanja ka implementaciji modela smanjenja prisutnosti tenzije u kazneno-izvršnoj administraciji, prepoznata je formalizovana kategorička agregacija individualne odgovornosti kroz zakonodavno propisivanje opsega za odmeravanje sankcija. Iako pojačava rastojanje između zakonskog okvira za odmeravanje sankcija i individualizacije krivične sankcije, ako se uzme u obzir diskrecioni karakter nacionalnih zakonskih smernica u odmeravanju sankcija, primena aktuarske metode doprinosi održavanju ravnoteže između resursa kaznenih intervencija i javne bezbednosti i predstavlja novu strategiju usmeravanja kaznene politike ka izvršenju vaninstitucionalnog namesto institucionalnog korektivnog tretmana.

LITERATURA

- (1) CIA. (2015). *The World Factbook – Sweden*. Pristupljeno na <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sw.html>
- (2) Crime and Society - a comparative criminology tour of the world. (2015). *Sweden*. Pristupljeno na <https://www-rohan.sdsu.edu/faculty/rwinslow/europe/sweden.html>
- (3) Government Offices of Sweden. (2015). *Ministry of Justice*. Pristupljeno na <http://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-justice/>
- (4) Gustavson, C. (2010). *Risk and prediction of violent crime in forensic psychiatry*. Lund University.
- (5) International Centre for Prison Studies. (2009). *Prison Brief for Sweden*. London: King's College. Pristupljeno na <http://cep-probation.org/wp-content/uploads/2015/03/Summary-information-on-Sweden.pdf>
- (6) International Labour Organization. (2015). *Sweden*. Pristupljeno na http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=53916
- (7) Karlberg, D., Sturup, J., Fredriksson, B., Lihoff, T., Kristiansson, M. (2013). *Life time prisoners in Sweden; The system and risk assessments. 10th Nordic Symposium on Forensic Psychiatry - Forensic psychiatry in the process of change*. Finland, Kuopio: Niuvanniemi Hospital, the

- Forensic Psychiatric clinic of the University of Eastern Finland.
Pristupljeno na <http://www.niuvva.fi/nsfp/esitykset/>
- (8) Lindström, P., Leijonram, E. (2008). *The Swedish Prison System. Stavern - Prison policy and prisoners' rights, Proceedings of the Colloquium of the IPPF*, 559-570. Norway, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- (9) Nilsson, T., Gustavson, C., Munthe, C., Forsman, A., Anckarsater, H. (2009). The precarious practice of risk assessment in forensic psychiatry. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(6):400-416.
- (10) Peterson, O. (2010). The Swedish Constitution of 1809. U: Persson, S., Özdalga, E. (Eds.), *Transactions - Contested Sovereignities: Government and Democracy in Middle Eastern and European Perspectives*, 19, 53-66.
- (11) Stevanović, Z. (2012). *Zatvorski sistemi u svetu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (12) Sveriges Riksdag. (2015). *Laws – The Constitution*. Pristupljeno na <http://www.riksdagen.se/en/documents-and-laws/laws/the-constitution/>
- (13) Sveriges Riksdag. (2015). *Swedish Parliament and Democracy*. Pristupljeno na <http://www.riksdagen.se/bs-HR-SR/Start/Bosanskihrvatskirspski-bosniskakroatiskaserbiska/vedski-parlament-i-demokratija/>
- (14) The Ministry of Justice of Sweden. (2015). *The Constitution of Sweden*. Sweden, Stockholm: Regeringskansliet.
- (15) The Ministry of Justice of Sweden. (2015). *The Swedish judicial system*. Sweden, Stockholm: Regeringskansliet.
- (16) The Government human rights website of Sweden. (2015). *Human rights*. Pristupljeno na <http://www.manskligarattigheter.se/en/human-rights>
- (17) (The Government human rights website of Sweden. (2015). *Who does what – Sweden*. Pristupljeno na <http://www.manskligarattigheter.se/en/who-does-what/sweden>
- (18) The Government human rights website of Sweden. (2015). *Who does what – Sweden's Riksdag, Government and government agencies*. Pristupljeno na <http://www.manskligarattigheter.se/en/who-does-what/sweden/sweden-s-riksdag-government-and-government-agencies>
- (19) The Government human rights website of Sweden. (2015). *Who does what – The Judicial system*. Pristupljeno na <http://www.manskligarattigheter.se/en/who-does-what/sweden/the-judicial-system>

- (20) *The Prison Treatment Act SFS 2007:109*. (2015). Lexadin - Legislation Sweden. Pristupljeno na http://www.legislationline.org/download/action/download/id/3391/file/Sweden_Prison_Treatment_Act_1974_amended_until_2006_en.pdf
- (21) *The Swedish Penal Code Ds 1999:36*. (2015). Government Offices on Sweden. Pristupljeno na <http://www.government.se/contentassets/5315d27076c942019828d6c36521696e/swedish-penal-code.pdf>
- (22) *The Swedish Code of Judicial procedure SFS 1942:740*. (2015). Government Offices of Sweden. Pristupljeno na http://www.government.se/contentassets/a1be9e99a5c64d1bb93a96ce5d517e9c/the-swedish-code-of-judicial-procedure-ds-1998_65.pdf
- (23) von Hofer, H. (2011). Punishment and Crime in Scandinavia, 1750-2008. *Crime and Justice*, 40(a), 33-107.
- (24) Wandall, R. H. (2006). Actuarial risk assessment. The loss of recognition of the individual offender. *Law, Probability and Risk*, 1-25.
- (25) Ward, K., Longaker, A. J., Williams, J., Naylor, A., Rose, C. A., Simpson, C. G. (2012). Incarceration Within American and Nordic Prisons: Comparison of National and International Policies. U: Clark Lindle, J. (Ed.), *The International Journal of Research and Practice on Student Engagement*, 1(1), 36-48.

APPLICATION OF ACTUARIAL METHOD IN CRIMINAL LAW OF THE KINGDOM OF SWEDEN

The Nordic model of criminal policy attracts the attention of experts and theoreticians, given to the fact that it is effective in reducing criminal recidivism in the long-term historical perspective, on the one hand, while the other, paid considerable attention to the structural respect for fundamental human rights and freedoms. As a typical representative of the Nordic model of criminal law policy, the Kingdom of Sweden arouses scientific interest, particularly in relation to the fact of the forensic assessment of suspects and defendants in the era of the rule of actuarial justice. In accordance with the previous as a goal of this paper imposes orientation towards reviewing the most important provisions of national criminal legislation by content analysis, and in conjunction with the application of actuarial risk assessment methods that will offender manifest threatening behavior within a certain period. The significance of applied content analysis of criminal law regulations of the jurisdiction of the Kingdom of Sweden can be found in practical solutions of

*Zbornik IKSI, 1/2015 – I. Petrović
„Primena aktuarske metode u kazneno-izvršnom pravu Kraljevine Švedske”,
(str. 225-239)*

the national normative legal sources concerning the use of idiographic-structured probabilistic assessment of suspects and defendants in determining criminal sanctions, external classification of offenders and determination of corrective programs.

*KEY WORDS: actuarial method / evaluation / offenders /
criminal law regulations*

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, latiničnim pismom, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
3. Tekst bi trebalo da bude maksimalnog obima do 16 strana u slučaju duplog proreda, odnosno 8 strana za line spacing single; font Times New Roman, 11 pt, Latin. Neophodno je da dostavite apstrakt do 100 reči na srpskom i engleskom, ključne reči na oba jezika i spisak referenci na kraju.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja =
Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research /
glavni i odgovorni urednik Leposava Kron. - God. 1, br. 1(1972)- . -
Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
1972 - (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306